

८२

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission

॥ श्रीः ॥

तुरीयमीमांसा । ६७

अनेकदुर्वादिमतपरासनपुरस्सरम् ।

श्रुति-स्मृतीतिहास-पुराणानि पुरस्कृत्य
तानि परिष्कृत्य च

तुरीयाश्रममीमांसनपरा ।

सत्सम्प्रदायाचार्यसर्वतश्चस्वतश्चपण्डितस्वामि-
श्रीराममिश्रशास्त्रिणा प्रणीता ।

गुणग्रहणप्रघणचेतसा श्रीमता ज्योतिर्विद्वाजारामशर्मे-
पण्डितेन जिज्ञासु-सुजनसौकर्याय मुद्रणं प्रापितम् ।

18

TURÍYAMÍMÁMSÁ

BY

S. S. A. S. T. S. P. S. M. M. RAMA MISRA SASTRI.

50/11/22
RAM

काश्याम् ।

इ. से. लाजसकम्पिन्यायेन मेढिकत्-हात् नास्ति यन्त्रालये
मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

१९५७ विक्रमाब्दे । १९०१ संवत् ।

PREFACE

It is undisputed and admitted by the historians that, in all countries and at all times, the religion, the vernacular language and the vernacular of the Sacred Scriptures of a country, have gradually improved along with its growth

But the case is quite different with the 'N W P and Oudh' Its vernacular language has been so demoralized that it is used only in the private apartments, and no sooner one gets out of them than he begins to use **ش** and **ق** like one acquainted with Persian or Arabic

Some time ago I was invited to attend the Vaisya Conference at Aligarh to express my views in respect to several religious points connected with the Hindu Sacred Scriptures Soon after my arrival a gentleman of rank came to see me, and during the course of his conversation he said, "Is mulq men pidri zuban ki taraqqi honi lazim hai' If such is the use of expressions by men of respectable position, how can the expectations for the improvement of the vernacular language be realized?

This method of using expressions is quite tantamount to the ways of living of certain men, who, having put on foreign clothes and adopted foreign modes of living, give lectures in public conferences on the use of native dress only with a view to acquire renown and gain fame

Previous to the British administration in this country, the darkness of ignorance was spread to such an extent that the intercourse of one nation with

another did not at all exist. Languages differed at the distances of every 24 miles and our Musalman rulers in olden times went so far as to alter even the names of cities and holy places and call them by the names of Musalman fashion. In the royal records Prayag was entered as Allahabad, Kashi—Muhammadabad, and Patna—Najmabad, and so on.

But thanks be to the Almighty that the British Government has now turned India from a barren country into a smiling garden and united the several petty kingdoms into one sovereignty, which looks as it were like one grand city. A native of Madras keeps correspondence with one of Nepal and a Bengali with a Peshawari.

Similarly though living apart from one another in different quarters they meet together to give lectures and hear them as if they were the inhabitants of one town.

Look! only a short time ago the patriotic Governor of the United Provinces, having noticed that even the native Musalmans of these Provinces converse with their female relations and keep their account books in the Hindi language, has introduced Hindi for the convenience and good of the people in general.

It is a deplorable thing that even a learned Pandit can with difficulty express his thoughts accurately in a letter written in the vernacular. The reason is not far to seek. People of this country have not yet set their foot on the right path leading to its prosperity. The cultivation of learning has however, been begun in it.

The world evinced several improvements in about the latter part of the reign of our late Empress. These

improvements embracing politics science &c, tended much to increase the welfare of the country The munificent gift of His Highness the Maharaja of Jaipur to the Famine Fund with no other motive than that of relieving the poor, is one of the many instances of acts quite unheard of before and sufficient to afford a better stimulus for helping the needy to the other chiefs of India The high education of H H the Maharaja of Durbhanga is another instance of the growth and development of education among the Rajas and Maharajas of India Similarly the minor Maharaja of Burdwan may be looked upon as an example of a native prince well worthy of the high position he is shortly to command among the Indian chiefs by dint of his exceptional merits acquired by high education The success with which H H the Maharani Sahiba of Vizianagram has been managing her state is a rare instance on record of that wisdom which characterised a woman under the benign rule of our late lamented Empress It is hoped that the Maharani will succeed as well in looking after the education of the minor prince as in matters connected with the management of her Raj

Our N W P and Oudh also abounds in instances of the above of which I can with certainty mention one here His Highness the Raja of Bhinga has given his heir apparent that training and education—religious political and scientific—which may serve as a model to many

In ancient times the custom of handing over the books by the *guru* to his pupil did not at all exist. Some 400 years ago *Vasudeva Satriabhauma* a Bengali Brah

man, read *Chintamani* with his *guru* in *Mithila*. Having completed his studies when he was returning home his *guru* took away the manuscript copy of the work written by him.

By the grace of God it is pleasing to hear that the present Maharaja of *Mithila* has taken in his own hand the difficult task of diffusing knowledge here and it is hoped that it will reach its perfection to the people's satisfaction.

The backwardness of education in these Provinces when compared with that of Bengal, Bombay and Madras may as well be ascribed to the dissimilar use of the Hindu and Musalman languages and it will no longer exist when there is similarity observed.

The usefulness of giving education in boyhood can not be denied for it is serviceable to man during his whole life.

The tendency of man's nature entirely depends on the primary education given to him in his boyhood. There is difference between the patriotic feelings of the English and the Indians for the former receive their education in their own vernacular and the latter do not. The people of this part of the country look to their vernacular with insignificant eyes and for this reason they ever remain insignificant. But it is now imagined that the royal road to Hindi so kindly paved by our benevolent Governor will mark the way leading to the advancement of the people.

People receiving their education in their own vernacular will necessarily feel an inclination towards their

religion and its observances and be affected with the feelings of philanthropy and patriotism

It is worthwhile noticing that when Sankarācharya a Swami saw the deterioration of the Vaidic religion and the people's perversion to Buddhism he adopted a plan to turn the tide of the people's tendency to its original state

Having made slight alterations here and there in the philosophies of the Buddhists he let them remain as they were, but did not simultaneously fail to justify the philosophic principles propounded therein with proofs based on those already laid down in the Vedas. The Buddhists themselves attentively listening to them admired their utility and began to hold even the Vedas as authority

This state of things gradually led to the performance of ablution and the giving of alms the offering of sacrifices and obsequial oblations to the Manes and the worshipping of the gods and the *brahmins*. People having abandoned Buddhism began to resume the ancient form of the Vaidic religion the result being the annihilation of Buddhism and the replacement of the latter on its usual basis throughout India

But alas! if people are not actually acquainted with the fact that the Vedas announce the world and its Creator to be true and to exist since time immemorial, how can we pronounce them to be false?

It is still more pitiable that if somebody attempts to teach something which is even based on the Śāstras, he is regarded to be a foe and envied by most people

Some time ago when I placed before the public a printed copy of a part of my original work entitled 'Snehapurtti'* I was viewed with jealous eyes. But truth always prevails. The sale of the book has been beyond expectation, and it will now be reprinted in Bombay for public benefit.

It is a rule with the worldly men in succession that in regard to some point they at first come to an undesirable conclusion, but with the lapse of time they by and by consider it to be satisfactory. Verily the publication of the 'Turiya Mīmāṃsā' is based on the foregoing precedent.

When Śāṅkarācārya saw that he had succeeded in saving the ancient religion of India from the devastation of the Buddhists by composing philosophies similar to theirs, he at the same time devised means for their promulgation. He concluded that, as the Buddhist mendicants existing in numbers endeavoured to spread Buddhism without any cost, why he should not also invent the system of teaching through mendicants in all the quarters.

On this ground, having inculcated the principles of salvation obtained by abstraction, he sent his disciples everywhere for teaching the Vaidic doctrines. Since then has arisen the peculiar religious system of the Sannyāsis which is like Buddhism, in every way opposed to the Vaidic doctrines.

When this practice was enforced, several Bauddha Rajas and Maharajas began to adopt his system of religion. Teaching and his disciples became Vaidics.

It must be borne in mind that all this was done to convert the Buddhists and not verily to show what he really imbibed. He was in reality the worshipper of Vishnu and devoted follower of the Supreme Being. Neither did he, like the existing followers of his system of religion, think himself to be Brahma, nor did he own the customary religious observance of his followers the Dandis to be the only object aimed at.

The saddest thing that happened was the premature death of *Sankarāchārya* at the age of 32 years only. Had he lived a little longer, he himself would have laid open the secret that these interpolations were made to deceive the Buddhists and not to declare his religious beliefs.

The people of this country are not only ignorant of histories but see them with inimical eyes, and hence do not possess any accurate knowledge of the foregoing incidents.

It is a matter worth consideration whether *Sankarāchārya*, according to whose tenet, besides Brahma, the whole world is unreal, will ever say that a *Sannyāsi* Brahman alone can attain salvation and none else, that spiritual knowledge can be acquired by the Brahmins only and by none, that a Brahmin alone is entitled to become a *Sannyāsi* and not the *Kshattriyas* and others, that salvation is got by giving up the duties of each order and by no other means, and so on. His mysterious ways are those of politics and not of religion.

But mostly the *brahmins* of the present age accomplish their ends either by uttering ordinances learnt by

rote or listening to the decision of prejudiced arbitrators. They are in the dark as to the purport of Śaṅkarācārya's tenet, which was intended only to convert the Buddhists to the Vaidic religion. To bring to light that his doctrines and religious observances are not quite different, is the main object of my composing the 'Turiya Mīmāṃsā' and it is believed that the people knowing the real meaning of its contents will follow the ancient form of the true religion.

All the Vaidics believe that Śrī Kṛṣṇa has in his *Gītā* taught Arjuna the sum and substance of all the Upanishads, which runs thus—The soul enshrined in the human body must take shelter with the Supreme Being, for no salvation can be attained without doing this. All living beings are sinners. They can obtain final emancipation by the favour of the Supreme Being which can be gained when the living being actually thinks itself to be divested of all the evils and has recourse to pious devotion. If such is the rule laid down in the *Gītā* then they cannot be said to be Vaidics who not in accordance with this precept, think the world to be false and the Supreme Being to be imaginary.

If Śaṅkarācārya is indeed held to be a Vaidic, then it must be concluded that his religious teachings, though inconsistent with those of the Vedas, were no doubt meant to show some obscure signification and not his real tenet. He had a very great experience. He in fact taught in this manner in order to extirpate Buddhism without bloodshed. His writings did not wound the feelings of the Buddhists who knowing that their religious views coincided with those of the Vedas, began to

read them, gradually devoted themselves to the worship of the Supreme Being and took shelter with him

In this treatise I have shown that according to the Vedas and the Hindu Sacred Scriptures, like the Brahmins, the Kshattriyas and men of other castes are also authorised to perform all the duties connected with the worldly affairs down to the attainment of final emancipation

SWAMI RAM MISRA SASTRI

BENARAS }
1st March 1901 }

॥ श्रीः ॥

श्रियै नमः

श्रीधराय नमः

श्रीमतेरामानुजाय नमः

भूमिका ।

समय के फेर से संसार में सर्वप्रकार से धर्म कर्म का फेर होता जाता है, परन्तु सहसा यह बात नहीं जान पड़ती कि किस दशा से अब हम लोग किस दशा को प्राप्त होगए, एक वह दिन था कि ब्राह्मण क्षत्रियादि चार वर्ण के और ब्रह्मचर्यगृहस्थादि चार आश्रम के धर्म केवल कहेही नहीं जाते थे किन्तु यथा समय यथोचित रीति उनका अनुष्ठान भी होता था, परन्तु अब वह समय नहीं है, और अनुष्ठान की तो बातही क्या कही जाय, जिनके ग्रन्थों से लोग अपने धर्मकर्म का विचार करते हैं वेही ग्रन्थकार बाजे स्थान पर विपरीत लिख बैठते हैं, जैसे कि चातुर्वर्ण्य व्यवस्था पर द्वेष से होय, अथवा अपने अज्ञान से होय, किंवा किसी प्रत्यन्त देश के तात्पर्य से होय, कलि में लोगों ने क्षत्रिय वैश्य वर्ण का अभाव कहा है, इसी तरह संन्यासाश्रम सर्वहा युग में केवल ब्राह्मण वर्ण को है क्षत्रियादि को नहीं, यह भी बड़े बल से लिखा है, और इस विषय की इस देश में अनेक बार पूर्व भी चर्चा हो चुकी है, परन्तु कुछ दृढ़यथार्थ मीमांसा नहीं हुई, जिससे लोगों के चित्त का संशय निवृत्त होय । प्रामाणिक* लोगों से सुना है कि

* यह बात मैंने श्रीहीतारामोय परमहंस श्रीहरिहरप्रसादजी मजानुभाय के मुख से सुनी है ।

इस विषय पर वैकुण्ठवासी काशी के महाराज श्रीमान् उदितनारायणसिंहजी साहब बहादुर ने उस समय के काशी के अद्वितीय विद्वान् श्रीवैमान्चन्द्रनारायण तर्कपञ्चानन भट्टाचार्य, सूर्यनारायण शास्त्रीजी, और भैरवमिश्रजी, प्रभृति विद्वज्जनों से निर्णय कराया था परन्तु उस समय में इन महात्मा विद्वज्जनों ने क्या निश्चय किया और कौन ग्रन्थ बनाया इस का कुछ भी पता नहीं लगता, इस हेतु यह बात आज भी अन्धकार के भीतरही है ।

यद्यपि इस समय में यह कोई विशेष आवश्यक विषय निर्णेतव्य लोगों को प्रतीयमान न होगा क्योंकि संसार इस समय हैजा, प्लेग, महंगी, युद्ध, विग्रह, कांग्रेस, कान्फ-रेंस, घाल्यविवाह, विधवाविवाह, विलायतयात्रा, और माना प्रकार के वेदविरोधी विचित्र समाज इत्यादि जगद्व्यापी प्रश्नों की मीमांसा में लगा है, परन्तु धार्मिक लोग जब यह देखते हैं कि इन सब उपद्रवों का मूल भूत संसार है इसकी निवृत्ति किये बिना हजार सफाई और चतुराई निष्फल है, तो ऐसे लोगों को इस विषय की जिज्ञासा होना कोई आश्चर्य की बात नहीं है, क्योंकि वर्णाश्रम धर्मही संसार में धर्मार्थ काम मोक्षचार पुरुषार्थ के मूल हैं तत्रापि मन्त्रमीमांसा, ब्राह्म्य संस्कारमीमांसा, उद्गाहसम-यमीमांसा इत्यादि अनेक सुनियन्धों के द्वारा अनेक उप-युक्त विषयलोगों को ज्ञात हो चुके हैं, तो अब संन्यासा-श्रमही अन्धकारा ब्रूत क्यों रहै, इसकी भी तुरीयमीमांसा द्वारा मीमांसा होनी उचित है ।

विचार करके देखाजाय तो यह तुरीयाश्रम मामांसा बहुतही आवश्यक है, क्योंकि इसपर लोगों के मोक्ष का

निर्भर है और इसमें नाना कक्षा का विवाद है जैसा ब्राह्मणही को संन्यासाधिकार है अन्यवर्ण को नहीं, संन्यासी का ही मोक्ष होता है अन्याश्रमी का नहीं, कर्मानुष्ठान त्याग ही से मोक्ष होता है अन्य प्रकार से नहीं, दण्डग्रहणमात्र ही से मोक्ष होता है और कोई बात आवश्यक नहीं, वैणव एक दण्डही मुख्य है त्रिदण्ड नहीं, अथवा त्रिदण्डही मुख्य है एक दण्ड नहीं, शिखासूत्र और वर्णाश्रम धर्मत्याग ही से मोक्ष होता है प्रकारान्तर से नहीं, निजवर्णाश्रम धर्मानुष्ठान संन्यासी को आवश्यक है, और शिखासूत्र धारण भी आवश्यक है अन्यथा गति नहीं, संन्यासी आप विष्णु है इसे अन्य देवपूजा की आवश्यकता नहीं, संन्यासी किसी देवार्पित भक्ष्यपेयादिक का भक्षणपान न करे, अथवा संन्यासी को अवश्य विष्णुपूजन करना चाहिये और अवश्यही विष्णुवर्पित नैवेद्य भोजन करना चाहिये अन्यथा अधोगति है, क्षत्रिय वैश्य की कौन कथा, द्विज स्त्री को भी संन्यासाधिकार है, और क्षत्रिय की आज्ञा से वृद्धावस्था में शूद्र को भी अलिङ्ग संन्यास होता है, इत्यादि नानाविवाद के कारण यह संन्यासाश्रम इस समय पर घोर अन्धकार से आवृत है, इस हेतु इसकी मीमांसा पक्षपात और निज हठ छोड़कर करनी आवश्यक है, यह विचार के अनेक मान्यगण्य राजा, महाराजा, साधु, संन्यासी, गृहस्थ, ब्रह्मचारी, पण्डित, सुजम, लोगों ने मुझसे बहुत समय यह अभ्यर्थना की कि यह कार्य आपही का है, इस हेतु आज मैं तुरीयाश्रममीमांसा विषय पर श्रुतिस्मृतीतिहासपुराण के और व्याकरण ज्योतिष इत्यादि वेदाङ्गों के वचन द्वारा पूर्वाक्त सर्व विषय की मीमांसा करता हूं, इस ग्रन्थ को जो लोग पढ़ेंगे

उनसे मेरी सविनय प्रार्थना है कि वे लोग इस ग्रन्थ को अपनी वासना के परवश होकर न देखें किन्तु श्रुतिस्मृत्यादि के प्रमाणानुसार विचार करें तो उनका तुरीय-मीमांसा निरीक्षणसफल होगा ।

मोक्ष संन्यासिहीका होता है अन्याश्रमी का नहीं, यह नियम नहीं है किन्तु ज्ञानी का मोक्ष होता है, ब्राह्मण ही को ज्ञान होता है अन्यवर्ण को नहीं, यह भी नहीं है किन्तु सर्वही वर्ण और सर्वही आश्रम में ज्ञान होता है, क्षत्रिय और वैश्य को एक दण्डादि युक्त सलिल संन्यास होता है अलिङ्ग संन्यास नहीं अलिङ्ग संन्यास शूद्र को होता है, विशिष्टाधिकारी क्षत्रिय को भी त्रिदण्ड संन्यास होता है । क्षत्रियों में तो सुलभा नाम की क्षत्रियकन्या ने त्रिदण्ड ग्रहण करके ज्ञान में मग्न होकर उसका त्याग भी कर दिया यह लिखा है ।

क्षत्रियों का मुख्य धर्म प्रजापालन और चातुर्वर्ण्य धर्म रक्षा है वे विनासंन्यास के संन्यासीसे बढ्यढकर हैं क्योंकि राजा धर्मका पठांशभागी होता है तो यदि ६०० संन्यासी की धर्मरक्षा किङ्कर्ण तो १०० संन्यासी के तुल्य राजा हो गया । इस हेतु उन्हें तीव्र वैराग्य के विना संन्यास नहीं होता, जिन वचनों में आपाततः क्षत्रिय को संन्यास का निषेध है उनका यही तात्पर्य है । ब्राह्मण को तीव्र वैराग्य के विना भी संन्यास हो सकता है, सर्वही ब्राह्मण संन्यासी को त्रिदण्ड मुख्य है और एकदण्ड तो आपत्काल में होता है, संन्यासी को शिखा-सूत्र धारण करना चाहिये, शिखासूत्र त्याग तो आपत्काल में होता है, अथवा सिद्धयोगीजनों का कालपरिपाक

से स्वयं हो जाता है, त्रिदण्डी मुख्य परमहंस होते हैं एकदण्डी नहीं, दुर्वासा इत्यादि ऋषि परमहंस थे और उन्हें त्रिदण्ड था यह बात महाभारत हरिवंशादि ग्रन्थों में लिखी है ।

सुभद्राहरण के समय अर्जुन ने और श्रीदसीतादेवी के प्रतारण के समय राक्षस रावण ने जो वेप बनाया था वह परमहंस का था, क्योंकि वेही संन्यासियों में सर्वश्रेष्ठ होते हैं, श्रेष्ठवेपही के कारण धोखा होता है । और वे दोनों अर्जुन और रावण त्रिदण्डी बनकर धोखा देने आये थे और इसी कारण महाभारत में कहा है कि चार्वाक राक्षस भी शिखीसूत्री त्रिदण्डी बनकर धर्मराज युधिष्ठिर के पास नाना प्रकार के उपदेश करने को आया था क्योंकि धर्मराज शिखीसूत्री त्रिदण्डियों को ही परमहंस जानते थे, व्यङ्ग कलेवर ही उस समय एकदण्डी होते थे । श्वेतकेतु को जो लोग केवल ब्रह्मचारीही कहते हैं उन्हें याज्ञवल्क्य को भी गृहस्थ ही कहना चाहिये, और यदि याज्ञवल्क्य किसी समय गृहस्थ होकर भी शेष में संन्यासी होगये तो उन्हें जानना चाहिये कि श्वेतकेतु भी पीछे से संन्यासी होगये थे । अनेक लोगों ने श्वेतकेतु को केवल ब्रह्मचारी और दुर्वासा को वृत्त्यापरमहंस कहकर अपनी विद्या और विवेकिता का परिचय दिया है, और इसी असिद्ध दृष्टान्त से जड़भरत को अपरमहंस मानकर क्षत्रिय को संन्यासानधिकार कहा है, इत्यादिविषयों परस्थापनीय का स्थापन और खण्डनीय का खण्डन मैंने इस ग्रन्थ में अति प्रदीप्तवाणी और बड़ी आरम्भटी से किया है, आप लोग इसे संस्कृत भाग में देखें ।

जय आपको दृढ़ प्रमाण मिलते हैं तो कल्पतरु परिमल के नामही पर निर्भर न कीजिये किन्तु अपनी बुद्धि के अनुसार युक्ति द्वारा श्रुतिस्मृत्यादि प्रमाणों से काम लीजिये ॥

सन्तु शुभानि वर्द्धमानानि ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।
तुरीयमीमांसाया विषयसूची ।

विषय ।	पृष्ठा	विषय ।	पृष्ठा
मङ्गलम् ।	१	दुर्वासस परमहंसस्य त्रिदण्डित्यं च	
अन्यपातनिका ।	२	न तु परिमलकदभिमत गीणपार	
गार्हस्थ्यातिरिक्ताप्रमाणद्वीकारोपपादनम् ।	३	महस्यमेकदण्डित्यं वा ।	५३
सर्वेषामाश्रमाणा यथायथं व्यवस्था ।	४	परमहंसस्य दुर्वाससो यज्ञोपवीत	
सन्यासलक्षणम् ।	५	साधनम् ।	५८
प्राप्त्यमेकदण्डिना सन्यासलक्षणनिरा		महनमदनिराकृति ।	५९
करणम् ।	५	क्षत्रियाणां सतिहंसन्यासव्यवस्था	
निरन्तिकस्य नात्मसमारोपणम् ।	६	पनम् ।	६६
महस्यस्य न्यासानावश्यकत्वस्यापनमनु		उपलक्षणातापन्नस्य मुख्यत्वाख्यानम् ।	७३
बुद्धत शाङ्करपक्षप्रतिषेधे ।	७	मानवव्याख्यातृणां मतप्रदर्शनं	
त्रिदण्डस्य वैदिकत्वव्यवस्थापनमनु		तत्तिराकरणम् ।	७८
बुद्धत शाङ्करपक्षप्रतिषेधेपक्ष ।	१०	सुरेश्वराचार्यपक्षनिरूपणम् ।	८६
सन्यासभेदनिरूपणम् ।	१३	मिताहाराकृन्तननिरूपणम् ।	८७
माधवमतनिराकरणम् ।	२४	क्षत्रादिसन्यासनिषेधवाक्यानां गत्यु	
त्रिदण्डमुख्यत्व व्यातिर्विदामण्य		पपत्ति	८७
भिमतम् ।	२७	स्वात्कार्यं भारतेष्वष्टमभटानम् ।	८८
त्रिदण्डैकदण्डयोः पराभिमतव्यवस्था ।		क्षत्रियाणां प्रजापालनं मुख्यम् ।	८९
क्षत्रियाणामेकदण्डाधिकारः ।	२८	सुलभाया क्षत्रियकमारिकायास्तु	
विद्वत्सन्यासविविदिबासन्यास		दण्डाधिकारिता ।	९०
निरूपणम्	२९	माधवमतनिराकरणम् ।	९८
महस्यादे प्रेषाभ्यास आवश्यकः ।	३०	क्षत्रभरतादीनां परमहंसानामु	
त्रिदण्डैकदण्डनिर्णयः ।	३१	पवीतम् ।	१०१
कल्पतरु-परिमलपक्षलक्षणम् ।	३५	दण्डिना न स्वामिनोऽपि तु	
परिमलमतिमतम् ।	३६	ब्रह्मण क्षत्रिया महस्या ।	१०३
अमलमतमतम् ।	४४	सन्यासिधमनिरूपणम् ।	१०४
रावणाजुनादेस्त्रिदण्डधारणानुकार		महस्यादे प्रणवापासनाधिकारिता ।	११८
प्रयोजननिरूपणम् ।	४५	आश्रमाणामयान्तरभेदास्तत्तद्वर्त्मनिक	
परिमलमतोन्मूलनम् ।	४६	पण च ।	१२०
क्षत्रियश्रम्यापष्टम् ।	४६	कर्मोनुष्ठानावश्यकत्वनिरूपणम् ।	१४०
		मन्त्रमोमासादिविषयनिरूपणम् ।	१४३
		समाज श्री१८० इत्यहनास शुभ	
		शसनम् ।	१४४

श्रीः

शुद्धाशुद्धि पत्रम् ।

पृष्ठे पङ्क्ति	शुद्धम्	अशुद्धम्
१८ ०	सर्वेषु वेदेष्वावर्ण्यकमावर्तयेत्	सर्वेषु देवेष्वावर्ण्यमावर्तयेत्
२० ५	विट्वाचेतरे केशधारिणः	विट्वाचेतरै केशधारणै.
२३ १८	दण्डमना	दण्डयहणमना
५७ ६	न च याज्ञवल्क्यो गार्हस्थ्यमुवासेति न प्रात्राजीदिति समू हितु सापतम् इत्यपि निवेशनीयम्	
७३ २३	“अन्ध. पङ्कुरिद्रो वा विरक्त सन्यसेद्विज. ’ इत्यप्यत्रनिवे शनीयम्	
११५ ७	ब्रह्मण्यम्	ब्राह्मणम्
१२३ ४	यति पुत्र	यति. पुत्रम्
१४१ २०	मद	मप

भाषा भूमिका का शोधन ।

पृष्ठ पङ्क्ति

- ३ १५ इस पङ्क्ति में “चातुर्वर्ण्य के स्थान” सन्यास पर चाहिये ।
 ,, १६ “व्यवस्था पर” नहीं रहना चाहिये ।
 ,, १७ इस पङ्क्ति में “कलि में लोगो ने तन्त्रिय वैश्य वर्ण का अभाव कहा
 है इसी तरह” इतना अधिक पाठ है ।
 ,, २० “भी” अधिक है ।
 ५ ० इस पङ्क्ति में “शिखासूत्र और वर्णाश्रमधर्म त्यागही से मोक्ष
 होता है प्रकारान्तर से नहीं,” इतना अधिक है ।

दायसदर्थनद्वारा पुरुषार्थचतुष्टयमुपदिशद्भिर्भुगमन्वयाहिपत । ते च वेदा वर्णाश्रमव्यवस्थापुरःसरं वर्णाश्रमिणामनुष्ठेयधर्मानुपदिशन्ति । भगवत्प्रसादोऽपि च सर्वपुरुषार्थनिदानभूतो वर्णाश्रमनियताचारेणैव सिध्यति । यथाऽऽह भगवान् पराशरो वैष्णवपुराणे ।

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।

विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्ततोपकारकः ॥ इति,

अस्ति च तेषामनाश्रमावस्थाननिषेधः ।

अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः ॥ इति—

ते च ब्रह्मक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो वर्णाः । तेषां च यथा-
यथ ब्रह्मचर्य-गृहस्थ-वानप्रस्थ-सन्यासाश्चत्वार आश्रमाः । तथा-
दिमान् न्यरूपयाम चेत्तर्हि कसर्वस्ये । इति क्रमागतश्चतुर्थे ब्रह्मा-
श्रमो निरूप्यते, तत्र केचिद्गार्हस्थ्यव्यतिरिक्तमाश्रमं नेच्छन्ति उदा-
हरन्ति च तत्र गौतमस्मृतिम् । ऐकाग्र्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षवि-
धानाद्गार्हस्थ्यस्य इति । आचार्यास्तु गार्हस्थ्यमेकं यथाश्रमो नान्य-
कश्चिदस्तीति मन्यन्ते हेतुं चावक्षते गार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्षश्रुतिषु
विधानादितरस्य, तदभावात् इति । तथा हि । बहुधाः अग्नि-
मीले-इत्यादिभ्य मन्त्रब्राह्मणात्मके कृत्स्नेऽपि वेदे होतृकर्तव्यमेषा-
मनन्ति । यजुर्वेदिनश्च इषे त्वा इत्यादिना अध्यय्यकर्तव्यम् ।
सामगा अपि अग्न आयाहि यीतये इत्यादिनोद्गातृकर्तव्यम् । हो-
वादयश्च गृहस्था एव । तथा चाधीयमानेषु प्रत्यक्षवेदेषु गृहस्थ-
कर्तव्याभिधानेन तदाश्रमविधिः परिकल्प्यते न त्वेवमितराश्रमवि-
धिकल्पकं किञ्चित् पश्यामः । अत एव यायज्जीवमग्निहोत्रं जुहो-
ति-इति श्रुतिः कृत्स्नं पुरुषायुषं गृहिकर्मस्येति श्रुतिगुह्ये । श्रुत्य-

न्तरञ्च एतद्वै जरामय्यै सचं यदग्निहोत्रं जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यते
मृत्युना वा-इति । न चेवं सति कथं ब्रह्मचर्याश्रमाङ्गीकार इति
शङ्कनीयम् । नैष्ठिकस्य पक्षकोटिनिक्षिप्तत्वादुपकुर्वाणकस्य प्रतिपत्तत्वेन
आश्रमित्वाभावात् यदा कर्मित्वेनाभिमतयोर्ब्रह्मचारिवनस्थयोरी-
दृशो गतिस्तदा कैव कथा कृत्स्न-कर्मत्यागिनो यतेः । तस्माद्
गार्हस्थ्यमेक एवाश्रमः-इत्याचार्याणां पक्षः ।

अपेक्ष्यते । अस्ति हि चतुर्णामाश्रमाणां प्रत्यक्षश्रुतिषु
विधानम् । तथा च जावाला आमनन्ति । ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही
भवेत् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत्-इति । आचार्यास्तु रागिणमभि-
प्रेत्य तस्योर्द्वरेतःसु नैष्ठिक-ब्रह्मचर्यादिषु विषयाश्रमेष्वनधिकारं
मन्यमाना गार्हस्थ्यमेव वर्णयामासुः । यत्तु कृत्स्नेऽपि षेदे गृहस्थध-
र्मस्येवास्मान्मित्युक्तम् । तदयुक्तम् । धानप्रस्थस्यापि सदारस्या-
ग्निहोत्रादिसम्भवात् । नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्मस्तु क्रन्दोगैः पठ्यते ।
ब्रह्मचार्याचार्यकुलघासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसा-
दयन्-इति । उपकुर्वाणकधर्माः सर्वाशाखासूपनयनप्रकरणेषु
प्रसिद्धाः । यतिधर्माश्चोपनिषद्भागे । अतो यावज्जीवादि-श्रुतेः
कामिविषयत्वेनाश्रमान्तराणि न तया प्रलपितुं शक्यन्ते । साधिता-
श्चातरमीमांसायां चत्वार आश्रमाः । तस्मादस्ति संन्यासस्त्रयी-
शास्त्रसिद्धुश्चतुर्थ आश्रमः ॥

तत्र संन्यासो नाम विधितः प्रेषोच्चारणपूर्वकं कर्मणां पर-
स्मिन् देवे समर्पणम् । तत्र पूर्वं जन्मान्तरेष्वनुष्ठितानामस्मिन्नपि
च जन्मानि संन्यासात्पूर्वमनुष्ठितानां काम्यकर्मणां कृष्यकर्मणाञ्च
भगवति समर्पणमावश्यकम् अन्यथाऽनन्तजन्मार्जितानान्तेषां शुरु-

कृष्णकर्मणांभेगेन श्रान्ततः खिलीकृतैः चेत्तुञ्चाशक्यतया मोक्षक-
थेय उदुम्बरपुष्पादिता स्यात् । कर्मणां न्यासञ्चाह स्वयम् ।

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुर्व्व मदर्पणम् ॥ इति,

अथ जुहोषि ददासीत्यादेः पूर्वं क्रियासामान्यवचनेन करो-
तिघटितेन यत्करोषीत्यनेन कृष्णकर्मसाधारण्येन शुक्रानाम्भगवति
न्यासेऽभिधित्सितः । एवमेव तु पाण्डवगीतासु भगवतो घामुदे-
यस्य स्तुतिमुपक्रममाणेषु पाण्डवेषु कुरुषु च स्यावसरे ।

जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानामि पापं न च मे निवृत्तिः ।

केनापि देवेन हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥

इति दुर्योधनः कृष्णानां कर्मणां भगवति न्यासमनुत्प्रेष्य,
पापज्ञानपूर्वकं पापे कर्मण्यनिवृत्त्याख्यानमुखेन पापकर्मप्रसक्तिमभि-
धाय केनापि देवेन हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमी-
त्यनेन, एष एवासाधु कर्म कारयति यमधो निनीपतीत्यादिश्रुत्य-
र्थोभिधानेन भगवति भरन्यासेन पापकर्मसंस्पर्शस्याभिप्रेतत्वात् ।

एवञ्चेह कर्मसंन्यासस्य गृहस्थेष्वपि मुमुक्षुषु सत्त्वातच्चाति-
व्याप्तिवारणाय प्रेषोच्चारणपूर्वकमिति सत्यन्तम् । प्रेषोच्चारणमाचम-
प्यलक्षणम् । तस्य वासनावल्लोलुपदशिङ्घसाधारण्यात् अतः कर्म
शाम्परस्मिन् देवे समर्पणमिति विशेष्यदलं, तादृशं च समर्पणं न
वासनावत्सु । प्रेषोच्चारणमाचमन्तु जातिब्राह्मणमिध न पर्याप्तं लक्ष-
णम् । यथा—

तपःश्रुतञ्च योनिश्चेत्येतद् ब्राह्मणकारकम् ।

तपःश्रुताभ्यां दीनो यो जातिब्राह्मण एव सः ॥ इति

तेन तुल्यं क्रियाचेद्वितिरिति पाणिनीयसूचं व्याचक्षाणेन यत्कलिना तपःश्रुतहीनस्य जातिमात्रेण ब्राह्मण्यमपर्याप्तब्राह्मण्यमुच्यते ।

यत् प्रेपमात्रमुच्चार्य स्वाश्रमनियतकर्मण्यननुतिष्ठतो न पर्याप्तं चतुर्थ्याश्रमित्वमित्यादि सुध्यक्तम् । यच्च स्वाश्रमनियतकर्मणां सञ्चितकर्मणाञ्च भगवति न्यासोऽपि चतुर्थाश्रमलक्षणकुक्षिनिक्षिप्तः ।

एतेन संन्यासो नाम विधितो गृहीतानां नित्यनैमित्तिककाम्यश्रोतस्मार्तकर्मणां प्रेपमन्त्रं समुच्चार्य परित्याग इति वासुदेवाश्रमादीनाम्प्राचामेकदण्डिनां संन्यासलक्षणमनुपादेयम् । स्वाश्रमनियतानां वेदान्तश्रवणतन्मीमांसनादीनां नित्यानामनुष्ठानस्य कुटीचक्रवहूदकयोर्हंसपरमहंसयोरपि चावश्यकतया लक्षणस्यासम्भयस्तत्वात् । यदि तु गृहस्थाद्याश्रमनियतकर्मणां त्याग एवात्र परित्यागशब्देनाभिप्रेत इति मन्यते तर्हि न्यासिनोऽनधिकारादेव तदप्राप्तौ लक्षणे तन्निक्षेपोऽनावश्यक इति लक्षणेनेतरभेदसाधने व्यर्थविशेषणघटितत्वाद् व्याप्यत्वासिद्धिः । यदि तु स्वरूपसङ्कीर्तनमात्रमेवेतत् सर्वकर्मपरित्यागाभिधानं न तु लक्षणकुक्षौ तन्निक्षेप इत्युच्येत तदा प्रेपमात्रोच्चारणं गृहस्थसाधारणं न्यासिनो लक्षणमित्यतिव्याप्तिः । संन्यासविधिना प्रेपोच्चारणञ्चेद्विवक्ष्येत तदा न्यासलक्षणे न्यासः प्रविष्ट इत्यात्माश्रयः, प्रेपमन्त्रं समुच्चार्य कर्मणां स्वरूपतस्त्यागो लक्षणे प्रविष्ट इत्यप्यनुचितम् उपनिषच्छतसिद्धिपुरुषसूक्तादिधारणस्य प्राणाग्निहोत्रादेश्च भवताऽप्यनुष्ठेयत्वाभिधानात् । यथा च कर्मणां स्वरूपतस्त्यागो न गीतादिसच्छास्त्रप्रतिपादो यथा च न शास्त्रान्तरस्यापि तात्पर्यविषयस्तथा इहेयाये पराक्रम्योपपाद-

यिष्यामः स्वावसरे इति तदपि दुर्विवक्षम् । यदि तु यस्तु कर्म-
फलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयत इति गीतोक्तरीत्या कर्मफलत्या-
गस्यागशब्दार्थे इत्युच्यते तदापि विधितो गृहीतानां नित्यनेमि-
त्तिककाम्यश्रोतस्मार्तकर्मणां त्यागमात्रं न त्यागशब्दार्थः किन्तु
पूर्वोक्तरीत्या कृष्यकर्मणामपि त्याग आवश्यक इतरथा पुण्याना-
मिव पापानामपि कर्मणां मोक्षविरोधितया स्यादनिर्माद्य एव ।
एवमेव तु तदाधिगमे उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशविति भगवान् या-
दरायणोऽप्यसूचयत् । वस्तुतस्तु यथाविधि प्रेषोच्चारणमात्रमेव संन्या-
सः इतरत्सर्वं तदाश्रमनिर्वाह्यं कर्मजातं न तल्लक्षणे प्रविष्टम् । तस्य
सोऽप्युपाधानमात्रहेतुत्वात् यथा पाणिपाहणिकमन्त्रसंस्कारमात्रं वि-
द्याहस्तत्कर्ता पतिः संस्कार्यः संस्कारानुयोगिनी पत्नी, यथाह
भगवान्मनुः ।

पाणिपाहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ॥ इति

एवमिह विद्याहन्यायोऽनुसरणीयः । विद्याहनलक्षणं चास्माभि-
स्त्वेवार्थिकसर्वस्ये निरूपितमिति ततोऽयधेयम् । मानससंन्यासे शूद्र-
स्याप्यधिकार इति तत्साधारणं तु विधितो भगवन्नाम-प्रेषान्यतरो-
च्चारणपूर्वकः कर्मणां भगवति न्यासः संन्यास इति । विधित इत्युतया
द्विजस्य अमन्त्रकतया क्रियमाणः, शूद्रस्य च प्रेषेऽनधिकारात् प्रेषेणा-
नुष्ठीयमानोन्यासो न सिध्यति किन्तु द्विजानां प्रेषमन्त्रेण शूद्रस्य च
भगवन्नाममात्रेणैति प्रेषेणिरूपणप्रवृत्तानां प्रमाणपक्षयम्परोऽस्यान-
संनाह इत्युपरम्यते ऽधिकं तूहनीयं स्वयमेव प्रमाणकुशलेः ।

निरग्निकस्य स चेवंलक्षितः संन्यासो द्विविधः सनक्षयोऽलक्षणाश्च
आत्मसमारोपणम् । तत्र आत्मन्याग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रयजेद् गृहा-
दित्यादौ पठितमग्निसमारोपणं साग्निकस्येव न तु निरग्निकस्य

तस्य द्वारलोपेन समारोपणासम्भवात् । अत एव बह्वृचपरिशिष्टम् ।
अथात्मन्यानीन् समारोपयेदेकाग्निमनग्निर्न क्रिञ्चनेति । ततश्च
यथा कृष्णले द्वारलोपेन वितुषीकरणं निवर्तते यथमिहाग्निसमारोप-
णमिति शास्त्रतात्पर्येऽपिदः अत एव तु धानप्रस्थमुद्विश्य-

अग्नीनात्मनि वैतानान् समारोप्य यथाविधि ।

अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः ॥

अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः ।

गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु धनवासिषु ॥

यामादाहृत्य वाऽग्नीयादष्टौ यासान् धने धसन् ।

प्रतिगृह्य पुटेनैव याजिना शकलेन वा ॥

इति मनुना वैतानाग्निसमारोपणमपि साग्निकवानप्रस्थस्येवा-
भिधीयते । एवं चाग्निसमारोपणतद्विरहाभ्यामपि सलक्षणो द्विविधः-
तत्र-कमण्डलुदण्डादिलक्षणोपेतः सलक्षणः स च वैश्वर्णिकानाम् ।
लक्षणापेतः केवलं मानसेऽलक्षणः स च शूद्राणाम् । तत्रापि सल-
क्षणश्चतुर्विधः कुटीचक्र-बह्वृदक-हंस-परमहंस-भेदात् । तेऽपि
प्रत्येकं द्विविधाः एकदण्डिनस्त्रिदण्डिनश्च । तत्र ब्राह्मणानां चिद-
दण्डपक्षो मुख्यः एकदण्डस्त्वापदि, क्षत्रियविशोऽस्त्रेकदण्ड एव मुख्यः
इति सप्रमाणं परामृष्टमस्माभिरप्ये इति ततोऽवधेयम् ।

विशिष्टाधिकारिणो यदस्या-
देव्यसौ नाशयक इति प्रति-
पादयितुं स्वर्गतिपादार्थवि-
रोधमुन्मनाय शङ्करपक्षमु-
पदिष्य प्रतिविपत्तिः ।

यदपि छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये चयो धर्मस्क-
न्धाः यत्रोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तत्र एव
द्वितीयो ब्रह्मचार्यचार्यकुलघासी तृतीयो-

ऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन् सर्वं एते पुण्यलोका भवन्ति
ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्यमेति इति ग्रन्थत्रयाख्यानावसरे सर्वं एते चयोऽप्य-

श्रमिणोऽथोक्तैर्धर्मं पुण्यलोका भवन्ति पुण्यलोको येषां ते इमे पुण्य
लोका आश्रमिणो भवन्ति अश्रिष्टस्त्वनुक्तं परित्राड् ब्रह्मसस्यो ब्रह्मणि
सम्यगवस्थितं सोऽमृतत्वं पुण्यलोकविलक्षणममरणभावमात्यन्तिक-
मेति नापेक्षिकं देवाद्यमृतत्ववद् यदि च पुण्यलोकातिशयमात्रममृत-
त्वमभविष्यत्ततः पुण्यलोकत्वाद्विभक्तं नावक्ष्यत्, विभक्तोपदेशत्वादा-
त्यन्तिकममृतत्वमिति गम्यते इति ग्रन्थेन पारिव्राज्यावलम्बनेनेव
मोक्षो नान्यथेति । यदपि च तदनुयायिनेऽपरे ब्रह्मसस्योऽमृतत्व-
मेतीति श्रुत्युदिता यस्य ब्रह्मणि सस्या समाप्तिरनन्यव्यापारत्वरूपं
तन्निष्ठत्वं तस्य श्रवणादिषु मुख्योऽधिकारः ।

गच्छतस्तिष्ठतो वापि जायत स्वपतोऽथवा ।

न विचारय चेतो यस्यासौ मृत उच्यते ॥

आसुप्तेरामृते कालं नयेद्वेदान्तचिन्तया ।

इत्यादिस्मृतिषु सर्वदा विचारविधानात्, सा च ब्रह्मणि
सस्या विना सन्यासमाश्रमान्तरस्यस्य न सम्भवति स्वस्वाश्रमवि-
हितकर्मानुष्ठानवैयर्थ्यादिति वलाद् व्यवस्थापयामासुस्तदिदमत्यल्प-
सारं, तथा हि किमिह पारिव्राज्येन ब्रह्मसस्यत्व, ब्रह्मसस्यत्वेन
पारिव्राज्यं वा विवक्षसि न तत्र प्रथमं, जनकादीनां गार्हस्थ्येऽपि
ब्रह्मसस्यस्य महाभारतादिसच्छास्त्रेष्वसकृदान्नानात्, अर्थित्व-
सामर्थ्यादियोगेन तदुपर्यपि बादरायणं सम्भवादित्यधिकरणोक्तरी-
त्या अपरिव्रजतामपि बृहस्पतीन्द्रादिदेवानां ब्रह्मिष्ठत्वस्य
श्रवणाच्च, द्वितीयेऽपि पक्षे ब्रह्मसस्यत्वेन कर्मस्वरूपत्यागपुरस्सरमेक-
दण्डनक्षत्रं पारिव्राज्यं विवक्षस्याहेऽस्यित् काम्यकर्मत्यागलक्षणं फल-
त्यागलक्षणं वा, तत्र न प्रथमं पूर्वोक्तयुक्ते, ब्रह्मसस्थानामप्यपि

न्तरतमः प्रभृतिमहर्षीणां स्वयंभासमानसर्ववेदार्थानां कलिद्वारयोः
 संघो कृष्णद्वेषायनभावेनावतारस्मरणाच्च, न हि कृष्णद्वेषायनो ब्रह्म-
 संस्थोऽपि दण्डं जपाहेति शृणुमः, कर्माणि वा स्वरूपतः परित-
 त्याजेति, ब्रह्मसंस्थस्य काम्यकर्मत्यागलक्षणसंन्यासे फलत्यागलक्ष-
 णसंन्यासे वा नास्माकमीपदपि विप्रतिपत्तिः काम्यानां कर्मणां न्यासं
 संन्यासं कथयोविदुरिति । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधी-
 यते इति भगवतेव गीतासु भृशमभिहितत्वात्, विदुषां विविदिषा-
 यतां वा तादृशसंन्यासश्रवणाच्च । किं च ब्रह्मसंस्थशब्दस्य पङ्कजा-
 दिपदस्येव न रुढिः परिव्राजके, किन्तु ब्रह्मणि सम्यगवस्थाने
 निमित्तीकृत्य प्रवर्तमानोऽयं यौगिकः शब्दो ब्रह्मचारिगृहस्थादिसा-
 धारण इति नास्य शब्दस्याकस्मादेव परिव्राट्सु पक्षपातो युज्यते,
 अत एव भवति सर्वाश्रमसाधारण इति, तस्मादेव तु आश्रमान्
 प्रथम-द्वितीय-तृतीयशब्दैरभिदधाना श्रुतिर्भगवती तुरीयं तुरीयत्वे-
 नानभिदधाना प्रथमादिसाधारण्यं ब्रह्मसंस्थतां मेने, इतरथा तु
 चतुर्थीश्रमनैर्येत्यमेषामिहितं स्यादिति स्पष्टं सिध्यति, तस्मादेव
 श्रुत्यवराप्रणीडनलभ्योऽर्थः—य एतेषु पुण्येष्वश्रमेषु चतुर्थ्यपि ब्रह्म-
 संस्थः सोऽयममृतत्वमात्यन्तिकं मोक्षमेति यस्त्वयथाभूतः परिव्रा-
 डपि वा ब्रह्मचारी गृही घानप्रस्थो वा सोऽयमधिकलततदाश्रमध-
 र्मानुष्ठानेन पुण्यलोको भवति । उचितं चेत्तत् घानहीनस्य केवलक-
 र्मानुष्ठानेन अवशिष्टफलावाप्तेरसम्भवात् ।

योगद्वाराणां । यदपि चयाणां पुण्यलोकोतया तुरीयस्यैवात्यन्तिक-
 दुःखोपरम इति तदतिस्वर्गीयः न हि घानहीनानां चयाणां पुण्यः
 अवशिष्टलोक इति घानवतां तेषां तल्लोकायाभिः, न ह्यनुपनीता द्विजा-

तयो वेदेऽनधिकारिण इति कृतोपनयना अप्यनधिकारिणः, तस्माद्
 ब्रह्मसंस्थावतो मिक्षोरिव परेषामपि ब्रह्मसंस्थावतां मोक्ष इति
 सांप्रतं चानान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्तस्य, इतरेषामाश्रमिणामभे-
 दज्ञानेनानुन्मथितकपायाणां न ब्रह्मसंस्थासम्भव इति तु कीरेकक-
 लनीयं मिक्षोरपि यतस्तद्विद्यावृत्तिप्रणवजपशमदमतितित्वादेर्वैदान्त-
 विचारादेरन्ततो ब्रह्माहमस्मीति शाश्वतिकानुध्यानस्यैव वा भेदवा-
 सनानिवन्धनत्वेन इतराश्रमिसाधारण्यात्, न हि निर्विशेषब्रह्मवादे
 यतेऽप्यवकाशमाप्नुयुः यतेषां चावकाशे न ह्यपराध्यते गृहस्थादि-
 भिरैव यते मोक्षे नाधिकुर्युः । नापि तदीयकर्माणि मोक्षप्रतिद्वन्द्वीनि
 भगवदर्पणमुद्रया क्रियमाणकर्मणां वैदिकेन मोक्षविरोधितायाः सम्भा-
 वयितुमप्यशक्यत्वात् । जीवधननिपतकर्मानुष्ठानजनितविशेषस्य च
 सर्वेषाप्याश्रमेषु तुल्यत्वात् प्रत्युतानेकगृहेभ्योभिवासमाहरणादिप्रय-
 त्नजन्यविशेषस्तवैवातिरिच्यते । किं च प्रमाणजनिताखण्डवृत्तेरेव
 त्वयापि जगद्वाधकताया घक्तव्यत्वेन प्रमाणवृत्तेश्च प्रमाच्योक्तत्वेन
 प्रमातृतायाश्च त्वन्मते ऽपि भेदनिवन्धनत्वेन योऽयं भेदावभास-
 स्त्वां शेषकालेऽपि न मुमुक्षति सोऽयं पारिव्राज्ये त्वां त्यजेदिति तथैव
 व्यामोहमाश्रमिति न तेन ते जगन्मोहनं समुचितम् ।

जगद्गुरुत्वात् । यदपि अतश्चेदमेवेकं वेदोक्तं पारिव्राज्यं न यज्ञोपवी-
 तविदखण्डकमण्डल्यादिपरिग्रहयत् मुण्डोऽपरिग्रहोऽसङ्ग इति च श्रुति-
 रत्याश्रमिभ्यः परमे पवित्रमित्यादि च श्येताश्वतरीये न स्तुतिर्न न-
 मस्कार इत्यादिस्मृतिभ्यश्च तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारद-
 र्शिनः तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञः अव्यक्तलिङ्ग इत्यादिस्मृतिभ्यश्च इत्यु-
 पसंजहृस्ते तदप्युपक्रमस्य प्रलापान्नातिशेते विदखण्डकमण्डल्यादिसं-

न्यासस्य औपनिषदवाक्य*सिद्धत्वेन तथाऽभिधानस्य स्पष्ट वैदिकाचारविद्वेषनिबन्धनत्वात् मौण्ड्यापरिग्रहादिसन्यासस्य चाशक्ताधिकारिपरतामातुरसन्यासिपरतामननुसहितशरीरपुंस्वरता वा असकृतवतश्च प्रकरणवशान्निरूपयिष्याम इति न श्रुतिवचनानामनवकाशनक्षणाव्याहतिरिति सर्वे चतुरस्रम् । अलिङ्गोऽधर्मज्ञ इत्यादिकं तु मिथ्यात्यागवतामेव प्रतिकूल स्यादिति नास्माभिर्योजनाक्लेशोऽप्यवलम्ब्यते न स्तुतिर्न नमस्कार इत्यादिकं च भगवन्नारायणव्यतिरिक्तस्तुतिनमस्कारादिनिषेधकमिति गृहस्थानामेव चतुर्थाविरोध्याचारस्य महाभारतादिष्वभिधानेन कैमुतिकसिद्धं तदस्ति न्यासिनामिति अस्माकं यदनुप्रेय गन्धर्वैस्तदनुष्ठितमिति न्याय एव नाटितो भवतेति किमु वक्तव्यम् । अत एव तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकमिति तादृशयागस्याविधिविहितत्वमाह वेदपुरुषः स्वयम् । यदपि ।

गच्छतस्तिष्ठतोवाऽपि जायतः स्वपतोऽथवा ।

नं विचारपर चेतो यस्यासौ मृत उच्यते ॥

इत्यादिना साततिकब्रह्मानुध्यानावश्यकत्वप्रदर्शनम् । आसुप्तेरामृते. काल नयेद्वेदान्तचिन्तयेत्यादिकं च तत्तूचितमेव अनावृत्तज्ञानस्य ससारमूलानुच्छेदकत्वात् अत एव आश्रितिरसकृदुपदेशादिति भगवान् कृष्णद्वैपायनोऽप्यमूचयत् तच्च भिक्षुगृहस्थादिसाधारणमिति किं तेन ते, यवमेव तु ।

यन्मुहूर्तं क्षणं वापि वासुदेवो न चिन्त्यते ।

सा हानिस्तन्महच्छिद्रं स दोषः साऽधमा गतिः ॥

इति पुराणाचार्याः । तस्मात् स्थिरमुखासनन्यायेनाश्रमवि-
 शेपानियमाद् गृहस्यावस्थायामपि कस्यचित्पुरुषधौरेयस्याविकल-
 ज्ञानसम्भवान्मुक्तिर्युक्तेति वृथैव ते संन्यासव्यवधानवर्णनवेद्यम् ।
 अत एव जनकादयो गृहस्थाः सन्त एव सनकादयो ब्रह्मचर्यस्थाः
 सन्त एव, परे च तपःसमृद्धा ज्ञानस्य परां काष्ठामवाप्ता वानप्रस्थाः
 सन्त एव जीवन्मुक्ता इति पौराणिकानुस्मरणमप्यनुगृह्यते ।
 जन्मान्तरसाधारणसंन्यासस्य मोक्षोपयिकत्वाद्भीकारे तु जन्मान्तर-
 साधारणस्य न्यायव्याकरणादिज्ञानस्य नायिकामेदनिहृणपरशास्त्र-
 ज्ञानस्यापुर्वेदशास्त्रज्ञानस्यापि च मोक्षहेतुत्वे न नो द्वेषः ।
 एतेषु सर्वेष्वपि शास्त्रेषु कस्यचित्तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञाननिदान-
 व्युत्पत्त्याधायकत्वेन परस्य परम्परया नायिकानीतिरीतितत्त्व-
 ज्ञानोपयिकतया तासामवहेलनीयत्वज्ञानसंशदकतया, परस्य च
 हितमितमेध्याशिन एव विद्यासंपत्तिसम्भवेन हिताशनज्ञानहेतु-
 त्वेन ब्रह्मविद्याहेतुत्वावश्यम्भायात् । सति चैवमर्थव्यवस्थाने केषां-
 चिद् निसर्गसिद्धसांसारिकयावदर्थवैराग्यभाजां पक्वकषायणां महा-
 त्मनां ब्रह्मचर्यादेव गार्हस्थ्यदेव वानप्रस्थ्याद्वा संन्यासावलम्बनम् ।
 अयमेव चार्थः ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा घनाद्वेति श्रुत्या कषा-
 यपरिषाक्तक्रममनुबन्धत्याऽनुबध्यते केषां चितु अतीतविशद्वय-
 स्कानां वैधुर्ये तादृशावस्थाननिषेधेन संन्यासे प्रवृत्तिः गृहस्याद्यश-
 स्त्यामु ब्रह्मानुचिन्तनसामग्रीवैकल्ये वेति संन्यासोऽपि नानयकाशः ।
 एतेन मोक्षस्य सर्वोत्तमसाधारण्ये बहुधायाससाध्येनिकर्तव्यताकेषु
 क्लेशाश्रमेषु पुंसां प्रवृत्त्युपपत्तिरपि समाहिता भवति संन्यासे प्रवृत्ति-
 योग्यताया निदर्शितत्वात् । एवं चैकाग्र्यपशमारभ्य चातुराग्र्य-
 पर्यन्ताः सर्वे पक्षा यथायथं लभ्यायकाशा इति न तद्वैधक्यधनकल-

हसम्भावनाऽपि, ततश्च यच्च सर्वथाऽनवसद्द्वारे ज्ञाने ज्ञानफले वा
शबरीगेपिकादीनां स्त्रीणां, सर्ववर्णाश्रमरहितानां व्याधगुहादीनां,
तिरश्चां गजगृधादीनामवकाशस्तच्च किमु वक्तव्यमितरेऽधिकुर्युरिति
एवं च संन्यासरहितानां ब्राह्मणानां क्षत्रियवैश्यानां च न मुख्यं
वेदान्तश्रवणं तत एव नापि साक्षान्मोक्षयोग्यतेति प्रलापजातं केषां-
चिदमीषामबहुश्रुतानामबहुश्रुतप्रतारितानामनादेयम् । अधिकं चाव-
त्यनिरूपणीयं निरूपितमस्माभिरस्मदीये स्नेहपूर्तिमहानिबन्ध इति
ततश्च द्रष्टव्यमधिकं जिज्ञासमानैः । प्रकृतमनुसरामः अलक्षणसंन्या-
सोऽपि द्विविधः भैक्ष्यचर्यादिसहितस्तद्रहितश्च । तच्च* शूद्राणां मि-
क्षाचर्यासहितारहितश्चेति द्विविधोऽपि, द्विजानां तु मिक्षाचर्यानियत
एव । तच्च द्विजेषु भिक्षूणां । चातुर्विध्यं हारीतेनोक्तम् ।

चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रोक्ताः सामान्यालिङ्गिनः ।

तेषां पृथक्पृथग्ज्ञानं धृतिभेदात् कृतं च तत् ॥

कुटीचको बहूदकोहंसश्चैव तृतीयकः ।

चतुर्थः परमहंसश्च संज्ञाभेदैः प्रकीर्तिताः ॥ इति,

अस्ति चात्राधिकारविशेषः पुराणप्रमाणकस्तथा हि ।

विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरेति च ।

सत्यामेव तु तीव्रायां न्यसेद् योगी कुटीचकः ॥

शक्तेर्बहूदके तीव्रतरायां हंससंज्ञितौ ।

मुमुक्षुः परमे हंसे साक्षाद्विज्ञानसाधने ॥ इति,

तच्च कुटीचकस्य धृतिविशेषमाह प्रजापतिः ।

* शूद्राणां एतेऽपि मिक्षाचर्यस्य पुराणेष्वामानात् ।

† त्रिदण्डलक्षणतुल्यधर्मयन्त इत्यर्थः ।

कुटीचक्रो नाम स्वगृहे धर्तमानः शुचिरकलुषः आहिता-
ग्निषु भिक्षां भुञ्जानोऽपगतकामक्रोधलोभमोहेऽहङ्कारधर्जित आ-
त्मानुग्रहं कुरुते । धृद्वपराशरोऽपि ।

कुटीचक्रा नाम पुत्रादिभिः कुटीं कारयित्वा कामक्रोधलो-
भमोहमदमात्सर्ग्योदीन् हित्वा विधिवत्संन्यासं कृत्वा विदग्ढजल-
पविषकापायवस्त्रधारिणः शेषाधमनजपस्वाध्यायब्रह्मचर्यध्यानत-
त्पराः पुत्रादेरेव भिक्षाकालेऽन्नयाचामात्रमुभुञ्जानास्तस्यां कुट्यां
नित्यं वसन्तः आत्मानं मोक्षयन्ति । इति ॥ स्कान्देऽपि ।

कुटीचक्रस्तु संन्यस्य स्वस्थे सद्गुणि नित्यशः ।

भिक्षामादाय भुञ्जीत स्वबन्धूनां गृहेऽथवा ॥

शिखी यज्ञोपवीती स्यात् विदग्ढी सक्रमण्डलुः ।

अस्य गृहवासोऽशक्तत्वादनुमन्यते न तु विधेयोऽपि सः ।

यथोक्तं बोधायनेन ।

कुटीचक्राः परिव्रज्य स्वस्थे वेश्मनि नित्यशः ।

भिक्षां बन्धुभ्य आदाय भुञ्जते शक्तिसंज्ञयात् ॥ इति,

बहूदकस्यापि धृतिविशेषोऽभिहितः स्कान्दे ।

बहूदकस्तु संन्यस्य बन्धुपुत्रादिधर्जितः ।

समागारं चरेद् भेत्यमेकाग्रं च परित्यजेत् ॥

गोबालरज्जुसंबद्धं विदग्ढं शिख्यमुद्धृतम् ।

जलपात्रं पविष च खनिष च कृपाणिकाम् ॥

शिखां यज्ञोपवीतं च देयताऽऽराधनं चरेत् । इति,

धृद्वपराशरोऽपि ।

तत्र बहूदका नाम विदग्ढकमण्डलुपविषपाचकापायवस्त्र-

धारिणो वेदान्तार्थावबोधकाः साधुश्रुतेषु ब्राह्मणगृहेषु भैक्षवर्गं
चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ति ॥ इति ।

पितामहोऽपि ।

बहूदकः स विज्ञेयः सर्वसङ्गविर्जितः ।

बन्धुवर्गे न भिद्येत् स्वमूमे नैव भवसेत् ॥

निश्चलः स्थाणुभूतश्च सदा मोक्षपरायणः ।

न कुट्यां नोदके सङ्गं कुर्याद्वृत्ते च चेतसा ॥

नागारे नासने नाग्ने नास्तरे नाषिदण्डके ।

स्वमावायां न कुर्याद्वै राग दण्डादिके यतिः ॥ इति,

हंसश्रुतिः स्कान्तेऽभिहिता—

हंसः कमण्डलुं शिष्यं भिक्षापात्रं तथैव च ।

कन्यां कौपीनमाच्छाद्यमङ्गवस्त्रं वह्निः पटम् ॥

एकं* तु वैष्णवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरात् ।

देवतानामभेदेन कुर्याद् ध्यानं समर्चयेत् ॥

विष्णुरपि तथा ।

यज्ञोपवीतं दण्डं च घस्त्रं जन्तुनिवारणम् ।

तावान् परियहः प्रोक्तो नान्यो हंसपरियहः ॥ इति,

पितामहश्च ।

हंसस्तृतीयो विज्ञेयो भिक्षुमौक्षपरायणः ।

नित्यं विषयसत्त्वायै त्याद्रंघासा भवेत्सदा ॥

चान्द्रायणेन वर्तते यतिधर्मानुशासनात् ।

पृथमूले पसेन्नित्यं गुहायां वा सरितटे ॥ इति,

बोधायनोऽपि ।

हंसाः कमण्डलुं शिष्यं दण्डपात्राणि विभ्रतः ।

यामतीर्थकरावाश्च नगरे पञ्चरात्रकाः ॥

विषड्वरात्रोपवासाश्च पक्षमासोपवासिनः ।

कृच्छ्रसान्तपनाद्येश्च यज्ञैः कृशवर्धराः ॥ इति,

परमहंसवृत्तिरपि स्कन्दपुराणे प्रदर्शिता ।

कोपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्यां शीतनिवारिणीम् ।

अक्षमालां च गृह्णीयाद् वैष्णवं दण्डमग्रणम् ॥

माधूकरमथैकाग्रं परहंसः समाचरेत् ।

परहंसस्त्रिदण्डं च रज्जु गोबालनिर्मिताम् ॥

शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यं कर्म परित्यजेत् । इति,

अथ शिखां यज्ञोपवीतमिति द्वितीयान्तद्वयस्य विदण्डं गो-
बालनिर्मितां रज्जुमिति द्वितीयान्तद्वयस्येव गृह्णीयादिति पूर्वैष्णा-
न्वयः । न तु त्यजेदित्यनेन शिखायज्ञोपवीतादेर्नित्यत्वात् ।
त्यागोऽपि चावैधर्म्य मोक्षविरोधिनः कर्मण एव वैधर्म्य विदण्डमा-
धूकरादेरिहैव विधानेन तस्य कर्मसामान्यत्यागपरताया यनुमप्य-
शक्यत्वात् । आपाततः शिखायज्ञोपवीतादित्यागपरत्वेन प्रतीयमा-
नानां श्रुतिस्मृतिपुराणवचनानां तु न त्यागविधायकत्वं किन्तु येषां
जडभरतरैवतकनिदाद्यप्रभृतीनां जन्मान्तरसुकृतपरिपाकमहिम्ना भ-
गवत्कृपाकृटाक्षेण सर्वथा आत्मसंमुखीना वृत्तिस्तेषां कर्मस्वनधिका-
रात्—स्वतःसिद्धे प्रवृत्तिविरहे कर्मत्यागवाक्यान्यनुवादमात्ररूपाणि ।
विधिच्छायानि न तु विधायकानि । यस्तुतस्तु शुचितत्कार्लजीवि-
नामिव कर्मसंबन्धनिवन्धनदेहात्मप्रतीतिमतामेव कर्मस्यधिकारा-
दतादृशां भरतादीनां कर्मण्यनधिकार इति नान्तरिक्षेऽनिश्चयः

इतिषन्नित्यानुषादरूपाणि तानीत्येव तत्त्वम् ।

अत एव जाघालश्रुतिः तच्च परमहंसा नाम संवर्तकादृशि-
श्वेतकेतु-दुर्वासमूर्निदाघ-जडभरत-दत्तात्रेय-रैवतक-प्रभृतयो-
ऽध्यक्तलिङ्गाऽध्यक्ताचारा अनुन्मता उन्मत्तवदाचरन्ति ॥ इति ।

अचेन्मत्तवदाचरन्तीत्यभिदधाना कर्मस्वनधिकारं सकारणकं
स्थापयन्ती अनुन्मता इति च घदन्ती सततं तेषामात्मस्थतां
स्थापयतीत्यतादृशानां नेष्कर्म्ये नाधिकारः । अत एव स्थिह
उन्मत्तवदाचरन्तीति न त्याचरेदिति, क्वाचित्कं विधिलिङ्गं तु वि-
धिच्छाद्यमिति पूर्वमेव समगमिष्यहि । अत एव । जाघालश्रुतेः जन-
कयाज्ञवल्क्यसंघादरूपेण शरीराननुसंधानेन आत्मानुध्यानमूलकोपे-
क्षामात्रमेव यज्ञोपवीतेऽभिहितम् । तथा हि पृच्छामि त्वां याज्ञव-
ल्क्य अयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मण इति स होयाच याज्ञवल्क्य इद-
मेवास्य यज्ञोपवीतं य आत्मेति । तस्मादात्मनिष्ठानां यज्ञोपवीता-
दिपूषेक्षामात्रमेव त्यागो न त्याहृत्य त्यागोऽपि त्यागपदार्थस्तथा
सति तस्याप्यनुष्ठेयत्वेनात्मसंमुख्यभङ्गप्रसङ्गात् ।

एवमेव तु दण्डं कमण्डलुं शिख्यं पात्रं जलविवर्कं शिखां
यज्ञोपवीतं चेत्येतत्सर्वं भूःस्वाहेत्यप्सु परित्यज्यात्मानमन्विष्टुं
यथारूपधरो निर्द्वन्द्वेनित्यतिष्ठः तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नः शुद्ध-
मानसः प्राणसन्धारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्ष्यमाचरन् करपात्रेण
लाभालाभयोः समो भूत्वा शून्यागारदेवगृहतृणकूटधत्मीकवृक्षमूल-
कुलालशालाऽग्निहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकन्दरकोटरनिर्जरस्थशिव-
लेप्यकृतधानप्रणवेऽनिर्ममः शुक्रध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठोऽशुद्धक-
र्मनिर्मूलनपरः संन्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसा नाम ।

इति जायालश्रुते। यथाकूपधरः निर्द्वन्द्वः निष्परिग्रहः आत्मध्यान-
परायणः । इत्यादियिशेषणोपसंदानेन चानमयशिष्यायज्ञोपवीतयेण-
यादिधारिणः किमेतेर्नश्वरेः शिष्यायज्ञोपवीतयेणयादिभिरिति सूच-
यन् देहानुसंधानवतां यादृच्छिकोऽपि कर्मत्यागो वा शिष्यामूचादि-
त्यागो वा न शास्त्रीय इत्यभिप्रेति । अत एवास्य समन्तकृत्वम-
व*धिकरणकत्वं च श्रुत्या चोद्यते ये कदाचिदपि आत्मानुसंधानात्
च्यवन्ते क्षत्रियादयस्तान्प्रति । ये तु सततात्मनिष्ठास्ते पुनर्नानु-
ज्यन्ते विधिषु प्रतिषेधेषु वेति घर्तुलार्थः ।

नेतावता यस्य कस्याप्युदरभरणपरायणस्य व्यवहारप्रसक्तस्य
शिष्यामूचादित्यागः शास्त्रीय इति सिध्यति ॥

अत एव श्रीमद्भागवते भगवान् व्यासः ।

न यत्तेराश्रमः प्रायो धर्महेतुर्महात्मनः ।

शान्तस्य समचित्तस्य विभूयादुत वा त्यजेत् ॥ इति,

मौनानीहानिलायामा दण्डा याग्देहचेतसाम् ।

न ह्येते यस्य सन्त्यङ्ग वेणुभिर्न भवेद्यतिः ॥ इति च,

आन्तरैर्विना बाह्येष्वनास्यामेवाध्यासि न तु बाह्यानां
विद्वानां दण्डादीनामधार्यत्वं कर्मत्याग वेति निगूढमवगच्छन्तु
पक्षपातं मात्स्ये चापहाय सन्तः । पारमहंस्यमुपक्रम्य आसुक्ष्मि-
तावपि ।

आरुणिः प्रजापतेर्लोकं जगाम तद्गत्योवाच केन भगवन्
कर्माण्यशेषतो विसृजानीति स होवाच प्रजापतिः तत्र पुत्रान् भ्रा-
तृन् बन्ध्यादीन् शिष्यायज्ञोपवीते यागं सूचं स्वाध्यायं च भूलोकं

भुवर्लोकं स्वर्लोकं जनलोकं तपोलोकं सत्यलोकं चातलवितलसुत-
लतलातलमहातलरसातलपातालं ब्रह्माण्डं च विस्तृजेत् । दण्डमा-
च्छादनं कौपीनं षट्गृहेत् शेषं विस्तृजेत् । ब्रह्मचारी गृहस्थो वा-
नप्रस्थो वा लौकिकाग्नौनुदराग्नौ समारोपयेत् । गायत्रीं च शरीराग्नौ
समारोपयेत् । उपवीतं भूमौ वा ऽप्सु वा विस्तृजेत् । दण्डान् लो-
काग्नौन् विस्तृजेदिति होषाच । अत ऊर्ध्वममन्त्रधदाधरेदूर्ध्वं गमनं
विस्तृजेत् । विसन्ध्यादेौ स्नानमाचरेत् । सर्वेषु देवेष्वचरणमावर्तये-
दुपनिषदमावर्तयेत् । इति, ।

नैतदपि कर्माधिकारिणां शिष्यायचोपवीतादित्यागे मानं परं
तु पूर्वोक्तरीत्या सर्वथाऽऽत्मनिष्ठानां ब्रह्माण्डत्यागिनां स्वतःसिद्धं
कर्माभाषमनुवदत्येष न तु विधित्सति । सिद्धेऽर्थे विधिब्यापारास-
म्भवात् ।

अत एव पिप्पलादशाखिनः ।

सशिखं वपनं कृत्वा वह्निःसूचं त्यजेद्बुधः ।
यदधरं परं ब्रह्म तत्सूचमिति धारयेत् ॥
सूचनात्सूचमित्याहुः सूचं नाम परं पदम् ।
तत्सूचं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥
येन सर्वमिदं प्रोक्तं सूचे मणिगणा इव ।
तत्सूचं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शिवान् ॥
वह्निःसूचं त्यजेद्विद्वान् योगसूचं समास्थितः ।
ब्रह्मभाषमिदं सूचं धारयेद्यः स चेतनः ॥
धारणादस्य सूचस्य नोच्छिष्टो नागुचिर्भवेत् ।
सूचमन्तर्गतं येषां ज्ञानयचोपवीतिनाम् ॥

ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ।

ज्ञानशिखा ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ॥

ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ।

अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ॥

स शिष्यीत्युच्यते विद्वान्नेतरैः केशधारणैः ।

कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ।

गमिर्धार्मिकं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्विद्वै स्मृतम् ॥

शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ।

ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ॥

इदं यज्ञोपवीतं तु परमं यत्परायणम् ।

विद्वान् यज्ञोपवीती स्याद् यज्ञास्तं यज्यन् विदुः ॥ इति,

स्पष्टमिह ज्ञानमयशिखायज्ञोपवीतानांमात्मनिष्ठानामेव यती-
नां याज्ञं शिखायज्ञोपवीतादि नावश्यकं, ये तु पुनर्यवहारिणो
दण्डिनस्तेषां त्वकारणं दम्भभावेण त्यजतां भवेदेव भ्रंशः । ययमेव
विशिष्टाधिकारिणमुद्दिश्य विश्वामिषः । अथापरं परिव्राजकनिर्णयं
सर्वतः परिमोक्षमेके सत्यानुते सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं च
परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् । शिखायज्ञोपवीतकमण्डलुकपालानां
त्यागी-इति, अमुमेवायं संवदति वौधापनोऽपि अत ऊर्ध्वं यज्ञो-
पवीतं मन्त्रमाच्छादनं यष्टयः शिख्यं जलपवित्रं कमण्डलुं पाचमि-
त्येतानि धर्जयित्वा । वैश्वं दण्डमादत्ते सखा म गोपाय ॥ इति,
ध्यासस्मृतादयि ।

यज्ञोपवीतं कर्माङ्गं यदन्त्युत्तमयुद्धयः ।

उपकुर्वन्कात्पूर्वं यतो लोके न दृश्यते ॥

यावत्कर्मणि कुर्वते तावदेवास्य धारणम् ।
तस्मादस्य परित्यागः क्रियते कर्मभिः सह ॥
अग्निहोत्रविनाशे तु जुष्टादीनि यथा त्यजेत् ।
यथा च मेखलादीनि गृहस्थाश्रमवाञ्छया ॥
पत्नीयोक्त्वं यद्येष्ट्यन्ते सोमान्ते च यथा यहान् ।
तद्वद्यज्ञोपवीतस्य त्यागमिच्छन्ति योगिनः ॥ इति,

तदिदं वचनजातं पूर्वापदर्शितश्रुतिस्मृतिपुराणवाक्यानुरोधेन
वक्ष्यमाणश्रुतिस्मृत्यनुरोधेन च चर्चिद्यादिपरं वा ऋभुजडमरतदत्तावे-
याद्यात्मनिष्ठविशिष्टाधिकारिपरं वेति लोकषष्ठनाथ वा अज्ञानेन वा-
ऽऽलस्येन वा शिष्याद्यज्ञोपवीतादित्यागो नाशयैव केवलमिति वैदिकः
पन्थाः । वस्तुतस्तु जडमरतादेरपि यज्ञोपवीतमभूदित्यये यदिप्यामः ।
इदमप्यथायथेयं चतुर्थ्व्याश्रमेषु यथाधिकारं वेदानां तत्तदंशावृत्ति-
रावश्यकीति तस्या उपवीताद्यमनादिपूर्वकतया यज्ञोपवीतं न्यासि-
नोऽप्यावश्यकं त्यागवचनानां तु ज्ञाननिष्ठा ज्ञानशिष्या ज्ञानयज्ञोप-
वीतिनः इति पैषलादश्रुत्याद्यनुसारेण विशिष्टाधिकारिपरतया वा
ज्ञानप्रशंसामात्रपरतया बोधपत्तौ नार्थानुष्ठापकता अत एव स्मृतिः ।

यदा तु त्रिदितं तत्स्यात् परं ब्रह्म सनातनम् ।

तदेकदण्डं संगृह्य उपवीतं शिष्यां त्यजेत् ॥

इति ब्रह्मनिष्ठस्यैव उत्सृष्टसर्वव्यवहारस्य विशिष्टाचारं बो-
धयति न तु साधनावस्यस्य । यज्ञोपवीतं नाच्छादनं चरति परम-
हंसः । अयज्ञोपवीती शोचनिष्ठः काममेकं वैश्वं दण्डमादधीत
इति श्रुत्योस्तु ।

किमस्य यज्ञोपवीतं का शिष्या कथं चास्योपस्पर्शनम् ।

ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ।

ज्ञानशिखा ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ॥

ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ।

अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ॥

स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरैः केशधारणैः ।

कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ।

शभिर्धार्मिकमिदं मूचं क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम् ॥

शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ।

ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ॥

इदं यज्ञोपवीतं तु परमं यत्परायणम् ।

विद्वान् यज्ञोपवीती स्याद् यज्ञास्तं यज्यन् विदुः ॥ इति,

स्पष्टमिदं ज्ञानमयशिखायज्ञोपवीतानांमात्मनिष्ठानामेव यत्पी-
नां बाह्यं शिखायज्ञोपवीतादि नावश्यकं, ये तु पुनर्व्यवहारिणो
दण्डिनस्तेषां त्वकारणं दम्भमाषेण त्यजतां भवेदेव भ्रंशः । एवमेव
विशिष्टाधिकारिणमुद्दिश्य विश्वामित्रः । अथापरं परिब्राह्मणकलिङ्गं
सर्वतः परिमोक्षमेके सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं च
परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् । शिखायज्ञोपवीतकमण्डलुकपालानां
त्यागी-इति, अमुमेवायं संघटति बोधायनोऽपि अत ऊर्ध्वं यज्ञो-
पवीतं मन्त्रमाच्छादनं यष्टयः शिख्यं जलपवित्रं कमण्डलुं पात्रमि-
त्येतानि वर्जयित्वा । वैश्वं दण्डमादत्ते सखा म गोपाय ॥ इति,
ध्यासस्मृतावपि ।

यज्ञोपवीतं कर्माङ्गं षट्पञ्चतमयुद्धयः ।

उपकुर्वाणकात्पूर्वं यतो लोके न दृश्यते ॥

यावत्कर्माणि कुरुते तावदेवास्य धारणम् ।
तस्मादस्य परित्यागः क्रियते कर्मभिः सह ॥
अग्निहोषविनाशे तु जुव्हादीनि यथा त्यजेत् ।
यथा च मेखलादीनि गृहस्याश्रमयाज्जया ॥
पत्नीयोक्त्वं यथेष्ट्यन्ते सोमान्ते च यथा यद्दानम् ।
तद्वद्यज्ञोपवीतस्य त्यागमिच्छन्ति योगिनः ॥ इति,

तद्विदं वचनजातं पूर्वोपदर्शितश्रुतिस्मृतिपुराणवाक्यानुरोधेन
वक्ष्यमाणश्रुतिस्मृत्यनुरोधेन च चाविद्यादिपरं वा कृभुजडमरतदत्तावे-
याद्यात्मनिष्ठविशिष्टाधिकारिपरं वेति लोकवञ्चनाय वा अज्ञानेन वा-
ऽऽलस्येन वा शिखायज्ञोपवीतादित्यागो नाशयैव केवलमिति वैदिकः
पन्थाः । यस्तु तस्तु जडमरतादेरपि यज्ञोपवीतमभूदित्यये यदिप्यामः ।
इदमप्यत्रावधेयं चतुर्विध्याश्रमेषु यथाधिकारं वेदानां ततदंशावृत्ति-
रावश्यकीति तस्या उपवीताचमनादिपूर्वकतया यज्ञोपवीतं न्यासि-
नोऽप्यावश्यकं त्यागवचनानां तु ज्ञाननिष्ठा ज्ञानशिखा ज्ञानयज्ञोप-
वीतिनः इति पेण्णलादश्रुत्याद्यनुसारेण विशिष्टाधिकारिपरतया वा
ज्ञानप्रशंसामात्रपरतया बोधपत्तेः नार्थानुष्ठापकता अत एव स्मृतिः ।

यदा तु विदितं तत्स्यात् परं ब्रह्म सनातनम् ।

तदेकदण्डं संगृह्य उपवीतं शिखां त्यजेत् ॥

इति ब्रह्मनिष्ठस्यैव उत्सृष्टसर्वव्यवहारस्य विशिष्टाचारं बो-
धयति न तु साधनावस्यस्य । यज्ञोपवीतं नाच्छादनं चरति परम-
हंसः । अयज्ञोपवीती शेषनिष्ठः काममेकं वैश्वं दण्डमादधीत
इति श्रुत्योक्तम् ।

किमस्य यज्ञोपवीतं का शिखा कथं चास्योपसर्गनम् ।

इदमेवास्य यज्ञोपवीतं यदात्मध्यानं विद्या शिखा इति कौपीतकि-
ब्राह्मणे प्रश्नोत्तररूपेणान्नाततया तदेकवाक्यत्वेन स्फुटमेवायंवाद-
रूपतेत्यतिस्वच्छम् ।

अयमत्र स्फुटार्थसंग्रहः—येषु वाक्येषु वैणवैकदण्डधारण-
मुक्तं तत्र तेषां वाक्यानां अविषयवैश्यपरत्वं तेषां ब्रह्माण्डपुराणे
वैणवैकदण्डधारणस्य धर्म्यत्वाभिधानात् । यत्र शिखायज्ञोपवीतादि-
त्याग उच्यते तत्र प्रशंसायै ज्ञानशिखत्वं ज्ञानयज्ञोपवीतत्वं चोच्यते
कदाचित्तु यज्ञोपवीतत्यागवचनानां पुरातनयज्ञोपवीतत्यागतात्पर्य-
कत्वं यथाऽऽह स्मृतिः । नखानि निकृत्य पुराणं वस्त्रं यज्ञोपवीतं
कमण्डलुं त्यक्त्वा नद्यानि गृहीत्वा ग्रामं प्रविशेत् ॥ इति,

अत एव तु—हारीतः—

चत्वार आश्रमा ह्येते संध्यावन्दनवर्जिताः ।

ब्राह्मण्यादेव हीयन्ते यद्यप्युपतपोधनाः ॥

एवमेव स्मृत्यन्तरम् ।

सायं प्रातः सदा संध्यां ये विप्रा नो उपासते ।

कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेत् ॥ इति,

बोधायनश्च—

अनागतां तु ये पूर्वामनसीतां तु पश्चिमाम् ।

संध्यां नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ इति,

अविश्व—

यज्ञोपवीतं सर्वेषां द्विजानां मुक्तिसाधनम् ।

परित्यजन्ति ये मोहान्नरा निरयगामिनः ॥

पाट्टेऽपि ।

शिखायज्ञोपवीतेन त्यक्तेनासौ कथं द्विजः ॥ इति,

मनुश्च-

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भवन्त्यायैविगर्हिताः । इति, यत्र
नैष्कर्म्यं प्रतीयते तत्र जडभरतादीनां महाभागवतानामनवरतग्रह-
चित्तानां स्वतः सिद्धकर्माभावाद्युपादमात्रं न तु तत्तात्पर्यकत्वं तस्येति,
तदिदमग्रे विवेचयिष्यामः । प्रकृतमनुसरामः । एकदण्ड-चिद-
ण्डभेदेन पूर्वं द्वैविध्यमभ्यध्यायि न्यासिनां तत्र चिदण्डपक्षो मुख्यो-
ब्राह्मणानामेकदण्डस्त्वनुकूलो यथाह मेधातिथिः ।

यावन्न स्युस्त्रिदण्डास्तु तावदेकेन पर्यटेत् ॥ इति,
हारीतश्च तथा ।

नष्टे जलपवित्रेऽपि चिदण्डे वा प्रमादतः ।

एकं तु वैणवं दण्डं पालाशं वैल्वमेव वा ॥

गृहीत्वा विधरेतावद् यावत्प्रभ्येत् चिदण्डकम् ॥ इति,

एतेन चिदण्डविधायकवाक्यानां परमहंसव्यतिरिक्तबहूदका-
दिपरत्वं व्यधस्यापयन्तो माधवाचार्याः प्रत्युक्ताः ।

शिष्यिनस्तु श्रुताः केचित् केचिन्मुण्डाश्च भिक्षुकाः ।

चतुर्था भिक्षुकाः प्रोक्ताः सर्वे चैव चिदण्डिनः ॥

इत्यविणा, सर्वेप्रामाश्रमिणां क्रमेण लक्षणमभिदधता । चि-
दण्डेन यतिश्चैव इति चिदण्डं यतिलक्षणं पुरस्कृत्य यस्यैतल्लक्षणं
नास्ति प्रायश्चित्ती नै चाश्रमी इति प्रायश्चित्तमुख्यमेकदण्डमनाश्रमि-
ताप्रयोजकमित्याचवाणेन दत्तेण च स्पष्टं चिदण्डपक्षस्यैव परमहं-
स्येऽपि पुरस्कृतत्वात् । अत एव त्वैकमुख्येन हारीतदत्तादेशपिता-
महाः कुटीचकार्दोश्चतुरोऽप्युपन्यस्य बाह्यान्तरवृत्तिभेदेन परस्परं
भिन्नानामपि तेषां सर्वेषां चिदण्डपक्षमेव साधारणं लिङ्गमामनन्ति ।

वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिङ्गेन ते द्विजा ।

लिङ्गं तु वैश्वं तेषां चिदण्ड सपविषकम् ॥ इति,

यदप्यथ बहूदकस्येव वैविध्यमाख्याय तत्परत्वेन चिदण्ड-
यहणव्यवस्थापन माधवाचार्याणां तदपि रभसादेव शिखिनो कुटी
चक्रबहूदको, मुण्डो ह्रस्वपरमहसो चामिप्रेत्य विदधत्सु ।

शिखिनस्तु श्रुता केचित्केचिन्मुण्डाश्च भिक्षुका ।

चतुर्धा भिक्षुका प्रोक्ता सर्वे चैव चिदण्डिनः ॥

इत्यादिवचनेषु कुटीचक्रबहूदकह्रस्वपरमहसभेदभिन्नानां स-
र्वेषां चिदण्डधारणस्यान्नातत्वेन मेधातिथिहारीताभ्यामेकदण्डस्य
चिदण्डालाभपरत्वेन कण्ठत आख्यानाच्च चिदण्डवचनानां सामा-
न्यपराणां कुटीचक्रबहूदकमाचपरत्यव्यवस्थापनस्य सर्वथा अन्याय्य-
त्वात् अत एव तु ।

एव परमहसस्तु तुर्योऽप्य श्रुतिरवशीत् ।

यमैश्च नियमैर्युक्तो विष्णुरूपी चिदण्डभृत् ॥ इति

स्यष्ट परमहसस्य दण्डव्यधारणाभिधानम् । यथा चेह ।
दण्डव्यपदेन वाग्दण्डादिव्यमभिप्रेतु न शक्य तथा पूर्वमेवाब्रूमहि
पराक्रमिष्यामश्चामु विषयमगृभ्य ह्रस्वडिम्भकोपाख्यानप्रकरणनिर्णय
यावसरे यथ दुर्वास प्रभृतिपरमहसानां वैश्वचिदण्डधारण सुव्यक्त
मुक्तमावेदयिष्यते । एतेन यो हि बहूदक एव सन् यामेकराचादिका
ह्रस्ववृत्तिमाचरति स स्ववृत्तितो ह्रस्वो भवति वेदान्तश्रवणादिका परम
ह्रस्ववृत्ति चेदाश्रयति तदा वृत्तित परमहसो भवति तेषां ह्रसादीनां
चिदण्डमेव लिङ्गम् अनेनेषांभिप्रायेण वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिङ्गेन ते
द्विजा इति, अन्यथा मुख्ययोर्ह्रस्वयोरेकदण्डविधायकान्युदाहृतानि
वचनानि निर्विपर्याणि स्युः तस्मादेक एव दण्ड परमहसस्य इति

तु पराशरमाधवीयमसांप्रतम् । वृत्तिभेदेन बहूदकवैविध्यस्यावाचनिकत्वेन तयोपकल्प्य वचनकदर्थेनस्यान्याय्यत्वात्, न हि वृत्तिभेदेन बहूदक एकोमिन्यान्नेतरे इति आद्वीयनियमः । ततश्च वृत्तिभेदमिन्नत्वं चतुर्विधमिदुसाधारणमिति । नैव लिङ्गेन ते द्विजाः । इति सावधारणमैकलिङ्गमनुमन्यमाना सर्वेषां परमहंसपर्यन्तानां चिदण्डतां सुव्यक्तमवगमयतीति नाव्यक्तं मीमांसकानाम् । परमहंसमुद्विश्यैकदण्डधारणधर्म्यत्वाभिधानपरश्रुतिस्मृतिवाक्यानां तु ज्ञानात्मकैकदण्डपरत्वमिति सुव्यक्तम् । ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डो स उच्यते । इति ज्ञानशिखा ज्ञाननिष्ठा* ज्ञानयज्ञोपवीतिनः इत्यादिपेष्मलादश्रुतौ च ज्ञानस्यैव श्रेष्ठाधिकारिणः सर्वात्मकत्वाभिधानेन ज्ञानात्मकैकदण्डपरत्वात् । अत एव तु भगवान् व्यासः ।

चिदण्डस्य परित्याग एकदण्डस्य धारणम् ।

एकस्मिन् दृश्यते वाक्ये तस्मादस्य प्रधानता ॥ इति

स्पष्टं वैणवचिदण्डापेक्षया ज्ञानात्मकैकदण्डेऽभ्यर्हितत्वमभिदधौ । न चेह वैणवचिदण्डापेक्षया वैणवैकदण्डेऽभ्यर्हितत्वमुच्चेधयिषया तथाऽभिधानमेकदण्डस्यानेकस्मृतिष्वनुकल्पतायाः पूर्वमेवावेदितत्वात् ।

यदपि सर्वं चैव चिदण्डिनः इति षाण्दण्डादिविषयं न तु यष्टिषयाभिप्रायम् । तथा च मनुः ।

षाण्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।

यस्यैते नियता बुद्धौ चिदण्डोति स उच्यते ॥

* ज्ञानस्य चास्ति सर्वकर्मपेक्षं प्रायस्यं किमु न त्रिदण्डमपेक्ष्य यथाह भगवान् स्वयम् । सर्वं कर्मोक्तिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते । इति ।

विदग्दमेतन्नित्यं सर्वभूनेषु मानयः ।
 कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं निगच्छति ॥ इति,
 दशोऽपि ।

याग्दग्दोऽथ मनोदग्दः कर्मदग्दस्तथैव च ।

यस्येते नियता दग्दास्त्रिदग्दीति स उच्यते ॥

एतेषां च चयाणां दग्दानां स्वहृषं स ग्राह ।

याग्दग्दो मोनता प्रोक्ता कर्मदग्दस्त्वनीहता ।

मानसस्य तु दग्दस्य प्राणायामो विधीयते ॥ इति,

माधवाचार्याः । तद्विदमप्यनयधायामिधानम् ।

शिखिनस्तु श्रुताः केचित् केचिन्मुण्डाश्च भिक्षुकाः ।

चतुर्द्वे भिक्षुकाः प्रोक्ताः सर्वे चैव विदग्दिनः ॥

इति स्मृते शिखित्वमुण्डित्वादिलक्षणवाह्यभेदभिन्नानां तेषां
 चतुर्थो घाह्येनेव घेण्यचिदग्दनक्षणधर्मेण साम्यस्य सर्वे चैव विद-
 ग्दिनः इत्यनेन विवक्षितमुचितत्वात् ।

अत एव चतुर्थोऽपि न्यासिनां घेण्यचिदग्दनक्षणसामान्य-
 लिङ्गयतामभिप्रयन् हारीतः ।

चतुर्विधां भिक्षुयस्तु प्रोक्ताः सामान्यनिङ्गिनः ।

तेषां पृथक्पृथग्ज्ञानं वृत्तिभेदात्कृतं च तत् ॥

कुटीचक्रो बह्वृदको हंसश्चैव तृतीयकः ।

चतुर्थः परमहंसो योगः पश्चात् स उत्तमः ॥ इति

घेण्यचिदग्दनक्षणसामान्यलिङ्गयन्त्वेऽपि तेषां पार्थक्येन ज्ञा-
 नहेतुं वृत्तिभेदमाह तत्कृतमेव च तेषां न्यूनाधिकमायमभिप्रेति,

न त्वेकग्रन्थिग्रन्थिधारणमात्रप्रयुक्तं माधवोदितं तेषां व्येष्टकनिष्ठभावं
पुरस्चिकीर्षतीति किमिहास्याने सिंहविक्रान्तेन ।

मेवायणीयश्रुतौ तु परमहंसमुपक्रम्य

इन्द्रस्य वज्रोऽसीति चीन् वीणयान् दण्डान् दक्षिणपणौ
धारयेदेकं वा यद्वेकं तदा सशिषं धनं कृत्वा विसृज्य यत्तोषवी
तम् । इति स्पष्टमेव वीणवचिदण्डग्रहणमात्रायते । एकदण्डस्तु
विदण्डालाभलक्षणापदीति पूर्वमेव स्मृति पुरस्कृत्य व्याप्तिप्रियाम् ।

न च कुटीचकादि तात्पर्येण चिदण्डो विधीयते एकदण्डस्तु
परमहंसमभिप्रेत्य अत एव तु व्यवस्थायैवापदोपादानमिति वाच्यम् ।
अथ श्रुतौ यद्वेकं तदा इति पदोपसंज्ञानमाहात्म्येन एकस्येव परम-
हंसस्योपकरणसंपत्तद्विरहलक्षणापत्कालभेदेन विदण्डेकदण्डधारण-
तात्पर्यरुताया एव युक्तत्वादितरथा कुटीचकादेस्त्रिदण्डाधिकारित्वे
परमहंसस्य चैकदण्डधारित्वे पृथग्बुधोध्ययिते उभयोर्व्याप्यवृत्ति-
त्वेन कालिकाव्याप्यवृत्तित्वाद्यैकद्राप्रत्ययघटिततदापदोपसंहितस्य
यद्वेकं तदा सशिषं धनं कृत्वा इत्याद्यभिधानस्य सर्वथाऽसांग-
त्यापत्तेः । यदि तु दण्डिद्वयसामान्यायच्छिन्नस्योभयाधिकारित्वेना-
व्याप्यवृत्तितया द्वाप्रत्ययघटितप्रयोगयोग इति यदसि तदापि
विदण्डेकदण्डाधिकारितावच्छेदकरूपभेदेन नैको द्वपरमहंसीति तद्वै-
पत्तादपस्यमिति श्रुत्यक्षरस्वारस्याभिधाः । यापद तु व्यवस्था-
र्थकम् ।

विदण्डपदस्य मुख्यत्वं व्योतिर्विदामप्यश्रितियन्मस एव
प्रक्षिप्यशितोमणेः सुगुणोर्मणेन विदण्डग्रहणलक्षणस्यासं ते पदनि-
तया हि पृथङ्ज्ञातकभट्टोत्पन्नां सत्याचार्याः ।

तेष्वधिकवली जीवस्त्रिदण्डनं भार्गवश्चरकमुष्यम् ।

नानश्रमणं सौरो बुधस्तदाजीविकाचार्यम् ॥ इति,

केचित्तु पल्लवायलम्बिनः चिदण्डैकदण्डपक्षयोर्धैकल्पिकत्व-
माहुः प्रमाणयन्ति च स्मृतिवचनानि, यथाऽऽह व्यासः ।

चिदण्डमेकदण्डं वा व्रतमास्याय तन्वधिद् ।

पर्यंटेत्पृथिवीं नित्यं वर्षाकाले स्थिरीभवेत् ॥ इति,

शौनकश्च अथ कापायघासाः सखा मा गोपायेति ।

चिदण्डमेकदण्डं वा गृह्णाति ॥ इति,

आश्वमेधिके भगवान् कृष्णः ।

एकदण्डी चिदण्डी वा शिखी मुण्डित एव वा ।

कापायमाचसारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिर ! इति,

विष्णुबोधायनायपि ।

एकदण्डी भवेद्वापि चिदण्डो वा मुनिर्भवेत् ॥ इति,

तदिदमप्यनवहितैकचोदाम् । स्मृतिकारैरेवेकदण्डपक्षस्य
चिदण्डालाभलक्षणापदि व्यवस्थापनेन प्रमाणपरतन्वाणां तथैवार्थ-
व्यवस्थापनस्य युक्ततया चिदण्डैकदण्डपक्षयोर्धैकल्पिकतायाः शङ्क-
तुमप्यशक्यत्वात् । तस्मादस्मदुक्तव्यवस्थेयं साधीयसी ।

अत्रेदमप्यवधेयं चिकर्मणां भूमिहारद्विजानां क्षत्रियविशां
चेकदण्ड एव मुख्यः क्षत्रियकुमारिकायाः सुलभायाः स्त्रियोऽपि यौ
चिदण्डपक्ष-तत्परित्यागे । भारते आन्नातो तौ तु युगान्तरे स्त्री-
णामप्याश्रमान्तराधिकारितया तस्याश्च सर्वथा विशिष्टब्राह्मणतुल्य-
तयेत्यनुदाहरणमेतत् । आमनन्ति च स्मृतिकारा युगान्तरे स्त्रीणां
मोऽजीवन्धनं स्वगृहे मित्रां शाश्वतिकं ब्रह्मचर्यं चेति, न चेतत्कलौ ।

न च कलिषर्जेषु संन्यासस्याप्यास्नाततया कथं तन्मीमांसनारम्भ इति वाच्यम् ।

यावद्वर्षेविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्तते ।

अग्निहोषं च संन्यासं तावत्कुर्यात्कलौ युगे ॥

इति विशिष्याग्निहोषसंन्यासयोर्विधानात् ।

इदानीमपि तेषु तेषु पुण्यदेशेषु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रादि-
विभागस्य कथंचिदपि स्वशाखामात्रस्य वा तदेकदेशस्य संहितादे-
र्वाऽध्ययनमपीति संन्यासः समुचित एव । केचित्तु कलौ संन्यास-
निषेधशास्त्रानां विदग्धसंन्यासनिषेधपरत्वमेव कथयन्ति । युक्तं चेत्-
तस्यैव मुख्यत्वेन निषेधशास्त्रतात्पर्यविषयताया युक्तत्वात् । परं
तु मुख्यस्य विदग्धपक्षस्य यथा निषेधशास्त्रविषयता कैश्चिन्मुख्य-
त्वेन व्यवस्थापिता तथा तत एव हेतोः अग्निहोषं च संन्यासं
तावत्कुर्यात्कलौ इति शास्त्रेण मुख्यस्य विधेयता ऽपि युक्तेति
जन्मान्तरसहस्रसमनुष्ठितज्ञाताज्ञातशुभकर्मविपाकभाजां केषांचिद-
मीमां भगवति न्यस्तसमस्तभराणां बलवति कलौपि न्यासविधि-
मुज्यत इति किं चिच्चम् ॥

किं च विशिष्टिपासंन्यासस्य कलौ घर्जनसंभवेऽपि विद्वत्सं-
न्यासो वेदुष्यनिमित्तक इति निमित्तसमवधाने स नैव निषेदुः शक्यते ।

अत एव तु यदहरेष विरजेत् तदहरेष प्रव्रजेदिति श्रुतिर्घे-
राययोगे अहर्माषायकाशदानेऽपि न संशुकोच किं पुनर्युगकालाशकाय
प्रसीक्षा, स च श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इत्युक्तप्रकारेण श्रवणमनननिदि-
ध्यासनानि सम्यगनुष्ठाय प्राप्तरहिंसा विदुषाऽनुष्ठितः संन्यासो विद्व-
त्संन्यासो यथा महर्षेयाक्षशल्मसस्य, स हि मेवेयोमुपदिदिदुस्त्वर-

माणस्तां त्वरयितुं स्वकर्तव्यं संन्यासं प्रतिजज्ञे तद्यथा अथाह या-
ज्ञवल्क्योऽन्यदृतमुणरुष्यन्मेघेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन्
या ऽऽहमस्मात् स्थानादस्मीति एतावदरे खल्वभूतत्वमिति होक्त्वा
याज्ञवल्क्यः प्रव्रजनेति अच इति होक्त्वा प्रव्रजनेत्युक्त्या अव्यवधा-
नेन कथनप्रव्रजनयोः पौर्वापर्याम्नानान्मध्ये त्रिदुषोऽनुष्ठेयान्तरं धार-
यतीति विविदिषासंन्यासे यथा श्राद्धाष्टकाद्यनुष्ठानं न तथा विद्वत्सं-
न्यासे, ततश्च प्रेपमाचं समुच्चार्य संन्यासं तत्र पूरयेदित्युक्तीत्या
तत्र प्रेषोच्चारणमात्रेण संन्याससिद्धिरित्यवगन्तव्यम् ।

अत एव ब्रह्मचारिगृहस्थादीनां प्रेषाभ्यासस्तथाऽऽयश्यको
यथा सत्यां तात्कालिक्यां चौरव्याघ्राद्युत्थभीतो तत्समुत्थायां
संन्यासिषायामुपदेष्टृन्तरनेरपेक्षेण स्वयमेव प्रेपमावर्त्य प्रव्रजितुं पर्या-
प्त्यात् । तथा हि महाभारतम् ।

उत्पन्ने सङ्कटे घोरे चौरव्याघ्रादिसङ्कटे ।

भयभीतस्य संन्यासमङ्गिरामुनिरब्रवीत् ॥

आतुराणां च संन्यासे न विधिर्नैव च क्रिया ।

प्रेपमाचं समुच्चार्य संन्यासं तत्र पूरयेत् ॥

अथ श्राद्धादिविधिमविधाय प्रेषोच्चारणमात्रस्य संन्यासपूर-
कत्वात्तथा उपदेष्टृनैरपेक्ष्य स्पष्टं सिध्यति, एवं च यदि गृहस्थादेः
प्रेपमन्त्रोपदेशस्थितिर्गोचरः स्यात्स्याच्चेष्टाऽप्यपेक्षितः कथमयक-
ल्पेत स्वयं संन्यासपूर्तिः । अङ्गिरा अप्याह—

संसारमेव निःसंसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया ।

प्रव्रजत्यकृतोद्वाहः परं वैराग्यमाश्रितः ॥

प्रव्रजेद् ब्रह्मचर्येण प्रव्रजेच्च गृहादपि ।

यनाद्वा प्रव्रजेद्विद्वानातुरो याऽय दुःखितः ॥

इति, आतुरोऽतिसंनिहितमृत्युः, दुःखितः आगामिदुःख-
जन्यज्ञानवान्, भयभीतस्य संन्यासमङ्गिरामुनिरब्रवीदिति भारतेष-
वृंहणवाक्येन तादृशार्थस्योचितत्वादिति स्मृतितत्त्वविदः ॥

चिदण्डैरुधारणपत्रयोर्मुख्यत्वामुष्यत्वविषये विप्रशदन्ते वा-
दिनः प्रकारान्तरेणापि । निर्णयामः ।

तत्र दत्तः ।

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव* च ।

यस्येते नियता बुद्धो चिदण्डोनि स उच्यते ॥

वाग्दण्डो योनमातिष्ठेत्कर्मदण्डस्त्वनीहता ।

मानसस्य तु दण्डस्य प्राणायामो विधीयते ॥

इत्येवमान्तरमावश्यकं यतिधर्ममभिधाय, आश्रमचतुष्टयप-
रिचयायै बाह्यलिङ्गैस्तौल्लिलवयिषुः स एव ।

मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारीति लक्ष्यते ।

गृहस्थो यष्टिवेदाद्येर्नखरोमैर्वनाश्रितः ॥

चिदण्डेन यतिश्चैव लक्षणानि पृथक्पृथक् ।

यस्येतल्लक्षणं नास्ति प्रायस्त्रिती न चाश्रमी ॥ इत्याह ।

ततश्च पूर्वोक्तबाह्याभ्यन्तरलक्षणशून्यानामनाश्रमित्वाभिधा-
नेन यतीनामान्तरचिदण्डधारणपूर्वकं बाह्यचिदण्डधारणमावश्यक-
मितरथा तु पुनरनाश्रमित्वमिति युक्तमेव । अत्र ब्रह्मचारी
गृहस्थो वनाश्रितो यतिरिति प्रत्येकमेकप्रचनोपादानेन शृङ्गादिकया
प्रत्येकतत्त्वव्यक्तौ तत्तल्लक्षणसत्त्वमभिप्रेतमिति कुटीचकादिषु चतु-
र्थ्यापि बाह्याभ्यन्तरचिदण्डसत्त्वमुक्तं भवति । अत एव तु लक्षणानि

चिदण्डस्य परित्याग एकदण्डस्य धारणम् ।

एकस्मिन् दृश्यते वाक्ये तस्मादस्य प्रधानता ॥

इति घटन् चिदण्डधारणसमनियतधर्मानुष्ठानासमर्थस्याप्ये-
कदण्डधारणमावश्यकमित्यावश्यकत्वलक्षणप्राधान्यमाचक्षते ।

अत एव महाभारते सुलभा-जनकसंघादादौ पुराणान्तरेषु
चाभिधीयमानं वैणववैष्णवचिदण्डस्य तद्वृत्तां च एकदण्डपक्षेण मा-
हात्म्यमपि व्यासस्य सङ्गच्छते इति विवेचकाः ।

यद्यमेव तु चिदण्डस्याभ्यर्हितत्वेन क्षत्रियविशेषेणवल्लिङ्ग-
धारणनिषेधादनुक्त्ये एकदण्डेऽभ्यनुष्ठानं पुराणाचार्याणां श्रुतीनां
च, यद्यमेव तु मन्वाना हारीत-दत्तात्रेय-पितामहाः कुटीचकादी-
श्चतुरोऽपि न्यासिन उपन्यस्य ।

पृतिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिङ्गेन ते द्विजाः ।

लिङ्गं तु वैणवं तेषां चिदण्डं सपञ्चिकम् ॥

इत्येककण्ठेन वैणववैष्णवचिदण्डस्य अविषदृक्षवच्च पर-
महंसान्तानां चतुर्णामपि लक्षणत्वमाचक्षते । परमहंसस्येकदण्डप्रति-
पादनपरश्रुतीनां स्मृतीतिहासपुराणानां च ब्राह्मणे*तरपरत्वं पूर्वोप-
दर्शितार्थपरत्वमाप्स्यत्वं वेति तु भृशमभ्यधापीति नाम्नेडितुमव-
सरः । अत एव इन्द्रस्य वज्रोऽपीति चीन् वैणवान् दण्डान् दक्षिणे
पाणे धारयेदेक वा यदोकं तदा सशिवं पथनं कृत्वा यज्ञोपधीतं
त्यजेदिति मेवायणीयश्रुतिरपि परमहंसस्य चिदण्डं मुख्यमवबोध्य
कर्मानुष्ठानासमर्थस्य तस्येव शिष्टादेरनावश्यकतया तदर्थेऽभ्यनुजा-

* ब्राह्मणेतरस्य सन्निहसंन्यासासम्भवाभिधानं त्वपर्योक्षेचितशास्त्राणामेवेति
सर्वमन्यत्र निर्वर्तिमिति दृष्टव्यम् ।

नती एकदण्डधारण गौणतयाऽवबोधयति, अत एव त्वनुकल्पता-
मूचकं वा-यदम् ।

तस्मादिह महाप्रयाससाध्योत्तिकर्तव्यताकस्य चिदण्डधा-
रणस्य अत्यल्पोत्तिकर्तव्यताकस्यैकदण्डधारणस्य च न समविकल्पो
नतरा कुटीवकाद्विषयं चिदण्डधारणं परमहसविषयं चैकदण्ड-
धारणमित्यप्यथकल्पते कल्प, वेदप्रतारणमिया परतन्त्रप्रज्ञानामुपवृ-
त्तानुरोधेनैव श्रुत्यर्थस्यावधार्यतया यथाचारविषये स्मृतीनां स्या-
तन्त्येतापि प्रामाण्यं तत्र सन्दिग्धे श्रोतेऽर्थे शास्त्रान्तरश्रुत्यनुमते
चार्थनिर्णायकतायां शिवेचकेनायस्यमङ्गोक्तरीयतया अवि-दव-
हारीत-दत्ताविष-पितामहैरपरैश्च स्मृतिकारैरेकस्यैवैव पारमहस्ये
ऽपि चिदण्डानुस्मरणान्मेषायणीयश्रुतेः स्पष्टं पारमहस्ये चिदण्डधा-
रणस्य बोद्धमानतया एकदण्डस्य चानुकल्परूपतया विधानात् ।
परमहस्यं चिदण्डधारणसिद्धेर्निवृत्तरीत्याऽप्याशयकृत्यात् ।

नतमामेकदण्डस्य मुख्यधिकारिकस्य चिदण्डस्य चाधमा-
धिकारिकत्वमिति मुकल्पं चिदण्डधारयत एकदण्डस्याशयमुप-
ततया बहुलायामसाध्ये चिदण्डे कस्याप्यप्रवृत्त्या शास्त्रस्याननुष्ठापक-
त्वनवशादमायमावति । एकदण्डे कथम्यपरिग्रहमुखेन शिष्याद्योप-
धीनाचिदण्डशिष्यजनशालादित्यागेन मोक्षजननोपयिकमदृशमुत्पद्यते
इति तु स्वमतानभिधानकृतमुच्छ्रान्ततामाश्रम । सत्यानुसंधमाध-
र्मादिमध्यन्धगून्यस्येनाभिधीयमानस्याधिकारिणे ऽदृशविशेषाज्जि-
पया शिष्याद्योपधीतादित्यागे वा एकदण्डादिपरिग्रहे वा प्रवृत्त्यनु-
पपत्त्या तयाऽभिधानस्य दुरभिनिवेशशयदतीकप्रयोज्यत्वादिति
सत्यं मनातनं मनातनतनं कल्पतरुमाश्रिता अमनमतय ।

कल्पतरुपरिमल
पञ्चपण्यम् ।

कल्पित कल्पतरुमाश्रिता. परिमलमतयस्तु देहा-
त्माभिमानेन तृणीकृतजगत्त्रया दम्भादङ्गारमदमानादिवशीकृतस-
र्ववृत्तयो नैष्कर्म्यविद्विमुखेन शिष्यासूचदण्डत्याग पुरस्कृत्य नैष्क-
र्म्यसिद्धये यतमाना वयमिति शब्दमात्र प्रयुञ्जाना विपरीता. कर्मतो
निरीक्ष्यन्ते । तथा हि कल्पतरौ ।

विदण्ड कुण्डिका चैत्र सूष चाय कपालिकाम् ।

जन्तूना वारण वस्त्र सर्वे भिक्षु परित्यजेत् ॥

कौपीनाच्छादनार्थन्तु वासोऽर्द्धस्य परियहम् ।

कुर्यात्परमहंसस्तु दण्डमेक तथैव च ॥ इति त्रिपु ॥

काण्वायनाश्च ।

तत्र परमहंसा नाम विदण्डकमण्डलुशिक्यजलपात्रपविष-
पाटुकासनशिरायचोपधीतकपालाना त्यागिनो न तेषा धर्माधर्मौ न
सत्य नापि चानृत सर्वसद्वा सर्वसमा. समलोष्टाश्मकाङ्गना यथो
पपन्नभैक्षाहाराश्चातुर्वर्ण्यं भैक्षचर्यं चरन्त आत्मान मोक्षयन्ते ।

इति स्मृतिद्वय पुरस्कृत्य मनयोश्च स्मृत्योर्दृढ प्रामाण्य
समाध्य स्वप्रतिषिपादयिषितोऽर्थ. साधितः । तत्र समलोष्टाश्मका-
ङ्गनाना सर्वसद्धाना सर्वसमाना समीकृतसत्त्वानृतधर्माधर्माणा सर्वदा
सर्वतो भातात्मतत्त्वाना कर्मयनधिकारात्सर्वत्यागिना अनिहित-
विदण्डकमण्डलुत्याग शरीरात्मत्वाननुसन्धानकृतोऽनूद्यत
इति नेतरेषामनधिकारिणा रागद्वेषादिभाजा स धर्म्य इति सिध्यति
अत एव तु काण्वायनयाक्ये त्यागिन इति त्यागशीलास्त्यागधर्मा-
णस्त्यागसाधुवारिणो वा बोध्यन्ते आत्रेस्तच्छीलतद्गमंतत्साधुका-
रिष्यित्यधिकारस्येन सपृष्ठानुराधाहिति पाणिनीयानुशासनेन चिनुषि

तादृशार्थस्य लाभात् । अथवा प्रथमार्थकतद्वितेन प्रत्ययान्तस्त्यागि
शब्द उभययाऽपि तु स्वभावसिद्धसर्वत्यागवता त्यागोऽनूद्यत एव
युक्त चेत्तत् ।

न हि विदग्ढैरुदग्ढधारणत्यागादिक महाभागवता जड
भरतादयोऽक्रापूर्तिरिति क्वचिच्छूयते । न वा गङ्गागोदावर्यादिपुण्यत-
मनदीषु चिपवण, कुरुक्षेत्रप्रभासद्वारकादिपुण्यपीठनिषेवण वाऽनुत्पु-
रिति क्वचिदुपलभ्यते । उपलभ्यमान भवदपि वा परस्योदाहरणीय
तामोप्नोति । तेषामतिक्रान्तसर्वविधिनिषेधभूमिकत्वात्, तेषां हि
सततात्मसमुत्पीनवृत्तीनां यदृच्छासजातत्याग-परिग्रहादिक विट
पिनामृतुषु स्वभावसिद्धपक्षेद्गमनस्थितिनिषत्तनवदेव नेष्टद्विष्टसाध-
नताच्चानकृत किमपि पृथग्जनस्येव दोषदूषितचेतसः । अत एव
व्यापकीभूतवासनाविरहादेव तेषां धर्माधमसबन्धविरह काण्वा
यने स्मर्यते ।

ततश्च यथे*काय्यन्यायेन यथासुख ब्रह्मचिन्तनजुषा यथा
न देशकालव्रयोजात्याभिजात्यामनादिनियमो न तथा विदग्ढैरुद-
ग्ढशिखाशिक्षयज्ञोपवीतजलपात्रादिनियमोऽपीति किं नश्चिच्चम् ।

यच्च मन्त्रविशेषान्मानमुखेन शिखायज्ञोपवीतादित्यागवचन-
जात तत्तूपधीतद्वयवतामेकस्योपवीतस्य, अनेकशिखानां चैकशिखा-
यास्त्यागबोधक्रमित्यादिकमिहैव यन्त्रेऽन्यत्र निरूपितमिति तत्तथैव
दृष्टव्यम् ।

एतेनेदमपि प्रतिषिद्धं वेदितव्यम् । मोक्षे श्रातस्मार्ततन-
दाश्रमकर्मानुष्ठानजनितातिशयानामिव शिखाशिक्षयविदग्ढयज्ञोपवी-

तत्यागजनितातिशयस्याप्यपेक्षणीयत्वेन शिखामूचादित्यागस्यावश्य-
कत्वमिति धर्मो धर्मसंबन्धविरहिण एव सर्वथाऽऽत्मारामस्याभातस-
र्वार्थस्य त्यागाधिकारितायाः स्मृतिपूक्ततया शिखामूचादित्यागज-
न्यातिशयाधानार्थं त्यागप्रवृत्तेर्दुर्बलचत्वात् । अत एव त्विहैव स्मृतौ
न तेषां धर्मो धर्माविति पठ्यते ।

तदेवं काण्वायनस्मृत्यर्थनिरूपणनयेन विष्णुस्मृतिरपि व्या-
ख्येया । विष्णुस्मृत्युक्त एकदण्डस्तु प्रकरणानुगहेन सर्वं त्यजतो
ज्ञानरूपैकदण्डात्मेत्युचितमेवेति किं बहुना ऽभिहितेन वाग्बिम्बा-
पनस्वरूपेण । यदपि भगवतो व्यासस्य ।

यज्ञोपवीतं कर्माङ्गं वदन्त्युत्तमबुद्धयः ।

उपकुर्वाणकात्पूर्वं यतो लोके न दृश्यते ॥

यावत्कर्माणि कुरुते तावदस्यैव धारणा ।

तस्मादस्य परित्यागः क्रियते कर्मभिः सह ॥

अग्निहोत्रविनाशे तु जुह्वादीनि यथा त्यजेत् ।

यथा च मेखलादीनि गृहस्थाश्रमवाञ्छया ॥

पवीयोक्तं यथेष्ट्यन्ते सोमान्ते च यथा यहान् ।

तद्वद्यज्ञोपवीतस्य त्यागमिच्छन्ति योगिनः ॥ इति,

स्मरणं न तदप्ययोगिनमधिकृत्य, स्पष्टमेव तद्वद्यज्ञोपवी-
तस्य त्यागमिच्छन्ति योगिनः इतीहैवाधिकार्युक्तेः, न हि शतं
सहस्राणि वा वर्षाणि समाध्याहृतस्य कश्चिदपि स्नानसंध्याद्यननुष्ठाना-
त्प्रायश्चित्तमातिष्ठते । स्मर्यते च पुराणेषु सुदीर्घं तपश्चरतां यत्मी-
काद्युपच्छन्नदेहत्वमिति तादृशां स्वत एव कालपरिणामहिम्ना
शिखामूचादिकं स्वकारणमपि* तृप्तिव्यादिभूतभावमाप्नोतीत्येव क-

स्याप्रस्य विवादसम्भवो ऽपि, यत्वेतेरेव वचनैरयोगिनां देहात्म-
मानवता शिष्यामूचादित्यागकथन तदेव वैदिकमर्यादाधिकृतानां नो
द्वेष्यम् । तदेव कल्पतरोः प्रतारणमात्रमयोगिना निस्सूत्रत्वादिव्य-
वस्थापनमिति ।

योऽपि महाभारतेऽपि ।

एकदण्डी चिदण्डी वा शिष्यो मुनिर्दत्त एव वा ।

काषायमात्रसारोऽपि यतिः पूज्यो मुधिष्ठिर ! ॥

तथा, जटाऽजिनधराश्चान्ये षड्भेदधा जितेन्द्रियाः ।

मुण्डानिस्तन्तवश्चापि वसन्त्यर्थार्थिनः पृथक् ॥ इति

समुद्योगोऽशिक्षत्वामूत्रत्वादिसमर्थनस्य सेऽपि न स्थाने
अत्र ह्युत्तममध्यमाधमाधिकारिभेदेन आचारव्यवहारे दण्डिनेऽभि-
प्रेत्य भगवतः कृप्यस्य मुधिष्ठिर प्रति पूज्यत्वोपदेशः । तत्र चिद-
ण्डिनः शिष्यिनो मुख्यत्वेन पूज्याः, भगवद्गीतासु ।

कर्मफलत्यागिनामेवोपक्रमोपसंहारादिना त्यागित्वस्याभि-
धानेन तादृशाचारस्य च परमभागवतेषु शिष्येषु चिदण्डिष्वेव
सम्भवात् ।

एकदण्डिनो मुनिर्दत्तो मध्यमाः । तादृशाचारस्यानुकल्प-
पत्वात् । चिदण्डालाभ एवेकदण्डविधेः कर्मानुष्ठानाशक्तावेव मो-
हद्वारलम्बनास्तु ।

सर्वलक्षणशून्याः काषायमात्रगहिणस्त्रिदण्डेकदण्डरहिताः
काषायमात्रसारास्तेऽधमास्तथाऽपि ते पूज्याश्चतुर्थोऽश्वमचिह्नत्वात्का-
षायधारणस्येति, अत एव त्विह काषायमात्रसारोऽपीत्यपि—कारस्या-
रस्यमपि नोपहन्यते इति भगवतो गीताशास्त्राचार्यस्य तात्पर्यम् ।

अथ परिमलमतयः । शिखी चिदण्डोति बहूदकादिधिषयं,
मुण्डेन एकदण्डोति परमहंसधिषयं, काषायमावधारिण इति यो
मुख्यपरमहंसे दण्डमथनिच्छन् पामरजनसङ्कोचपरिहाराय कौपी-
नाच्छादनमात्रं धारयति तद्विषयम् इति व्यवस्थापयामासुस्तदिदं
मन्दमनीषितं, न हि परमेतमाधिकारितात्पर्येण काषायमावसार-
त्वाभिधानं समुन्मियति तस्य बाह्याभ्यन्तरतः सारस्वरूपत्वेन का-
षायमावसारत्वाभिधानासङ्गतेः, न ह्येतादृशविशेषाधिकारिणा चिह्नि-
तत्वमपेक्ष्यते । यच्चेतमाधिकारिणः पामरजनसङ्कोचेन काषायधा-
रणाभिधानं तदप्यनवधाननिवन्धनं श्रुतिपूतमाधिकारिण उद्दिश्य
अनुन्मता उन्मत्तवदाचरन्तः । इत्यभिहितत्वेन ये तृणीकृतज-
गत्त्वया महेन्द्रादिभ्यो ऽपि न सचुकुचुर्ब्रह्मिष्ठास्तेषां पामरजनसङ्को-
चस्य सर्वथाऽशङ्कनीयत्वात् । यच्च,

जटाऽजिनधराश्चान्ये पङ्कदिग्धा जितेन्द्रियाः ।

मुण्डा निस्तन्तवश्चापि घसन्त्यर्थार्थिनः पृथक् ॥

इति राजधर्मप्रशसार्थं वचनं तदपि सन्यासिनां मौण्डानि,—
सूचत्वाद्यवगमयदुतमाधिकारिणा निःशिखत्वासूचत्वादिसमर्थक
तेषां महाभारते तादृम्याभिधानादिति कल्पतर्कमिधानं तदपि
कल्पनामात्रं प्रकरणतः श्लोकावरैश्च तादृशार्थस्याभावात् । यथा
हि महाभारतारम्भे क्लैव्यसमाविष्टचेतसा ममताऽकुलमानसेन स्वध-
र्मात्प्रचोप्यमाणेन धनञ्जयेन कर्मानुष्ठानपराड्मुपवृत्तिता बहुधा-
ऽऽवेदिता तापताऽपि भगवान्ज्ञातुर्गतार्थोपदेशोपदेशेन जगदुद्दि-
धीर्पराश्रितवत्सलो भागवतप्रियः सखायमर्जुन याथातथ्येन* वेदा-

* अत एव, नष्टोमोह स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्ममाच्युत ।

स्थितास्मि गतमदेष करिष्ये वचनं तव ॥

थेमजियहत् अक्षुदक्ष भागवतधर्मेण, तथैव युद्धान्ते कम्पलघु-
 तितां गतो युधिष्ठिरः प्रजापालनलक्षणस्वधर्मात्प्रच्युतचेताः स्वयम-
 च्युतेन भ्रातृभिर्द्रोपद्या परैश्च तत्त्वार्थवेदिभिः स्निग्धैरुपदिष्टश्चेतसः
 शान्तिं न लेभे न च प्रससाद राज्यमादातुं तदाऽयसने भीष्मं स्वद-
 र्शनेनानुजिघृक्षुर्भागवतधर्मान् भागवतादेव शिश्नाद्यिषुर्मुधिष्ठिरमा-
 दाय स्वयमाजगाम भीष्मसन्निधौ भगवान् कृष्णः, स च वरलब्धाव्या-
 हतदृष्टिर्गोथातय्येन सर्वधर्मानुपदिदेश ततश्चेवं प्रवृत्तेऽस्मिन् श्लोके ।

जटाऽजिनधराश्चान्ये षड्भिरिन्द्रियाः जितेन्द्रियाः ।

इत्यादिमेनार्द्धभागेन अत्याश्रमिणां निर्देशः । अयशिष्टेन च
 कपटवेद्याणां निर्देशो न त्वेकदण्डिनां शिष्टानाम्, अत एव त्विह
 वसन्त्यर्थार्थिनः पृथक् इति स्पष्टं तेषां मौख्यं निःसूयतां चावलम्ब्य-
 मानानामपि अर्थार्थितया कपटमाश्रमेतदिति तात्पर्यम् । अथ अन्ये
 पृथगिति पदद्वयस्यारस्यं गमकं, ततश्च सुकुमारस्य राज्ञो भयतो
 नाधिकारोऽत्याश्रमे तस्य दुष्करत्वात् ।

परस्य च कुहककारणकतया न ते न्यासे कथमपि प्रवृत्तिः
 श्रेयसे इति राजधर्मनिषेधणमेव न्याय्यमित्युपदिदिक्षितोऽर्थः ।

अत एव त्विह वसन्त्यर्थार्थिनः पृथगिति वदन् कपटका-
 पायाणां निर्जनशासोऽप्यर्थार्थिताप्रयुक्त इति व्याज्यच्च तेषामनुकरणं
 विरक्तस्य ते युक्तमिति बोध्यते । तस्माद्विह त्यस्मिन्नाध्यापितार्थस्य
 न लघेनाप्यनुपवेशसम्भावनेति न स्थाने विजयसंवादः ।

यदपि लिङ्गेऽपि पुराणे ।

निकृत्य सशिष्यान् केशानुपवीतं विसृज्य च ।

पञ्चभिर्जुह्यादप्नु भूः स्यादिति च वा क्रमात् ॥

इति दिग्वाचसा स्वगोष्ठीष्वेव प्रसह्य लिङ्गसदृशेन तदपि
तेषामेव सज्जायहम् । नानोपवीताना नानाशिखानाञ्च पुषामेकैक
शिखायस्योपवीतत्यागपराणामेषा वक्षसा परेण सिषाधयिषितेऽर्थे प्रा-
माण्यविरहात् ।

यदपि पदपुराणेऽपि ।

ततो व्रतानां परमहंसव्रतमनुत्तमम् ।
तेभ्यो ढटो दिवौकोभ्यः सतामप्यविरोधि यत् ॥
पठ्यते यच्चशाखायां महत्प्रेतामह व्रतम् ।
पर ब्रह्मोदित तद्वदागमाचारचेष्टितम् ॥
ब्रह्माराधनमुख्याना व्रतिना तीव्रतेजसाम् ।
भृगुरध्यापयामास वेदोक्त परम हि तत् ॥
एव व्रतधराः सर्वे वसन्ति स्याऽमरेश्वराः ।
हंसव्रतधरा भूत्वा ध्यायमानाः पर पदम् ॥
हित्वा शिखा सोपवीता विधिना परमेण ते ।
कालेन महता ध्यानादेव ज्ञानात्मता गता ॥
हंसव्रतिनो ये चात्र नियताः सयतेन्द्रियाः ।
एव भिक्षा तु भुञ्जाना ध्यायमाना पर पदम् ॥
दण्डहस्तास्तु सज्जाता भिक्षाव्रतसमन्विता ।
त्यक्त्वा शिखा सोपवीता दण्ड एकं करे धृतः ॥
हंसव्रत पर प्रोक्त पुरा चीर्णं मया चिरम् ।
व्रताना परम गुह्य पवित्र पापनाशनम् ॥
हंसव्रत द्विषेन्मोहात्पापेनाच्छादितो नरः ।
न स मुच्येत पापेन कल्पकोटिशतैरपि ॥

तस्मादुंसव्रतानां तु न हन्यान्न च दूषयेत् ।
 भिक्षां परमहंसानां यतीनां यः प्रयच्छति ॥
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात् ।
 शिखां यक्षोपवीतं च त्यक्त्वा चरति यो व्रतम् ॥
 हंसव्रती न विज्ञेयो मोक्षकामी भवेच्च सः ।
 शिखायक्षोपवीतेन त्यक्तेनासौ कथं द्विजः ॥
 निन्यते देवलोकेषु पूजितो देवदानवेः ।
 दुष्टं विगिष्टमथवा हंसव्रतधरं नरम् ॥
 न सृशेदङ्गमङ्गेन देवरूपः स वै द्विजः ।

इति कल्पतर्कः, तदिदमपि न तस्यार्थसाधकं प्रत्युत सिद्धा-
 न्तिनोऽनुकूल-‘देवेषु ब्रह्मा बृहस्पतिः क्षत्र इन्द्रे विशो मरुतः’
 इत्यादिना ब्राह्मणेन ब्रह्म-सचिव-वैश्य-विभागसद्भावव्यवस्थापनेन
 तत्र सचिववैश्ययोः शिखामूचत्यागपुरस्सामेरुदयडाधिकारस्य स्या-
 पितत्वेन सचिवद्विजातीयदेवानामन्येऽत्रैरुदयडाधिकारितादृशां
 निर्जरसां पादोक्तैरुदयडाशिखामूचादित्यागलक्षणमन्यासस्य समुचित-
 त्वात्, प्रायेऽहि देवानां भोग्यभोगोपकरणदृढतरकलेऽरपटुतमेन्द्रिय-
 निर्जेऽथयोऽप्यारःसौलभ्यादिना नानुकूल्यं परमपुरुषार्थसाधनसामयी-
 ष्विति निष्कामकर्मानुष्ठानपराङ्मुखवृत्तीनां तेषां विदग्धधारणानधि-
 कारितया अहन्यतीतारकानुद्देशेनन्यायेन मुख्यमार्गे प्रवृत्तिमासाद-
 यितुमेकदाऽप्यहणमनुमन्यते । यत्रमेव तु भगवतो व्यासस्य । तदु-
 पर्यपि वादरायणः सम्भयादिति सूत्रेण साम्प्रदिकस्याभिधानमूचितं
 देवानामनिर्विण्णानां दुःखग्रहणमानुषापेक्षया मोक्षोपमाधिकारित्या-
 भिधानम् । यत्रमेव त्विह हंसव्रतं परं प्रोक्तं पुरा चापि स्यादिति

जन्मान्तरानुष्ठितैकदण्डग्रहणेन चिर चीर्येनापि मोक्षो नाभूत् किन्तु
पापनाशनमात्रमेव अत एवापि पवित्र पापनाशनमित्युच्यते, ततश्च
चिदण्डस्यैव नैकदण्डस्य अन्तरङ्गोपायतेति पृथक्कार्यं इति न ति-
रोहित तीक्ष्णधियाम् । अत एव त्विह पुराणाचार्य सतामप्यविरोधि
यदित्यूचे । अयमर्थं ब्राह्मणानां हि वैष्वक्वैष्णवचिदण्डधारण मुख्य
यत्तच्चिद्वैश्ययोर्निषिद्ध पर त्वापत्काले सता सत्वप्रधानानां ब्राह्म-
णानामपि यत्र विरुध्यते । अवस्थाविशेषे ब्राह्मणानामपि तथाभा-
वस्यानुज्ञातत्वात् वलीपलितसमाक्रान्तास्त्रिदण्डसमनियताचारायक्ता
जरसाऽभिभूतवर्माणोब्राह्मणा अपि मोक्षद्वैकदण्डधारणाधिकारिण
इत्यब्रूमहि ।

अत एव महाभारते ।

जरया च परित्यूनेव्याधिना च प्रपीडित ।

चतुर्थे चायुष शेप वानप्रस्थाश्रम त्यजेत् ॥

इत्यारभ्य ।

केशलोमनखान् वाप्य वानप्रस्थो मुनिस्तत ।

आश्रमादाश्रम पुण्य पूते गच्छति कर्मभि ॥

इत्यादिना जराऽभिभूतदेहस्य चतुर्थ्याधिकारिताऽभिहिता ।
यत्तु सतामप्यविरोधि यदित्यस्य सन्तो ब्रह्मसाक्षात्कारवन्त । अस्ति
ब्रह्मेति चेद्वैद सन्तमेव ततो विदुरिति श्रुतेस्तेषामद्वितीयब्रह्मसाक्षा-
त्कारनिरस्तसमस्तकर्तृकर्मक्रियादिभेदप्रपञ्चानामप्यविरोधि नैष्कर्म्या-
दित्यर्थोपवर्णेन तत्तु सचनस्वारस्याज्ञानकृतं तथा सति सता पर-
मनुकूलमेकदण्डधारणमभिप्रेत्य अविरोधित्वाख्यानस्यासङ्गत्यापत्ते ।
न हि सचेतसामनुकूले सुखे अविरोधित्वाख्यानं किन्तु दासीने उपे-

चाहे तृणादावित्यकिंचिदिदम् । अचासन्त इत्यादिकमप्याठमुप
कन्य तदर्थान्वाह्यान तु प्रायोऽशुद्धमभिधाय कुचोद्यतुल्यमित्यु-
पेक्षते ।

केचित्तु केचन^{२५} पुराणशिखादित्यागेन नूत-
नशिखादित्यापनमभिप्रयन्ति उदाहरन्ति च स्मृतिप्रचनानि । नखा-
नि निरुक्त्य पुराण यस्त्र यज्ञोपवीत कमण्डलु त्यक्त्वा नवानि गृही-
त्वा याम प्रविशेदित्यादीनि । प्रदर्शयन्तु नाम ते तावताऽपि अधिका-
रिप्रिये व्यग्रस्थित स्पृष्टमभिहित मोण्डैकदण्डधारण न नो द्वेषधि-
पयो यथाऽधिकार सर्वस्यापि व्यग्रस्थापनीयत्वात् । तस्माद्वेणव-
वेणवचिदण्डममुष्यमामनता केवाचिदमीषा जन्मान्तरोपचितदुर-
भिनिवेशादृते न किंचित्प्रमाणमिति प्रमाणपरायणाः ।

यदपि केचन वेणववेणवचिदण्ड द्विपन्तः मुधिष्ठिरधनञ्जय
योस्त्रिदण्डपरिघ्राजकवेपथ्वे यज्ञोपवीतादिसद्भावोराजगृहेषु चिर-
निवासार्थतया कुटीचकाद्यनुकरणाद् यज्ञोपवीताद्यत्यागेन कुटीच-
काद्यनुकरणे सम्भवति स्याश्रमविरुद्धेन तत्त्यागेन परमहसानुक-
रणानिचित्यात् । यत्र दशाननस्यापि कुटीचकाद्यनुकरणादेव यज्ञो-
पवीतादिसद्भावः ।

इत्याहुः परिमलमयस्तदिदमप्यमलमतीना ह्यासास्पदम् ।
लोको हि स्वार्थसाधनतत्त्वर सर्वथा त वेपथ्वनुकरोति येन स्यात्स
गोपनपुरस्सरमयश्चमर्शनिद्रिनिश्चयस्ततश्च दशाननस्य रजोजाती-
यस्य कामक्रोधोभयाकुलचेतस शिखासूत्रादेरनापश्यकतया मोण्डै-
कदण्डधारण एव प्रवृत्तिरुचिता म्याद्यदि चेताया पारमहस्य मो-
ण्डैकधारणेनैव व्यतीकृत स्यात् उतमाश्रमानुकरणेन कार्यवितुरस-
शय सम्भाव्यमानत्वात् । न हि रक्षसा रूपवेणादिनियम शिखासूत्रा-

दिनियमो वा, नियमे वा कामरूपाणामिच्छानुरूपसर्वकार्याणां तेषां
शिखासूत्रादित्यागतद्वयहण्येनै कश्चिदायासः प्रत्यवायो वा । अत
एव दशाननभगिन्या शूर्पणखया दिव्यं विषहमास्थाय श्रीरामो
लक्ष्मणश्च यथानुक्रम पतिभावेनाभ्यर्चितः, एवं च सति दशाननस्य
तदधिकसामर्थ्यस्य मौण्डौकदण्डधारणादिकमपि सुकरमवश्यमनुष्ठे-
यमेवाभविष्यद्यदि चेतायां चिदण्डापेक्षया तत्र बहुमानास्पदता सम-
भावयिष्यत् । न च चेतायुगसम्भवाः स्वाभाविकसत्त्वात्कर्षणशालिनः
पुरुषा मौण्डौकदण्डधारणशिखासूत्रादित्यागे बहुमानभाजोऽभूवन्निति
दशाननस्य न तथाऽनुकरणम् । अत एव महाभारते समरानन्तरम-
नुष्ठितोद्बुद्धेहि के शोककुलमानसे राज्यपराङ्मुखचेतसि युधिष्ठिरे तं
कृच्छ्रलब्ध्याद्राज्यसुखाद् भ्रंशयितुं वचियस्य स्वधर्मभूतेऽपि रणेऽश्रद्धा-
मभिव्यङ्क्तुं च समागतेन चार्वाकेण शिखासूत्रादिषु अलौकिकसाध-
नेषु सर्वथा विश्वासविरहिणाऽपि चिदण्डसंन्यास एवान्वक्षारि न
त्वेकदण्डसंन्यासस्तत्र तदानीन्तनानां बहुमानविरहात् । प्रत्युत
कर्मवैमुख्येन मौण्डास्य सता विद्वेष्यत्वाच्च, तथा हि ।

महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासने ।

राजानं ब्राह्मणच्छद्वा चार्वाको राक्षसोऽववीत् ।

तत्र दुर्योधनसखा भिक्षुरूपेण सवृतः ॥

साक्षः शिखी चिदण्डो च धृष्टो विगतसाध्वसः ।

धृतः सर्वैस्तथा विप्रैराशीर्वाद विवक्षुभिः ॥ इति,

स्पष्टमिदमेतेन यतश्चतश्चिखित्वचिदण्डत्वाद्यनुकरणं तेषा-
तेषां स्वात्मगूहनाय बहुमानलाभाय च, ब्राह्मणानां चिदण्डसंन्यास-
स्येव युगान्तरे शिष्टैः पुरस्कृतत्वान्मोक्षमुख्योपायभावेनाभ्यर्हितत्वेन
तादृम्येस्येवानुकरणाद्यत्वाच्च, युधिष्ठिरधनञ्जययोस्तु वृचिययोः सर्वथा

स्थजात्याभिजात्यादिक निजुन्हूयमाणयेरक्षत्रियेण ब्राह्मणेनैव धार्यस्य
 चिदयडसन्यासस्य ग्रहण परमसमञ्जसमितरथा क्षत्रियत्वादिपरिच
 यक्रमेण कदाचित्पाण्डवत्यततद्भुक्तित्वादिप्रकारकज्ञानस्यापि सम्भ
 त्सामयीकत्वेन कार्यविपत्तिरेषापद्येत । भगवत श्रीकृष्णस्य लीला-
 मानसस्य क्येष्टतयाऽपेक्षणीयेन श्रीधरारामेण स्वस्वसुः सुमद्राया
 सुयोधनाय दातुमभिप्रेततया सन्यासस्य कथमप्येद्रम्यर्थज्ञाने कार्य
 विपत्तेः स्ववधृतत्वात् । एकदण्डधारणादिनवणसन्यासस्य च क्षत्रि-
 येषु सम्भावितत्वाद् बहुमानानास्यदत्त्वाच्च ।

एक दण्ड समाश्रित्य जीवन्ति बहवो नराः ।

नरके रौरवे घोरं कर्मत्यागात्पतन्ति ते ॥

इति स्मार्तैर्मिष्टौरेकदण्डसमाश्रयणे क्षिर क्षत्रियोचितकर्मणा
 त्यागस्य वास्तवसर्वाश्रमविरुद्धस्य निरन्तरनिरयनिदानस्यापतिप्रस
 ङ्गाच्चाननुष्ठान धनञ्जयादेः । किंच मैत्रेयैकदण्डनवणसन्यासस्य
 क्षत्रियेषु सम्भजान्नैकदण्डधारण तथा गुण्येऽर्जुनस्य यथा चिदयड-
 सन्यासस्तस्य परमोत्तमाधिकारिकत्वेन रजः प्रकृतिकक्षत्रियादेरनधि
 कारादित्यसकृदबुधम । किंच विधिविहितानां कर्मणा त्यागो न
 कदाचिदपि कस्यापि भुञ्जानस्य शयानस्येष्टद्विष्टमाधनताज्ञानयत
 ईषदपि शरीरप्रत्ययवतो विहित इति तस्यान्ध*वधिरातुराविकि-
 त्स्यरेणार्तैष्वेव न्याय्यत्वेन देवकन्याक्रमनोयातिकान्तकायस्य महा
 बाहोर्भ्रष्टान्तविश्रान्तदिशालारविन्दनेत्रस्य वज्रसहननदेहस्य राजकु-
 मारस्य स्वात्मान सर्वथा अपजुन्हूयमाणस्यापि धनञ्जयस्यातिकान्त

* यथैक महाभारते ।

उत्पन्नं कङ्कटे घोरं घोरव्यापादिसङ्कटे ।

अपधीतस्य संन्यासमहिम्ना मुनिप्रवीत ॥ इति,

यपुर्न निहोतु शक्यमिति तेनानधिकारिणैकदण्डनक्षत्रसन्ध्यासोऽवल
म्बितो दुष्प्रत्ययायैवोपकल्पित स्याद् धर्ममर्माभिन्नस्य द्वारकाज
निस्य, न हि तदानीन्तना द्वारकावासिन इदानीन्तनपृथग्जना इव
उचिताचारानभिज्ञा सुप्रज्ञा । इदानीन्तना द्वारकावासिन कदा-
चित्कस्मिंश्चिद् धूर्तैऽपि शास्त्रविधुराचारेऽतिक्रष्टकौशलक्रीडिकया
सुप्रत्ययमादध्युरनध्ययनाच्छास्त्राणामसमर्गाच्च धीमतामिति सम्भा-
व्येतापि, न त्वेवमीपदपि तदानीन्तनेष्विति धनञ्जयस्य चिदण्ड
धारणलक्षणाचारस्तदानीन्तनवर्गीविद्यवृद्धानां परमदसमहात्मना
भागवतानां सर्वथा सर्वस्य द्वारकावासिनो जनजातस्य विश्वासभा
जनत्वेन तेषामनुचिकीर्षयैव न तु गृहस्थे स्यनुकरणस्य कुटीचका-
चारस्यानुचिकीर्षया, न हि कुटीचकादेराचारे गृहस्थसविधवृत्तिर्य-
ज्ञोपवीतादिलक्षण इति पार्थस्य चिदण्डग्रहण, कुटीचकस्यैकयज्ञे प-
वीतत्वेन गृहस्थस्य चोपवीतद्वयत्वेन एकोपवीतत्यागमावेण पार्-
थस्य प्रत्ययायस्यर्थात् । न ह्येको द्वौ द्वौ वा एक इत्यणुरपि वि-
शेषोऽध्यवसायकर इति न्यायानुकूल्यसम्भावनाऽपि परपक्षे, तस्माद्
वृथैव धनञ्जयादेस्त्रिदण्डलक्षणसन्ध्यासस्य स्वपक्षे मिथ्या पण्ड*क-
न्यायेन आनुकूल्य मिथानम् । एव च चिदण्डिकावैकन्यायनेव जनानां
सार्वजनीनऽहुमानभाजनस्वपरमविश्वासभूमित्वात्मसमुखीनवृत्तिम-
त्वादिलक्षणचिदण्डसहचरिततादुर्म्यानुचिकीर्षयैव धनञ्जय-दशान-
नादेस्त्रिदण्डधारणानुकार इति परीचन्ता विचक्षणा परिमलोत्कीर्मा-
लिन्यनिबन्धना परिविहस्येति किमचाल्पे विषये बहुनेति विरमाम ॥

* परस्पर भगिन्यो सत्यावोढारो भयत पुरुषो परस्पर पण्डको*ततश्चैकना
तिदण्डेण कश्चन धनिकस्त्वदण्डं घूर्णाकरणसाधनचक्रिका यत्पथतपायाणिनिर्मिता
मदयस्ते गृहिणी तत्पर्वतासवयामसम्भवत्यावा पण्डकाविति विरचय्य चातुरीं मिथ्या
सद्वन्धयाजनप्रयोज्याय कृत केनचित्तुल्यमित्यर्थः ।

परिमलमते-
न्मूलनम् यदपि पुनः परिमलमतयोऽप्ययदीक्षिताः । ननु जावा-
लोपनिषदि परमहंसा नाम संवर्तारुणिश्वेतकेतुदुर्वाससमुनिदाघजड-
भरत-दत्ताचेयरेवतकप्रभृतयः । इति दुर्वाससः परमहंसेषु परिगणनं
कृतं तस्य च हंसडिम्भकोपाख्याने ताभ्यां छिन्नाः शिष्यादयो वर्णिताः ।
अतः शिष्यतत्सहचरितविदयडपविषादिकं परमहंसस्याप्यस्तीत्यश-
सीयते इत्याशङ्क्याह । पराक्रान्तं चेति । इत्ययतायै, अयमाशयः
तस्मिन्नुपाख्याने हंसाः परमहंसाश्चेति दुर्वाससमनुवर्तमाना हंसाद-
योऽपि यतयो वर्णितास्तदीयशिष्यादिविषयं भविष्यति शिष्यच्छेदा-
दियचनम् । किं च श्वेतकेतुप्रभृतयोऽपि जावालोपनिषदि परमहंसेषु
परिगणिताः, न च तेषामाश्रमेण परमहंस्यमस्ति ब्रह्मचर्यादिश्रव-
णात् । अतस्तन्वमात्रात्कारयत्वेन वृत्त्या परमहंस्यमुपपादनीयम्,
यद्यमेव दुर्वाससेऽपि भविष्यति । अत एव तस्य तत्रतत्र राजगृहादिषु
चिरनिवासोऽपि पुत्रादिषु प्रतिपाद्यते इत्यादिपरिहार उद्वेगः । इति
कपोलकल्पनया कल्पतम् परिरक्षुः । तदेतदहमहमिकानिबन्धनं
निर्विषम्यापि सर्पस्य फटाटोपो भयङ्कर इति न्यायेन षट्प्रधानशिष्यो-
प्यारभटीप्रवृत्तनमन्यज्ञाना वृत्तनमात्रमाद्योपुहविकाप्रयुक्तं हंसडिम्भ-
कोपाख्यानयन्यस्याश्रतोऽश्वेतश्चाज्ञानकृतं च तदया महाभारते
छिन्नेषु हरिवंशे सप्ताधिकशततमाध्याये जनार्दने पित्रकुमारके
हंसडिम्भको च भातरे सवित्रकुमारके गते चयोऽपि परम्परं स्नेह-
पात्रतामुपपाता आपन्न भिन्नगोराः सहचराः कटाक्षितु ते चयोऽपि
प्रयोजनवशेन पुष्करम्योनरतीरस्थित परमहंसं महामुनिं दुर्वास-
समुपसेद्विषासः स च महामुनिरासं चिच्छिद्ये, परित्यक्तः । यद्येतत् ।

तर्कनिरिस्ततस्यायां ज्ञाननिर्मलचेतसः ।

हंसाः परमहंसाश्च शिष्या दुर्वाससः प्रभो ॥

गत्वा तत्र महात्मानो तौ दृष्ट्वा तूर्ध्वरेतसम् ।
 दुर्वाससं महाबुद्धिं विविन्वानं परं पदम् ॥
 क्रुद्धो यदि स दुर्वासो दग्धुं लोकानिमान् समः ।
 देवा अपि च यं द्रष्टुं क्रुद्धं वै न क्षमाः सदा ॥
 रोषमूर्तिः सदा यस्तु रुद्रात्मा विश्वरूपधृक् ।
 रक्तकौपीनवसनो हंसः परम एव च ॥ इति,

अथ शिष्याणां हंसपरमहंसत्वाध्यायानात्स्युं दुर्वाससः पर-
 महंसत्वं, न हि ब्रह्मचारिगृहस्थादेः परमहंसाः शिष्या इति शास्त्रतो
 लोकतो वा युज्यते । अत एव त्विह रक्तकौपीनधारित्वेन आश्रमत-
 पारमहंस्यमाविष्कर्तुं रक्तकौपीनवसनो हंसः परम एव चेति स्पष्टम्
 गौणमर्थेन आश्रमिकं पारमहंस्यं दुर्वासस उच्यते, तदनन्तर बल-
 दृष्योहंसडिम्भकयोः परमहंसे दुर्वाससि चक्षुःपथमुपयाते तादृशी
 दुर्मतिः समुत्पन्ना यतो चतुर्थमाश्रममेव समूलमुन्मूलयितुकामौ आश्र-
 ममेव भृशं निनिन्दतुः । उपसेदिवांसौ च तौ दुरात्मानौ ऊचतुः ।

ज्ञानलेशाद् विहीनात्मन् ! किं ते व्यवसितं द्विज !
 कश्चायमाश्रमो विप्र ! भवता यः समाश्रितः ॥
 गृहमेधं परित्यज्य किं त्वया साधितं पदम् ।
 दम्भ एव भवान् व्यक्तं शङ्के नास्त्यत्र कारणम् ॥
 लोकांश्चेमान् सदा मूढ ! नाशयिष्यसि निर्वृतः ।
 यतान् सर्वान् धिनेतासि नरके गतयिष्यसि ॥

इत्याद्याकुलदुःस्तिषेमिश्रं बाधमानार्थशक्यकनार्षं, ततश्च
 तयोर्नैसर्गिकशुभाकाङ्क्षो जनार्दनो हंसडिम्भकौ मा मेवं ब्रुवाया-
 मित्याह ।

उवाच च यति दृष्ट्वा प्रणम्यासौ सुनीतवत् ।

मा ब्रूतामीदृश वाक्य राजानो मन्दतेजसो ॥ इति,

अथापि च यतिमित्युक्त्या स्पष्टं चतुर्थोऽश्रमित्वं दुर्वाससः ।
पुनरपि च जनार्दनः ।

यते हि यतयः शुद्धा ज्ञानदीपितचेतसः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति ॥

इति स्पष्टं यतित्वमाचक्षते ।

तेषामप्यश्चतुर्थोऽयमाश्रमेऽभिस्तुतः स्मृतः ।

आस्ते तस्मिन् महाशुद्धिः स हि पुण्यतरः स्मृतः ॥

इति च भगवन्तं दुर्वाससमेवोद्दिश्य, ततश्च जनार्दनेनोपश-
मितोऽपि रुद्रांशसम्भवे दुर्वासश्चुक्रोध ताभ्यामुवाच च ।

इतो गच्छत राजानो किं धितम्यत मा चिरम् ।

न वा वचनसम्भूतं रोषं धारयितुं क्षमे ॥ इति,

हसद्विम्भकोऽतु कुपिता दुर्वाससो न विभ्यस्तुर्नोपि निर्जग्मतुः
स्यानातदा कोपाकुनमानमो मुनिरेवेत्यातुमुपचक्रमे तदपि च ते।
न विप्रेक्षते किन्तूद्युज्जाते सन्यासचिह्नादाहत्येष प्रच्यावयितुं भग-
वन्तं दुर्वाससम् । यथाऽऽह ।

तत उत्याय धर्मात्मा गन्तुमेच्छ* यतीश्वरः ।

ततो निषेद्धुं हसस्तं यतते स्म यतीश्वरम् ॥

तस्य याहु समादाय हसो नृपरोतमः ।

कोपीनं चिच्छिदे क्रूरः कृतान्त इव सतमः ॥

अथापि यतीश्वर इति, यतीश्वरमिति च स्पष्टयति पारम-
हस्यम् । ततश्च परमहंसगुरोर्दुर्वाससः सचिदहस्तेन तां तादृशां

दुर्गतिमवेत्य हसना परमहसना च सा सर्वाऽपि सहतिर्दिशोविदि-
शश्च पलायाञ्चक्रे । अन्यथा गुरोरिष सर्वस्यापि सन्यासिनः परम
हसादेहंस्त धृत्वा कोपीनशिक्यपूजापाचिदग्गडादेश्छेदे सन्यासस्य
दुर्गतिरेशापद्येत । जपोपवासमुन्यन्नाशनभूमिशयनचिष्यणनिषेवणा-
दिना तनूकृतदेहा सन्त्वप्रकृतयो भिक्षुका हि यज्ञकूर्माद्यामिपाश-
नपरिपुष्टदेहान् मृगयाव्यसनलघूकृतसर्वाङ्गान् सततशरासनव्यसन-
विहितकरकौशलान् राजकुमारकान् राजसप्रकृतीन् कथमतीत्य
वतैरन्निति युक्तमेवापदि पलायनम् । तदेतदुक्तम् ।

यतयोऽन्ये पलायन्ति दिशो दश विचेतसः । इति,

दुर्वासास्तु शापेन सर्वानमूर्ल्लोकान् दग्धुं क्षमोऽपि तस्मिन्नय
सरे न शशाप यतस्तौ परेण हन्तव्यौ अत एवेहोक्तम् ।

दुर्वासाः सत्यधर्मस्तु हन्तुमीशोऽपि त ततः ।

मन्दमन्दमुवाचेद हस डिम्भकमेव च ॥

शापेनाह समर्थोऽपि हन्तु राजकुलाधमौ । ।

तथाऽपि न करोम्यन्त यतयो ह्यत्र ते* वयम् ॥

यो हि देवो जगन्नाथः केशवो यादवेश्वरः ।

शङ्खचक्रगदापाणिर्गर्वं धा ध्यपनेप्यति ॥ इति,

एतेन स्पष्टमिदं सिध्यति यद् दुर्वासासि हसेन वाहौ बलाद्
गृहीते डिम्भकोऽपि नान्यान् यतीनन्वधावत् किन्तु हससाहाय्यमेवा-
करोत् । अत एव स्पष्टमिहोच्यते हस डिम्भक च मन्दमन्दमुवाचेति ।
मन्दोक्त्या हसडिम्भकयो सांनिध्यं सिध्यति । तेन बल्यमाण-
शिक्यहरणादिकमन्येषा हसकुटीचकादीनामभिप्रेयते न तु दुर्वासास

इत्युत्प्रेक्षमाणाः सर्वथा प्रतारकाः शास्त्रमर्माद्यास्पृश इत्यवधेयं,
यतो दुर्वासासि पाहो गृहीते एवान्ये यतयो दिशो विदिश-
श्चान्वधावन् डिम्भकोऽपि चानन्यव्यापारो हंसस्येव साहाय्यमनुत्थो,
दुर्वासाश्च तयोरनन्यसंमुखीनतामवलोक्य समुत्पन्नात्याश्चर्यो मन्द-
मन्दमुवाचेति कालविलम्बे जाते न तावन्त्येषु यत्पि हंसेषु परम-
हंसेषु वा भयाद् द्रवमाणेषु किमपि विप्रकृतमाचेतुरित्यपामरेण वक्तुं
पार्यते । किंच दुर्वाससो हंसडिम्भकमिषेण ब्राह्मणकुमारकेणापि
संवादो जातः, जातश्च जनार्दनस्यापि ताभ्यां सह संवादः ।

एवं च महति कालविलम्बे धर्मलोपभयाद् भीता यतयो
मृगवेगमनुकुर्वन्ना नैव ताभ्यां प्राप्ताः, येन तो तदीयांशस्यादिकम-
च्छेतामिति कल्पयितुं शक्येत, एवं च सति ।

ततस्तो हंसडिम्भको क्रुद्धो कालेन चोदितो ।

शिक्यं कमण्डलुं चैव द्विदलं दारुमेव च ॥

दण्डान् पात्रविशेषांश्च क्षित्वा भित्त्वा च सर्वशः ।

तस्मिन् देशे महाराज ! व्याधैर्मांसान्यदीदृहन् ॥

इति दशा परमहंसस्य हंसपरमहंसगुरोश्च दुर्वासस एवाभू-
दिति विदुषां सुनिश्चितम् । शिक्यं कमण्डलुः इत्येते प्रसिद्धे, द्विदल-
दारूपदेन गोकर्णोत्कारं भोजनपात्रमुच्यते, दारुमिति पुंस्त्वमार्पम् ।
पात्रविशेषपदेन पूजापात्रादि, भारतभाष्यदीपिकायामप्ययमेवार्थोऽभि-
हितः, तेषामर्घ्याचमनीयादिभेदेन बहुत्याद्विबुधवचनम् । दण्डा-
निति तु बहुवचनं वैष्णवचिदण्डाभिप्रायम् । अत एव द्वारकामध्यास्य
भगवतः श्रीकृष्णस्य निकटे हंसडिम्भकापराधनिदर्शनाद्यसरे शिक्यं
च दारवं पात्रं द्विदलान् वेणुकान् बहूनि स्वयमावेदयामास

वेणुबहुत्व दुर्वासा., वेणुकानित्यञ्च क-प्रत्ययो ह्रस्वार्थः । ततश्च
चिदण्डस्य छेदनेन एकेरुस्य दण्डस्थानेरुभावे जातेऽपि तेऽभूयन्
प्रकृत्या चय इत्यावेदयितुं वेणुकान् बहूनित्युक्तमन्यथा वेणुकानित्यु-
क्तयेव बहुत्वे लब्धे बहूनिति वृथैव स्यात् । ततश्चेत् महामुनिर्दु-
र्वासा. स्वस्य चिदण्डधारित्वेन मुख्य यतित्वमभूवुधदिति हस-
डिम्भकापराधगौरवमपि भवति भगवते निवेदितम् । इदं च चिद-
ण्डशिख्यद्विदलकर्पटपूजापाचक्रमण्डल्यादिष्वेव दुर्वासस यय विव-
चित नान्येषां तदनुयायिनामच ।

द्वित्र ताभ्या समादाय शिख्यं दास्यमय तथा ।

द्विदल कर्पट चैव कैपीनमय यत्कनम् ॥

कमण्डलु तथा राजन्नर्द्धप्रोतकपालकम् ।

यतानन्यान् समादाय दृष्टुं केशरमाययु ॥

इत्यास्मिन्नेव प्रकरणे दशाधिकशततमाध्यायेऽभिधाय एका-
दशाधिकशततमाध्याये ।

पृष्णिप पुण्डरीकाक्षः सात्यकिर्वलभद्रक ।

वसुदेवस्तथाऽरूर उग्रसेनस्तथा नृप ।

अन्ये च यादवा. सर्वे सभ्रम प्रतिपेदिरे ।

इदं किमिदमित्येव व्यागङ्गमनसोऽभवन् ॥

प्रपृतोऽप्यनुगच्छन्ति दिधत्तन्त जगत्त्रयम् ।

अर्द्धकैपीनयवन स्मरन्त कमपि द्विजम् ॥

अन्तस्तापसमायुक्त द्वित्रदण्डधर यतिम् ।

अन्तर्ज्वनन्त रोषेण हसासादितकल्मषम् ॥

नेषोन्वितमहायार्ह प्रेक्षन्त यादवेश्वरम् ।

दुर्वासस ते ददृशुर्भोता यादवसतमा. ॥

इत्यभिधानमेव प्रमाणम् । अथ ह्यदुर्वासादीनामभिव्यक्तिर्है
 सकृदुर्वासा, कौपीनकर्तृनामिप्राया, छिन्नदण्डवरत्वात्किरपि षडकृ-
 तचिदण्डभेदनामिप्राया । न च दुर्वासाऽभिव्यक्तिर्यता यतयस्ताभ्या
 छिन्नानि शिक्षादासमयद्विदलकपेटकौपीनकमण्डल्यादिकान्यादाय
 द्वारका केशप्रदर्शनार्थं केशमाय तयोर्दुश्चरितमावेदयितुं च निर्जम्भु
 रिति हरिवंशे दशाधिकशततमेऽध्यायेऽभिहितत्वेन शिक्षाद्विषये परेषा
 यतीनां सन्नन्धसिद्ध्या न तेषु दीर्घाससन्धसिद्धिरिति सर्वे शिक्षाकू-
 पविशरणादितप्रायम् । यथोक्तं तत्र दुर्वासा यतीन् प्रति ।

इदमद्य क्षमं विप्र । यानमद्य विधीयताम् ।

साहस यत्कृतं ताभ्या पात्रभेदादिसतमा । ॥

यत्तत्सर्वमशेषेण दर्शयाम जनार्दनम् ।

तथेति ते प्रतिज्ञाय यतयो ज्ञानचक्षुषः ॥

छिन्नं ताभ्या समादाय द्रष्टुं केशवमाययु । इति,

अथ तथेति प्रतिज्ञाय यतयो ह्यसादिना छिन्नं सामयीजात
 मादाय केशव द्रष्टुमाययुरिति दर्शनादानागमनक्रियाणामेककर्तृकत्व
 भानेन शिक्षाद्विषये यतीनां सन्नन्धसिद्ध्या अक्रियतेतदिति वाच्यम् ।
 प्रकरणानुपहेण स्पष्टं शिक्षाद्विषये दीर्घाससन्धसिद्ध्या छेदनानन्तरं छिन्नं
 शिक्षाद्विक धर्मकार्यानुपयुक्तं केवलं भारायमाणमिति मार्गे शिष्येभ्य
 न्ययतिषु कुलपतिना दुर्वासा समर्पितमित्येतावन्तौ केशवदर्श
 नशिक्षादादानद्वारकाऽऽगमनक्रियाणामेककर्तृकत्वावपत्तौ शिक्षा-
 द्विष्यन्त्यसन्नन्धसिद्ध्या दीर्घाससन्धसिद्धेरवर्जनीयत्वात् । युक्तं
 चेत्तत् महान्तो हि शिष्येभ्यनुपहयुद्धा सर्वदा यत्यादिना धारयि
 तुमनावश्यकं शिक्षापूजापात्रादिकं शिष्येभ्योऽर्पयन्तीत्युपपत्त्याकसा

शिकं, सर्वदा धार्यं कौपीनचिदण्डकमण्डत्वादिकं तु स्वयमेव संक-
टेष्वपि विभ्रति । अयमिह घर्तुलाभः, यजुसहस्राणि स्वानुगतयती-
नादायावस्थिते दुर्वाससि कालचोदितो हंसडिम्भको तथागत्य विल-
क्षणवेषरूपादिशलितां दुर्वाससोऽवेक्ष्य तादृशाचारे वैदिकाधारवि-
रोधमुद्गावयन्तो तणस्विनं भृशमदूदयतां, तन्नाशधार्यं धेयं विधायं
तूष्णीमवस्थितस्ततो निर्गन्तुकामो ब्राह्मणसृष्टो मुनिश्छिन्नकौपीनतां
नीतो भर्त्सितर्षस्तो भ्रातरौ तदा तौ तस्मै वृकधतुरय प्रवृत्ताते
तस्यैव चिदण्डशिक्यादिभेदने । यथोक्तमिह ।

ततस्तो हंसडिम्भको क्रुद्धो कालेन चोदितो ।

शिक्यं कमण्डलुं चैव द्विदलं दारुमेव च ॥

दण्डान् पाशविशेषांश्च छित्त्वा मित्वा च सर्वशः । इति ।

यद्यं चेह नान्येषां शिक्यादिचोटनानुप्रवेशसम्भवेऽपि पला-
यितानां यतीनां, तस्मादिह दण्डानिति बहुवचनमन्येषां यतीनां
दण्डाभिप्रायकमित्यपि दुर्मणम् । अत एव द्वारकायां यादवाः ।

अर्द्धकौपीनवसनं स्मरन्तं कमपि द्विजम् ।

अन्तस्तापसमायुक्तं छिन्नदण्डधरं यतिम् ॥

अद्राक्षुरित्युक्तं, न हि तत्र बहवश्छिन्नदण्डधरा दृशिर-
यतयो द्वारकायाम् । पूर्वसंजातां दुर्दशां स्मरन्तमत एवान्तस्ताप-
समायुक्तम् इत्युक्तम् । अन्ये तु दुर्वाससोऽनुगा यतयो नाभूय-
न्नेतादृशास्तेषां शिक्यकमण्डत्वादेस्त्रिदण्डादेर्वाऽभ्रंशादत एव द्वार-
कानुप्रवेशसमयेऽभूवस्ते सुमनसो यथोक्तमिह प्रकरणे ।

यतयो दीर्घतपसः पुरस्कृत्य तपोधनम् ।

दुर्वाससं सुमनसो ददृशुर्वादवेश्वरम् ॥ इति,

अत एव तु श्रीकृष्णाभ्यर्थेनया आसनेष्व्वासनसमयेऽपि दुर्वास-
ससो दौर्मनस्य परेषा च यतीनां सौमनस्यं श्रूयते यथोक्तमिह ।

ततः किंचिद्विवासीन आसने यतिविग्रहः ।

आसने सस्थिते तस्मिन् यतयो वीतमत्सराः ॥

आसनानि यथायोगं भेजिरे निर्धृताः किल । इति,

अथ यतिविग्रह इत्यनेन व्रतोपवासशीर्षेशरीरत्वेन शरीरे-
णैव यतिरिति विज्ञातु शक्यो न तु चिह्नैस्तेषामशेषेण प्रभ्रष्टत्वादिति
तात्पर्यम् । अन्ये यतयस्तु न तथा भूताः किंतु निर्धृताः सुस्थचिताः
स्यासनानि यथायोगं भेजिरे प्रतिपेदिरे इति स्फुटमुपपादिते दौर्म-
नस्यसौम*नस्ये दुर्वासस एव चिदण्डशिक्षादिभङ्गं साधयत इति
कृतमिह स्वतःप्रकरणस्वरसिद्धेऽर्थे सूपपादनकौशलकौतुकेन ।

प्रकृतमनुसरामः द्विजदण्डधरं यतिम् । अथत्यदण्डपदं
चिदण्डपरमं च तु दशाधिकगततमाध्याये षष्ठितम् ।

ततस्तो हसडिम्भको क्रुद्धो कालेन चोदितो ।

शिक्ष्य कमण्डलुं चैव द्विदल दारुमेव च ॥

दण्डान् पात्रविशेषाश्च हित्वा भित्त्वा च सर्वशः । इति,

दण्डानिति बहुवचनमेव प्रमाणम् । दुर्वाससा द्वारकाया
श्रीकृष्णसदृशेनसमये स्वयमभिहितं वेणुकान् पट्टनिति च । पूर्वमेव
समगरिपि, एव च सप्ताधिकगततमाध्याये इहैव हरिवशयन्ये रक्त-
कोपीनवसनो हंसः परम एव चेति वचनेन जाबालोपनिषदि जड
भरतनिदाघरेवतकादिपरमहंसपङ्क्तौ दुर्वाससः सह पाठाच्च मुख्यपार-
महंस्यसिद्धौ श्येनकेत्यादिदृष्टान्तेन दुर्वाससो गौणपारमहंस्योपपादन-

मप्यत्यन्तानभिज्ञतानिबन्धनमज्ञजन वञ्चनमात्रं कल्पतह—परिमला-
दिकृताम् । यदपि श्वेतकेतुदृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकार्थसमर्थनं तदपि
खण्ड्यसमर्थनेन घन्ध्यापुचललाममालालम्बनम् । न हि छान्दो-
ग्यादौ श्वेतकेतुर्ब्रह्मचर्यमुवासेत्युक्तमित्येतावता क्रमेण गार्हस्थ्य-
यानप्रस्थे नोपवस्तुं चक्षमे । नापि न संन्यास्यदिति प्राज्ञ उत्सहे-
तापि वक्तुम् । आश्रमाणां प्रातिलोम्यनिषेधेऽपि आनुलोम्यस्यानुम-
तत्वेन श्वेतकेतोः क्रमिकाणां ब्रह्मचर्यगृहस्थयानप्रस्थसंन्यासाश्र-
माणां सम्भवात् । एवं च छान्दोग्योदितब्रह्मचर्यस्येव जावालोदि-
तपारमहंस्यस्यापि मुख्यस्येव सम्भवेन श्वेतकेतोर्गौणपारमहंस्या-
भिधानं श्रुतिसतीशरीरप्रणीडनकरं नृशंसैककृत्यमिति सुव्यक्तम् ।
न हि कृष्णो गोः पालनीयेति धूमलायामसिन्धेयः समुचितः ।
छान्दोग्यजावालवाक्ययोः प्रामाण्याविशेषे छान्दोग्यानुरोधेन श्वेत-
केतोर्ब्रह्मचर्यस्य सिद्धे । तदनन्तरं जावालानुरोधेन पारमहंस्यस्यापि
समावेष्टुमुचितत्वेन लक्षणाधीजानवतारे गौणपारमहंस्योपवर्णनमन-
वधाननिबन्धनमिति नाव्यक्तं विदुषाम् । एवं च श्वेतकेतु-
दृष्टान्ताद्यष्टमेन दुर्वाससो गौणपारमहंस्याभिधानं जलस्य स्वाभा-
विकोष्णस्पर्शत्वेन करकाया उष्णस्पर्शसाधनायितमिति विरम्यते ।
दुर्वासःप्रभृतीनां राजगृहेषु चिरं निवासः पुराणेषु श्रूयते इति तस्या-
श्रमविहृतत्वेन दुर्वासःप्रभृतयो नाश्रमेण परमहंसाः किन्तु गुणत
इत्यप्यभिधानं द्रविडपुङ्गवस्य हासायैव, प्रत्यग्दृष्टयो हि घृत्या पर-
महंसाः समलोष्टाश्रमकाञ्चना उन्मत्तवटाचरन्तः कस्य हेतो राजगृहेषु
निवसेयुर्न हीष्टद्विष्टविरहिणां तेषां किञ्चिदुपादित्सितं परिजिहीर्षितमि-
ष्टमनिष्टं वा यत्ते निविशत्सेयुर्जनाशसेषु अपहाय विविक्तान् नदीप्रप्र-
वणदेवखातगिरिगुहामहारण्यप्रदेशान् । प्रत्युत घृत्या अतयामुता

लिङ्गिन एव प्राये राजगृहाण्याहृत्यावृण्वन्तीति सर्वलोकप्रसिद्धम् । तस्माद् घृत्या पारमहंस्यं न राजगृहनिवासौपयिकं प्रत्युत तद्विरुद्धमिति अप्ययदीक्षितस्य साधुपाण्डित्यनिदर्शनम् । एवं चाधिकारिका दुर्वासःप्रभृतयो महर्षय इति तेषामधिकारसिद्धकार्यकरणे राजगृहनिवासो न प्रत्ययाय नाप्यारचय्याय प्रेषावताम् । यावदधिकारमश्रित्यतिराधिकारिकाणामित्युक्तन्यायेन आधिकारिकाणामधिकारनियकार्येषु इतरपुरुषापेक्षया बलवत्त्वस्य सर्वसम्मतत्वात् । एवमेव तु घादरायणस्य दासीगर्भे विदुरोत्पादनं संगच्छते । एवं च पारमहंस्येऽपि स्वाश्रमविरुद्धानि राजगृहवासटोपदीमन्त्रदानादिकार्याणि दुर्वाससः सम्यगवकल्पन्ते । तदेवं सर्वेऽप्येव हंसडिम्भकोपाख्यानग्रन्थः परस्य सर्वथा विरुद्धोऽस्माकं सूक्तरीत्योपक्रमोपसंहाराभ्यासादिलक्षणतात्पर्यग्राहकयायल्लिङ्गेऽपि तस्मिन्निदयडिगिक्वकमण्डनुकोपीनकन्याभगवन्नारायणपूजापात्रादिस्वरूपायाः परमश्रद्धेयपरमहंसवत्यपेक्षितसर्वसाम्याः साधक इति कृतमिह स्वमुखेन निजविजयपट्टकोलाहलाडम्बरप्रायेणानेन देवहस्तेषु क्षते चारसोदक्षण्यायितेन क्षणिकामोदहेतुना परपराजयपरेण । शास्त्रविचारकोतुकेन भगवद्वाक्यमुखास्यादिनां नः ॥

इदमप्यत्र मीमांसामहे, परमहंसवत्यपेक्षितसर्वसम्भारवर्णने ब्रह्मभूषमुपैक्षिष्ट हरिवंशाचार्य इति त्रिदण्डादिसिद्धावपि हरिवंशतः परमहंसस्योपवीतं सिध्यति न वेति । तत्र हरिवंशग्रन्थे उपवीतानुक्तिरेव दुर्वासस उपवीतसाधिकेति प्रमाणममंष्टाः । तथा हि हंसडिम्भको कदाचित्पि चतुर्थाश्रमधर्मान् नापेक्षां नाप्यट्टाष्टां परमहंसा निति तेषां हंसपरमहंसभूषदृशेन गृहस्थापत्यपुरुषापेक्षयाऽतिवेनच-

यद्यदर्शने दुरदृष्टवशाद्वाग. समुत्पेदे, स च रागे। गृहस्यविलक्षणविह्व-
त्येव प्राप शान्तिमिति शिष्यचिदण्डादिकमेव अपठध्यसाते, ब्रह्मसूच
तु दुर्वाससे। रचाये समभवतस्य गृहस्यसाधारण्यात् । यद्यपि गृह-
स्यन्यासिनोः सूचेऽप्यस्ति सध्याकृतो विशेषस्तथाऽपि क्रोधाविष्टयो
हंसडिम्भकयोर्नाभूत्स लक्ष्य इति ब्रह्मसूच तौ नाभाङ्गमित्येष न
किन्तु गृहस्यसाधारण्यज्ञानान्नास्याष्टाम् । तस्मादेवात्र प्रकरणे ब्रह्मसूच-
विषये हरिश्वाचार्य उदासाञ्जुके, अत एव श्रीमद्भागवते पुराणाचार्य,
परमहंसानामुपवीत निरूपणाञ्जुके इत्यन्यत्र निरूपितमस्माभिः । पर
तु तस्मिन् दुर्वाससे न्यासिषूये सर्वं चिदण्डिन. सर्वं सशिष्या ब्रह्मसूच-
वन्त इति न ज्ञायता यथाऽधिकारमेकदण्डिनि शिष्यानि सूषाणामपि
तत्र सद्भाषस्य तत्रत्याक्षरस्वरसेन लभ्यत्वान्न हि युगान्तरेऽपि सर्वो
जनस्त्रिदण्डाधिकारीत्ययकल्पते सत्वरजस्तमःप्रकृतिकत्वेन सर्वदैव
विश्वस्य वैश्वरूपात् । अत एव त्विह दशाधिकशततमाध्याये ।

अहोरात्रेण ते सर्वे द्वारका कृष्णपालिताम् ।

ययुर्दान्ता महात्मानोलोमशाः केशवर्जिताः ॥

इति सशिष्यसर्वकेशधारिणस्त्रिदण्डिने। महात्मान एकद-
ण्डिनश्च निष्केशा इति स्पष्टं, ततश्च चिदण्डेकदण्डयोरस्मदुक्तव्य
यस्यैव सिध्यतीति निभृतमीक्ष्यता प्रमाणपरतन्त्रे ॥

यत्तु मदनपारिजाते चतुर्थोऽयमाधिकारमुद्दिश्य तत्र छन्दो-
गमूचकारः चयाणामधिकृतिः ।

ब्राह्मणः सविषो वाऽय वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात् ।

धर्मविप्रतापपि ।

ब्राह्मणः सविषो वैश्यस्ततो गच्छेद्वनं कृती ।

सन्यसेद्वासनाशान्तः सर्वभूतदयापरः ॥

इति वैशर्णिक्कम्याधिकारमेतानि घास्यानि विदधति । अत-
स्त्वैशर्णिकानामपि तुर्याश्रमेऽस्त्येषाधिकारः । या तु जावालश्रुतिः ।
ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति तस्येयं गतिः ब्राह्मणशब्दः प्रदर्श*नार्थः ।
अतः क्षत्रियवैश्यावप्युपलक्षयति तेन न विरोध इति । अथ ब्रह्म
वेदस्तन्निष्ठान्तादधीतवान् ब्राह्मण इति व्युत्पत्त्या ब्राह्मणशब्दे वर्ण-
व्यपारः । एतेन ।

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ।

इत्यादिमन्वादिषचनान्यपि व्याख्यातानि ।

यच्च दत्ताचेयषचनम् ।

मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

बाहुजातोऽरुजातानामयं धर्मो न विद्यते ॥ इति,

तथा—

गविस्तुर्याश्रमे नास्ति बाहुजोऽरुजयोः क्वचित् ।

तुर्याश्रमे गतिः प्रोक्ता मुखजाना स्वयम्भुजा ॥ इति,

यतश्च षचनद्वयं वस्तुतो न विहृद्यते । मुखजाः ब्राह्मणाः ।
बाहुजाः क्षत्रियाः । ऊरुजाः वैश्याः एतेषामयं धर्मो लिङ्गधार-
णात्मको न विद्यते । लिङ्गं लक्षणं चिह्नं चिदण्डैकदण्डरूपम् ।

तथा च दक्षः ।

मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारीति लक्ष्यते ।

गृहस्थोऽगृष्टेद्राद्येर्नखरोमेर्वनाश्रितः ॥

चिदण्डेन यतिश्चैव लक्षणानि पृथक्पृथक् ॥ इति,

* ब्राह्मणश्रवणार्था नेतरनिवेधान्तेन षचनान्तरानुपपन्नमद्विद्यावर्णवर्गव्याव-
प्युपपत्तीतिभयतइति भावः ।

विदग्ढग्रहणमेकदग्ढस्यापि प्रदर्शनार्थम् एवविधं क्षत्रियवे
श्ययोर्नैति दग्ढवारणनिषेध एव नाश्रमनिषेधः । तथा च गति
स्तुर्ग्याश्रमे नास्तीत्यस्याप्ययमर्थः । गतिज्ञानम् सर्वे गत्यर्थो ज्ञानार्थो
इति स्मरणात्, ज्ञानं च ज्ञापकनिष्पादयामत एव ज्ञापककार्यं
तत्, तेन ज्ञापकद्रूपेण कार्येण कारणं लक्ष्यते, तथा चैतदुक्तं भवति
क्षत्रियवैश्ययोर्ज्ञापकं दग्ढवारणं नास्तीति लिङ्गनिषेध एव न त्वाश्र-
मनिषेध इति दग्ढवारणं बहिरङ्गविषयं विराग एव मुख्यः, विरा-
गाभावे अधिकाराभावात्, यत्र धर्मविधृतावेव पचनान्तरम् ।

सन्यसेद्ब्राह्मणः सम्यग् वानप्रस्थो भवेन्नृपः ।

वानप्रस्थो भवेद्वैश्य एव वर्णक्रमं स्मृतः । इति,

अत्रापि ब्राह्मणः सम्यक् सन्यसेदिति सम्यक्शब्देनादानात्
ब्राह्मणस्य बहिरङ्गभूतदग्ढधारणोपेत एव सन्यासे न तु तद्रहित
इति गम्यते । तथा च क्षत्रियवैश्ययोस्तद्रहित आश्रमोभवती-
त्यर्थोऽुक्तम्भवति अन्यथा छन्दोगसूत्रकारादिवचनविरोधापत्तेः ।
अयं च तात्पर्यार्थः । अत्राधेनोपपत्तौ बाधो न न्याय्य इति न्या-
येन श्रुतिस्मृतिषाक्यविरोधपरिहाराय विधिप्राक्त्यानामाश्रमस्वरूप-
विधौ तात्पर्यम् । निषेधप्राक्त्यानास्तु दग्ढग्रहणमात्रनिषेधे तात्पर्यं,
तस्मात् क्षत्रियवैश्ययोर्दग्ढग्रहणमात्रनिषेधो न त्वाश्रमनिषेध इति
यत्र प्राप्तेऽभिधीयते ।

श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी । इति,

अतः श्रुत्यनुसारेण व्यवस्थाऽव विधीयते, ब्राह्मणा प्रज
न्तीति श्रूयते अथ ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वं जातिर्वाच्योऽयं ।
ब्राह्मणोद्देशेन च प्रजया अभिधीयते उद्देश्यविशेषणमेव विधत्त

हविर्भुवस्वयदुद्वेष्ट्यमविशक्षितम् । तस्मादिह ब्राह्मणोद्वेष्टेन संन्या-
 सविधानादुद्वेष्ट्यस्य ब्राह्मणत्वस्येह विवक्षितत्वानस्यैव प्रव्रज्याधि-
 कारो नान्यस्य, ननु यदि भवेद् ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वं जातिव्या-
 च्छार्थः तर्हि तस्योद्वेष्ट्यत्वेन विवक्षितत्वात् क्षत्रियवैश्ययोः प्रव्रज्यायां
 मा भूदधिकारः । न च तथा ब्राह्मणत्वं जातिरर्थः अपि तु ब्रह्मवे-
 दस्तन्निष्ठास्तदध्ययनवन्तो ब्राह्मणा इति वेदाध्ययनवत्वमेकोऽनुग-
 तोधर्मः । स च ब्राह्मणशब्दस्यार्थः । तथा च वेदाध्ययनवत्त्वहृपे-
 योकेनोपाधिना ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्त्रयोऽपि क्रोडीभूता भवेयुः ।
 एवं च ब्राह्मणोद्वेष्टेन प्रव्रज्याविधानात् वयस्यामपि वर्ज्यानां
 तथाऽधिकारोऽस्त्विति चेन्मेषम् । यथा क्षत्रियशब्दस्य क्षत्रियत्व-
 मर्थः । वैश्यशब्दस्य वैश्यत्वं गोशब्दस्य च गोत्वमर्थः तथा ब्राह्म-
 णशब्दस्यापि ब्राह्मणत्वमेवार्थ इति शेषे जैमिनिषादरायणादिभि-
 रङ्गीकृतं तद् व्याहन्येत, तथोक्तव्याघातभयात् ब्राह्मणशब्दस्य-
 ब्राह्मणत्वं वेदाध्ययनवत्वं बोधयामिनि घाद्यत्येन परिकल्प्येत ।
 तदन्याय्या चानेकार्थता इति तान्त्रिकैरेनेकार्थत्वमेकशब्दस्य नि-
 पिदुं तेन न्यायेन सह शिरोधः प्रसज्यते । अथैवं द्रुपे अन्याय्यं
 चानेकार्थत्वमिति न्याये जायत्यपि गथादिशब्दानां यथाऽनेका-
 र्थत्वमेवं ब्राह्मणशब्दस्यापि अनेकार्थत्वमस्त्विति न चेत्तदुचि-
 तमगणितका ह्येवं गतिर्यदनेकशक्तिपरिकल्पनयाऽनेकार्थत्वम्योक्तव्यं
 शब्दार्थज्ञाने हि वृद्धयग्रहारः प्रमाणम् । वृद्धारश्च गथादि-
 शब्दानामनेकशक्तिरूपनयाऽप्यनेकार्थत्वमङ्गीकुर्वते न ब्राह्मणश-
 ब्दस्य अत एवाभिधानकारेरपि गथादिशब्दा अनेकार्थत्वं परि-
 गणितस्तेषामपि व्यग्रहारः शब्दश्लेषादिष्वेव शब्दां निर्दोष-
 शास्त्रार्थपरिज्ञाने तु प्रसिद्धस्यैव ग्रहणं नेतरस्य इतरस्यापि ग्रहणे

गोपशुविधायकवाक्येऽपि सास्त्राद्युपेतगोपिषड्व्यातिरिक्तस्यापि ग्रहण
स्यान्न च गृह्यते । तच्छास्त्रार्थनिर्णयेषु प्रसिद्धार्थस्यैव ग्रहण युक्तम् ।
विपरीतार्थद्योतकवाक्यशेषाभावादतोऽनेकार्थशक्तिकल्पनादोषमयाद्
ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वं जातिरेवार्थः । ननु च जायमानो
ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवैजायते इत्यत्र ब्राह्मणशब्दो यथा वर्ण-
चयपर एवमवाप्यस्त्विति चेन्मेवम्, दृष्टान्तदार्ढान्तिकयोर्वैषम्या-
त्तथा हि ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यत्नेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः इति
वाक्यशेषे ब्रह्मचर्यादिभिर्ऋष्याद्युण्वयापाकरणप्रतीतेर्ब्रह्मचर्यादिषु च
वैशर्षिकस्याधिकारात् फलचमसवन्मुख्यान्तरेण जायमानो वै ब्रा-
ह्मण इत्यत्रापि वैशर्षिकानुप्रवेशाद्युच्यते तत्र वैशर्षिकपरत्वम् ।
प्रकृते तु वाक्यशेषादाभावात्तत्रैवान्यो ब्राह्मणशब्देन प्रत्याख्यास्यते
ततः पूर्वमेव लब्धार्थिकाया रुढेः प्राबल्यादनुपपत्त्यभावाच्च रुढ्या
ब्राह्मणत्वमेव प्रत्याग्यते ॥

अतश्च प्रथमप्रतीतब्राह्मणोद्देशेन प्रव्रज्याविधेश्चरितार्थ-
त्वात् न चरमप्रतीतयोगिकार्थस्वीकरणमुचितं ततश्च ओदुम्बरीं
स्पृष्टोद्गायेदिति श्रुत्या विरुद्धमोदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृतिव-
चनं यथा विरोधाधिकरणे अप्रमाणमित्युक्तम् । एष ब्राह्मणाः प्रव्रज-
न्तीति जाबालश्रुतिविरुद्धं तत्र चयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार
आश्रमा इत्यादिक स्मार्तवचनजातमप्रमाणमेव स्मार्तवचननिच-
यस्य सर्वथा प्रामाण्यपरिजिहीर्षया श्रुत्यनुकूल एवार्थः परिकल्प-
नीयः, चयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इति छन्दोग-
सूत्रस्यायमर्थः चयाणां वर्णानां यद्येचितं चत्वार आश्रमा इति,
ऐचित्यं च श्रुतिविरोधाद् ब्राह्मणस्यैव तुय्याश्रमाधिकारविधौ
नान्यथा ।

हविर्हभयस्वयदुद्वेश्यमविशक्षितम् । तस्मादिह ब्राह्मणोद्वेगेन संन्या-
 सविधानादुद्वेश्यस्य ब्राह्मणत्वस्येह विवक्षितत्वात्तस्येव प्रव्रज्याधि-
 कारो नान्यस्य, ननु यदि भवेद् ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वं जातिर्वा-
 च्यार्थः तर्हि तस्योद्वेश्यत्वेन विवक्षितत्वात् क्षत्रियवैश्ययोः प्रव्रज्यायां
 मा भूदधिकारः । न च तथा ब्राह्मणत्वं जातिरर्थः अपि तु ब्रह्मवे-
 दस्तन्निष्ठास्तदध्ययनवन्तो ब्राह्मणा इति वेदाध्ययनवन्त्वमेकोऽनुग-
 तोधर्मः । स च ब्राह्मणशब्दम्यार्थः । तथा च वेदाध्ययनवन्त्वकूपे-
 णेकेनोपाधिना ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्तयोऽपि क्रोडीभूता भवेयुः ।
 एवं च ब्राह्मणोद्वेगेन प्रव्रज्याविधानात् चयाणामपि वर्णानां
 तथाऽधिकारोऽस्त्विति चेन्मैत्रम् । यथा क्षत्रियशब्दस्य क्षत्रियत्व-
 मर्थः । वैश्यशब्दस्य वैश्यत्व गोशब्दस्य च गोत्वमर्थः तथा ब्राह्म-
 णशब्दस्यापि ब्राह्मणत्वमेवार्थ इति शेषे जैमिनिषादरायणादिभि-
 रङ्गीकृतं तद् व्याहन्येत, तथोक्तव्याघातभयात् ब्राह्मणशब्दस्य-
 ब्राह्मणत्वं वेदाध्ययनवत्वं बोध्यमिति पाद्यत्वेन परिकल्प्येत ।
 तदन्याया चानेकार्थता इति तान्त्रिकैरनेकार्थत्वमेकशब्दस्य नि-
 पिदुं तेन न्यायेन सह विरोधः प्रसज्यते । अथैवं रूपे अन्यायां
 चानेकार्थत्वमिति न्याये जायत्यपि गवादिशब्दानां यथाऽनेका-
 र्थत्वमेवं ब्राह्मणशब्दस्यापि अनेकार्थत्वमस्त्विति स चेन्नुचि-
 तमगतिरिति हीय गतिर्यदनेकशक्तिपरिकल्पनयाऽनेकार्थत्वस्योत्तरणं
 शब्दाद्यैवाने हि वृद्धव्यवहारः प्रमाणम् । वृद्धाश्च गवादि-
 शब्दानामनेकशक्तिरूपनयाऽप्यनेकार्थत्वमङ्गीकुर्वन्ते न ब्राह्मणश-
 ब्दस्य अत एवाभिधानकारैरपि गवादिशब्दा अनेकार्थशर्ते परि-
 गणितास्तेषामपि व्यवहारः शब्दश्लेषादिष्वेव शास्त्रं निर्णीय,
 शास्त्रार्थपरिष्ठाने तु प्रसिद्धस्यैव गृह्यं नेतरस्य इतरस्यापि गृह्ये

गोपशुविधायकवाक्येऽपि सास्त्राद्युपेतगोपिण्डव्यतिरिक्तस्यापि यहण
स्यान्न च गृह्यते । तच्छास्त्रार्थनिर्णयेषु प्रसिद्धार्थस्यैव यहण युक्तम् ।
विपरीतार्थदोतकवाक्यशेषाभावादतोऽनेकार्थशक्तिकल्पनादोपभवाद्
ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वं जातिरेवार्थः । ननु च जायमानो
ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्कृष्णवैजायते इत्यत्र ब्राह्मणशब्दो यथा वर्ण-
चयपर एवमचाप्यस्त्विति चेन्मैवम्, दृष्टान्तटार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्या-
त्तथा हि ब्रह्मचर्य्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः इति
वाक्यशेषे ब्रह्मचर्य्यादिभिर्कृष्याद्यृणवयापाकरणप्रतीतेर्ब्रह्मचर्य्यादिषु च
वैशर्णिकस्याधिकारात् फलचमसवन्मुख्यान्तरेण जायमानो वै ब्रा-
ह्मण इत्यत्रापि वैशर्णिकानुप्रवेशाद्युच्यते तत्र वैशर्णिकपरत्वम् ।
प्रकृते तु वाक्यशेषाद्यभावात्तत्रैवान्यो ब्राह्मणशब्देन प्रत्याख्यास्यते
ततः पूर्वमेव लब्धार्थिकाया रुढेः प्राबल्यादनुपपत्त्यभावाच्च रुढ्या
ब्राह्मणत्वमेव प्रत्याप्यते ॥

अतश्च प्रथमप्रतीतब्राह्मणोद्देशेन प्रव्रज्याविधेश्चरितार्थ-
त्वात् न चरमप्रतीतयोगिकार्थस्वीकरणमुचितं ततश्च औदुम्बरीं
सृष्टोद्गायेदिति श्रुत्या विरुद्धमौदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृतिव-
चन यथा विरोधाधिकरणे अप्रमाणमित्युक्तम् । एवं ब्राह्मणाः प्रव्रज-
न्तीति जात्रालश्रुतिविरुद्धं तत्र चयाणा वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार
आश्रमा इत्यादिकं स्मार्तवचनजातमप्रमाणमेव स्मार्तवचननिच-
यस्य सर्वथा प्रामाण्यपरिजिहीर्षया श्रुत्यनुकूल एवार्थः परिकल्प-
नीयः, चयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इति छन्दोग-
सूत्रस्याप्यमर्थः चयाणां वर्णानां यद्योचितं चत्वार आश्रमा इति,
ओदित्यं च श्रुतिविरोधाद् ब्राह्मणस्यैव तुभ्यंशमाधिकारविधौ
नान्यथा ।

वैशेषिकानां संन्यासे विद्यते नात्र संशयः ।

शिक्षायाश्चाप्यीतानां त्यागपूर्वकदण्डमुक्त्वा ॥ इति
ब्रह्माण्डपुराणप्रचनमपि हन्तेऽगमूचेन समानार्थम् ।
यच्च ब्रह्मवेदनेप्रचनम् ।

वेदाभ्यास्यतिमानेय संन्यासे परियुज्यते ।

रागशास्त्रे तु शिष्योऽपि वेदवेदाङ्गवित्तमः ॥ इति,

वेदवेदाङ्गवित्तमोऽपि शिष्यो रागशास्त्रेऽभ्यस्य संन्यासे न परियुज्यत
इत्यन्यथः, एवं च विप्रस्य विरक्तस्यैवाधिकारोऽभिहितो भवेत्
तच्चिदादेः । यच्च स्मृत्यन्तरम् ।

परवचनमप्युक्त्य निम्नमे निरहङ्गुतिः ।

ब्राह्मणः त्रिष्यो वाऽथ वेद्यो वा प्रजेदुहात् ॥

इत्यस्यायमभिप्रायः गृहात्प्रजेत् वा नान्यथायमङ्गुत्तेत् ।
प्रज्या-गृह्णे। यद्यपि संन्यासे कृत्स्नत्वापि श्रुतिविरोधपरिहाराद्ये-
मत्र तृतीयायमपरः । अन्यापि वेदाभ्यासेऽङ्गुत्तेत्, यद्वा ब्राह्मणः
पशूनायजीयन् त्रिष्योऽपिमापित । तदाऽप्यजीयन् वेद्यश्रुति तत्तत्
तामापद निम्नोऽपि न पर्यान्तरश्रुतिं परित्यजति किन्तु तत्रैव
पुनरावश्यमप्यङ्गुत्तेत् तत्तत्तच्चिदादिश्रुतिः त्रिष्य इति वेद्य इति
न व्यपदिश्यते शास्त्रानन्वयानुष्ठानकामेऽपि त्रिष्यदिश्रुतिनिरतत्वात्
ततः सोऽपि प्रजेदुहादिनि प्रज्याधिकारं दर्शयति ।

अत एव ।

ब्राह्मणः त्रिष्यो वाऽथ वेद्यो वा प्रजेदुहात् ।

इत्यत्र-गृह्णे उवाचः ब्राह्मण एव अनन्तर पशूनायम-
यात् त्रिष्यः, अथ वेद्य इत्यानन्तर्यमिति वादनादप्यमर्तो गम्यत
इत्यर्थः । एतेन ।

ब्राह्मणः सचियोवैश्यस्ततो गच्छेद्वनङ्कुती ।

सन्धसेद्वाचनाशान्त , इत्येदमपि व्याख्यातम् ॥

एषञ्च मनुदत्ताचेयादिवचनान्यप्यानुकूल्य मेयानि ।

यश्च जडभरतमप्युपदेशः पेक्षिरहस्ये ।

यदि मृत्योः परं शान्तमनामयं शाश्वत पदमिच्छुरसि
तत्परमहसो भवेति, अत्रेदं चिन्त्य किं जडभरत प्रत्येवोपदेश उक्त
लक्षणा सचियमाचम्यति आद्ये जडभरतस्येवेति नेतरसचियप्राप्तिः ।
किञ्च जडभरतोऽपि प्रयोच्चारणपूर्वकमाश्रम गृहीतवान् इति न
क्वापि श्रूयते, ततो ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति इत्येतदनुरोधात्परमहसो
भवेत्यस्यायमर्थः परमहस इव निर्ममो भवेति, नापि द्वितीयः,
तत्र हि लक्षणा सा च न युक्ता न विधौ लक्षणेति भट्टगुरुप्रभृति-
भिर्विधौ लक्षणानिषेधात् । विधिरिति वदन् यादौ प्रष्टव्यः किं विधि-
प्रविधिः उक्त प्राप्ते कर्मण्यधिकारविधिरिति ।

पक्षद्वयेऽपि लक्षणाप्रसक्तिर्दुर्बारा । ननूद्वेश्ये लक्षणा न
विध्यशे अतो न दोष इति चेत्तर्हि लक्षणेद्वेश्येऽपि न युक्तेति
सूत्रमः । तथा हि सम्यन्धानुपपत्तिभ्यां हि लक्षणा न चानुपपत्तिः
पूर्वाक्तरीत्या वाक्यस्यार्थान्तरपरतयाऽप्युपपत्तेः ।

या च जाबालश्रुतिर्जनकयाज्ञवल्क्यसयादे तत्र परमहसा
नाम सवर्तकारुणिश्चेतकेतुदुर्व्यासोरि*भुनिदाघजडभरतदत्ताचेयरे-
षतकप्रभृतय इति अत्रापि विधायकप्रत्ययाभावात् परमहससदृश-
धर्मवन्त इति अहङ्कारममतयोरभावात्परमहसा इति व्यपदिश्य-
न्ते । तस्मात्सिद्धो ब्राह्मणस्येवाधिकार इति ।

इत्येवमन्तेन यन्त्रेण चरियवैश्ययोरलिङ्गसंन्यासं पूर्वपक्ष-
तयोपन्यस्य महतीमारभटीमारचय्य सर्वथा चतुर्थीश्रमानधिकार-
उपपादितस्तत्र चरियवैश्ययोः सलिङ्गसंन्यासबोधकश्रुतिस्मृतिमू-
चेतिद्यासपुराणानां दर्शितत्वादकिंचिद्विदमिति घूमहे, तथा हि
पेङ्गिरहस्यब्राह्मणे यदि मृत्योः परं शान्तमनामयं शाश्वतं पदमि-
च्छुरसि तात्परमहंसो भवेति, अथ भवेतिविधिप्रत्ययघटिततादृश-
वाक्येन स्मृतिमूचेतिद्यासाद्युपवृंहितेन चरियस्य पारमहंस्यविधा-
नादञ्जसैव तुरीयाधिकारः सिध्यति । न च जडभरतमुद्विष्यामि-
हितस्य परमहंसो भवेति वाक्यस्य चरियमात्रस्याधिकारबोधक-
त्वाङ्गीकारे लक्षणैव शरणं न च तद्युज्यते गुरुभट्टप्रभृतिभिर्दिष्टौ
लक्षणानभ्युपगमात् । लक्षणानभ्युपगमे च पूर्वोक्तवाक्याज्जडभरत-
स्येवाधिकारसिद्धिरिति न किंचिदेतदिति वाच्यम्, जायालश्रुते-
निदाघरेवतकप्रभृतीनां परेषामपि चरियाणां पारमहंस्यमिधानाल्ल-
क्षणायाश्चावश्यकत्वेन तस्या अथ दोषत्वानङ्गीकारात् । न हि लक्ष-
णेन्येव दोषस्तथा सति तस्या वृत्तित्वाच्छेदप्रसङ्गात् किन्तु तात्पर्या-
विपर्ययबोधकत्वं यत्र तस्या दोषत्वं, प्रकृते च जायालोदितनिदा-
घप्रभृतिचरियाणां पारमहंस्यस्यावयोरुभयोरेवाङ्गीकरणीयतया तस्य
च लक्षणामन्तरेण निषेधुमशक्यतया तस्या बुबोधयिषितार्थबोधक-
त्वेन दोषत्वानङ्गीकारात् । विध्यंशे लक्षणाया दोषत्वेऽपि प्रकृते
उद्वेग्यांशे तस्याः कथंचिदपि दोषत्वस्य अनुमशक्यत्वाच्च ।

जायालश्रुतेः सिद्धार्थानुवादकत्वेन निदाघजडभरतप्रभृतयः
परमहंसा इत्यस्य परमहंससदृशा इत्यर्थकथनं तु साहसिकतामात्र-
निवन्धनं, पेङ्गिरहस्यब्राह्मणे स्पष्टं विध्युपलम्भेन तत्सहकृतायाम-
स्यां सादृश्यार्थकथनकदर्थनस्य प्राप्तेन शङ्कितुमप्यमुक्तत्वात् द्विजा-

नामनाशमावस्थाननिषेधेन तेषां सुरीयाश्रमानधिकारे तद्रीयाश्रमस्य
 कुचाप्यन्तर्भाषितुमशक्यत्वेन अनाश्रमित्वापत्तेरच, जडभरतप्रभृती-
 नां पञ्चमाश्रमत्वमत्याश्रमित्वादिकं च यल्लोके कदाचिच्च शास्त्रे
 प्रसिध्यति तस्य तु तेषां नियतदेहाननुसन्धानेन अनियतवर्णाश्र-
 मधर्मवत्वमात्र एव तात्पर्यमिति न ततस्तेषां कश्चिदतिरिक्त-
 आश्रमः पञ्चमः सिध्यति । एतेन जाबालश्रुतिवाक्यस्य परमहंसपद-
 स्यादङ्कारमकारराहित्यमात्रेण तादृशव्यपदेशसमर्थनमपि प्रत्या-
 दिष्टं वेदितव्यम् । जाबालोपनिषदि एकस्यामेव पङ्क्तौ सहैवेकच
 पठितेषु भरतनिदाघरैवतकादिषु क्षत्रियेषु परमहंसशब्दस्य लाघ-
 णिकार्थावलम्बनेन तत्रैव च श्वेतकेतुर्वासः प्रभृतिषु ब्राह्मणेषु तस्य
 मुख्यार्थक्यनेन च युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् सर्वेष्वेकमुप्येव वाऽदङ्का-
 रममकारराहित्यमात्र एव तात्पर्यकल्पने त्वकारणलक्षणवलम्बन-
 स्यैव दोषतायाः सुव्यक्तत्वाच्च । भरतनिदाघादीनां राजर्षीणां विशि-
 ष्य संन्यासचिन्हाश्रयणं तु तेषां विशिष्य निश्वासादिप्रयत्नाश्रयण-
 देवोपपद्यते । न हि ते मुखेन निश्श्वसुरिति न श्रूयते चेतेषां
 निश्वासप्रयत्नस्तावता कर्णे सिध्यति अलोकसामान्यानामपि तेषां
 व्यवहारस्यासति बाधके लोकरीत्येवोहनीयत्वात् ।

तस्माद्वर्वाससा श्वेतकेतुना च सहपठितानां भरतनिदाघ-
 रैवतकादिराजर्षीणां पारमहंस्ये समोऽधिकारः केवलं चिदशब्देकद-
 षड्कृत एव तु विशेष इत्यन्यत्र निरूपितमेव ।

गतिस्तुर्याश्रमे नास्ति बाहुजोरुजयोः क्वचित् ।

तुर्याश्रमे गतिः प्रोक्ता मुषजानां स्वयम्भुषा ॥

* यथैकपदस्य गमकानवतारे वृत्तिद्वयं न भवति, तथैकवाक्यस्यपदेत्यप्येकस्य
 सप्तम्या परच च शक्तिरिति चेद्विचित्रं विना कले न भवतीति भावः ।

इत्येतदपि विशेषवाक्यानुसारेण चिदण्डनिषेधपरमेव न तु सामान्यतोन्यासनिषेधकं तस्य वचनान्तरेण साधितत्वात् ।

सन्यसेद् ब्राह्मणः सम्यग् धानप्रस्थोभवेत्तृपः ।

धानप्रस्थोभवेद्वेष्ट्य एवं घर्णेक्रमः स्मृतः ॥

इत्येवमपि ब्राह्मणानां चिदण्डसंन्यासविधायकं पूर्वोक्तवचनैकधाक्यतया तेषामेव तदधिकारित्वात्, इदमेव तु ब्राह्मणः सम्यगित्यनेन विवक्षितं सम्यक्त्वं यन्मुष्यचिदण्डाधिकारित्वं, सच विशेषोर्धानप्रस्थाश्रमाद्यधिकारित्वाभिधानं तु न तयोस्तुरीयानधिकारिताख्यापनपरं तयोस्तुरीयाश्रमस्य वचनान्तरसिद्धत्वात् । किं तु यथा भूतार्थाख्यानमात्रपरम् अत एव छन्दोगगृह्ये । वेदमधीत्य ययाव चत्वार आश्रमाः । इति पठन्ति गृह्यसूत्रकाराः, अप च सिद्धं साध्यापोपयुज्यत इति न्यायेन चातुराश्रम्याधिकारितावच्छेदकं वेदाध्ययनमिति सिध्यति । मलिनं ते वपुः स्नाया इत्यादौ वपुर्मालिन्यस्येव स्नानाधिकारितावच्छेदकस्य, ततश्च यानुद्विष्य वेदाध्ययनं विहितं त एव वेशर्णिकाश्चातुराश्रम्योऽधिकारिण इत्यर्थोदुक्तं भवति, संश्रदन्ति चासुमेधाधिकारम् ।

ब्राह्मणः सत्रियो वैश्यस्ततो गच्छेद्वनं कृती ।

सन्यसेद्वासनाशान्तः सूर्यभूतदयापरः ॥

ब्राह्मणः सत्रियो वाऽथ वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात् ।

इत्यादिस्मृतयः पुराणवचनानि च ॥

अधीत्य विधिग्रन्थेदान् पुषानुत्पाद्य धर्मतः ।

इष्ट्वा च शक्तितोयशेर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥

अगधीत्य गुरोर्पेदाननुत्पाद्य तथाऽऽत्मजान् ।

अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् प्रजत्यधः ॥

इति स्मृतिवचनयुगलमप्यन्वयव्यतिरेकद्वारा मोक्षश्रमे अध्ययनादधिकारिणामेव कृतर्थापाकरणानामधिकारित्वं दृढयति । जायमानोह वै ब्राह्मणस्त्रिभिरिति चरणानुशासनवाक्ये च ब्राह्मणपदस्योपलक्षकताया निर्विवादतया चरणपाकरणाधिकारिणामेव च मोक्षश्रमापलम्बनाधिकारितया द्विजातिवयस्य संन्यासो धर्म्य इति सिध्यति । न च प्रपन्नानां महाभारतादिषु यथोचितस्वाश्रमकर्मनिष्ठा*नां मोक्षश्रवणाच्च मोक्षपदेन संन्यासग्रहणं युज्यत इति वाच्यम् । यतोऽस्तु विनाऽपि संन्यासे मोक्षस्तथापि न्यासे मुमुक्षुमात्रस्यैवाधिकारितया मुमुक्षायाश्च चरणवयापाकरणपूर्विकाया गवोपयोगितया चरणवयापाकरणस्य च द्विजात्यधिकारिकतया द्विजातीनामेव मोक्षश्रमाधिकारित्वसिद्धिः । यद्य च क्षत्रविशोरपि सलिङ्ग एव संन्यासः सिध्यति निषेधवाक्यानां तु चिदण्डपरतेति बहुधोषादितम् । क्षत्रविशोः स्मृतिषु विशिष्य चिदण्डनिषेधात् । यत्तु क्षत्रविशोरलिङ्गसंन्यासेऽप्यसत्तुष्यद्विर्मदनपारिजातकारैर्ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतौ ब्राह्मणोद्वेगेन प्रव्रज्याविधानादुद्वेगविशेषणस्यावश्यं विवक्षणीयतया ब्राह्मणेतरस्य नाधिकारः प्रव्रज्यायामिति क्षत्रियादीनामनिङ्गोऽपि न्यासे न सिध्यतीत्युक्तम् ।

तथेदं विचार्यते वेङ्गिरहस्यग्राह्ये जडभरतमुद्विश्य पारमहंस्यविधिदर्शनात्, जाग्रालयुतो च श्वेतकेत्वादिभिर्ब्रह्मर्षिभिः सहैव निद्रावजडभरतादिराजर्षीणामपि पारमहंस्यमन्त्रानात्वेङ्गिरहस्यविधिवाक्यस्य अश्रयं निद्रावादिप्रसाहकतायामधिप्रतिपत्तेरुक्तव्यत्येन क्षत्रियस्य संन्यासो धर्म्य इत्यवशमास्त्येयमन्यथा विधिब्रह्मप्यकल्पनाप-

तेरिति, ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतेः चाजहत्स्वार्थवृत्त्या ब्राह्मणपदस्य द्विजात्युपलक्षणत्वेऽपि उद्देश्यविशेषणस्य ब्राह्मणत्व*स्यापरित्यागेन न काचिदुपपन्नसम्भावनेति युक्तः क्षत्रियस्य सलिङ्गसंन्यासः ।

न च पारमहंस्यस्यालिङ्गतयाऽपि सम्भाव्यमानत्वेन सिद्धेऽपि क्षत्रियस्य पारमहंस्याधिकारे सलिङ्गसंन्यासस्तावतापि क्षत्रियस्य न सिध्यतीति वाच्यम् । दत्तात्रेयदुर्वासःप्रभृतीनां परमहंसानां जडमरतादिपक्षे पठितानां श्रुतिस्मृतियु दण्डाद्याम्बानात् तथा चारुण्यश्रुतिः परमहंसमुद्दिश्य दण्डमाच्छादनं कौपीनं परिगृहेत् शेषं विसृजेत् । इति । ततश्च सिद्धः क्षत्रियस्य सलिङ्गसंन्यासः ।

यस्तु तस्तु ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतेः ब्राह्मणपदस्याजहत्स्वार्थवृत्तिकल्पनामपेक्ष्य पैङ्गिरहस्यारुण्यश्रुत्याद्युपरोधोगुरुतरदोष इति ब्राह्मणपदस्योपलक्षणतापक्ष एव युक्तो वाक्यविरोधे यदस्य जघन्यवृत्तिकल्पनाया एव युक्तत्वात् ।

यदि त्वन्तःप्रविश्य परीक्ष्येत तदा ब्राह्मणपदेन क्षत्रियवेश्ययोगैर्वाधे जघन्यवृत्तिकल्पनाऽपि न भवति वृद्धव्यवहारस्यैव प्रयोगे शरणीकरणीयत्वात्, अस्ति च क्षत्रियवेश्ययोगैर्ब्राह्मणपदेन वैदिको व्यवहारस्तथा हि शुरुयजुर्वेदिनां शतपथब्राह्मणम् । अथाहुः जायते यो ब्राह्मणो यो यज्ञाज्जायते तस्मादपि राजन्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मण इत्येव ब्रूयाद् ब्राह्मणो हि जायते यो यज्ञाज्जायते, इति ।

एवं च ब्राह्मणपदेनाविप्रतिपन्नवैदिकव्यवहारयोगिनाः क्षत्रियशोरिह प्रव्रज्याविधायकश्रुतेः गृहणं युक्तमेव वैदिकव्यवहारस्य सर्वोपेक्षया बलवत्त्वात् । यथाहुर्गृह्णाः ।

गोण्या लक्षणा-चापि वाक्यशेषेण वा पुनः ।

वेदे। यमाश्रयत्यर्थे को नु तं प्रतिकूलयेत् । इति,

न च ब्राह्मणपदेन चचविशेष्यहणे व्यवहारसाङ्ख्यप्रसङ्गे
दोषायेति वाच्यम् । यतो घर्णत्वव्याप्यविप्रत्वरूपधर्मावच्छिन्नबो-
धयिपास्थले ब्राह्मणपदेन चचादिव्यावृत्तधर्मावच्छिन्नस्य तात्पर्यव-
लाद् बोधेऽपि तात्पर्यग्राहकमानान्तरसमवधानासमवधानाभ्यामे-
कस्मादपि ब्राह्मणपदात्तादृशबोधाबोधयोरुपगमेनातिप्रसङ्गशङ्कायाः
सर्वथाऽनुदयात् । एवमेव तु भवतापि जायमानो ह वै ब्राह्मण इति
श्रुतो ब्राह्मणपदेन घर्णचयं विवक्ष्यते तत्र ब्रह्मचर्येण चरिष्ये। यत्नेन
देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः इति वाक्यशेषे ब्रह्मचर्यादिभिर्षयाद्युप-
पाकरणप्रतीतेर्ब्रह्मचर्याविषु च वैशर्णिकानां सर्वेषामविशेषेणाधिका-
रित्वात् ।

यथा वा पूर्वस्मिन् काण्डे मोक्षादृश्यां फलचमसमवधानमिधा-
नेऽपि तत्र गमकान्तरसद्भावेन होवादीनामपि फलचमसमवधानाधि-
कारित्वसिद्धान्तस्तत्त्वस्य मोक्षादृशस्य होवादिसाधारण्येनार्थबो-
धकत्वादेवं पूर्वोक्तजापालपैङ्गिरहस्यासृण्युत्पाद्युपशृम्भल्लादिहापि
ब्राह्मणपदं शतपथब्राह्मणमिहितसंस्कारावच्छिन्नब्राह्मणपरमिति ते-
नाज्ञस्येनैव ब्राह्मणपदाद् द्विजातिमावागमो नैव कथमपीदपि
शङ्काविषयस्त्वयीविद्यशृद्धानाम् ।

न च शतपथब्राह्मणे 'अथैनं देवेभ्य आवेदयति दीक्षितेऽयं
ब्राह्मणः' इति वाक्येन यागार्थं दीक्षितस्य यजमानस्य देवेभ्यो दीक्षि-
तत्वावेदनं बोध्यते तत्र चविप्रवेश्यकर्तृकयागे देवेभ्यो दीक्षितत्वा-
वेदनमन्त्रे ब्राह्मणत्वजात्यवच्छिन्नयाचनं ब्राह्मणपदं न प्रयोक्तव्य-

तेरिति, ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतेः चाजहत्स्वार्थवृत्त्या ब्राह्मणपदस्य द्विजान्युपलवकत्वेऽपि उद्वेगविशेषणस्य ब्राह्मणत्व*स्यापरित्यागेन न काचिदुपपन्नसम्भावनेति युक्तः क्षत्रियस्य सलिङ्गसंन्यासः ।

न च पारमहंस्यस्यालिङ्गतयाऽपि सम्भाव्यमानत्वेन सिद्धेऽपि क्षत्रियस्य पारमहंस्याधिकारे सलिङ्गसंन्यासस्तावतापि क्षत्रियस्य न सिध्यतीति वाच्यम् । दत्तात्रेयदुर्वासःप्रभृतीनां परमहंसानां जडभरतादिपक्षे पठितानां श्रुतिस्मृतियुदण्डाद्यान्मानात् तथा चारुणिश्रुतिः परमहंसमुद्विश्य दण्डमाच्छादनं कौपीनं परिगृहेत् शेषं विसृजेत् । इति । ततश्च सिद्धः क्षत्रियस्य सलिङ्गसंन्यासः ।

वस्तुतस्तु ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतेः ब्राह्मणपदस्याजहत्स्वार्थवृत्तिकल्पनामपेक्ष्य पैङ्गिरहस्यारुणिश्रुत्याद्युपरोधोगुस्तरदोष इति ब्राह्मणपदस्योपलवणतापन्न एव युक्तो वाक्यविरोधे पदस्य जघन्यवृत्तिकल्पनाया एव युक्तत्वात् ।

यदि त्वन्तःप्रविश्य परीक्ष्येत तदा ब्राह्मणपदेन क्षत्रियवैश्ययोर्वाधे जघन्यवृत्तिकल्पनाऽपि न भवति वृद्धव्यवहारस्येव प्रयोगे शरणीकरणीयत्वात्, अस्ति च क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणपदेन वैदिको व्यवहारस्तथा हि गुरुयजुर्वेदिनां शतपथब्राह्मणम् । अथाहुः जायते यो ब्राह्मणो यो यज्ञाज्जायते तस्मादपि राजन्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मण इत्येव ब्रूयाद् ब्राह्मणो हि जायते यो यज्ञाज्जायते, इति ।

यत्नं च ब्राह्मणपदेनाविप्रतिपन्नवैदिकव्यवहारयोगिनाः क्षत्रियशोरिह प्रव्रज्याविधायकश्रुतेः यदणं युक्तमेव वैदिकव्यवहारस्य सर्वोपेक्षया बलवत्त्वात् । यथाहुर्गृध्राः ।

गोण्या लक्षणा-वापि वाक्यशेषेण वा पुनः ।

वेदो यमाश्रयत्यर्थे को नु तं प्रतिकूलयेत् । इति,

न च ब्राह्मणपदेन चचविशेष्यहणे व्यवहारसाङ्ख्यप्रसङ्गे
दोषायेति वाच्यम् । यतो वर्णत्वव्याप्यविप्रत्यक्षपधमोवच्छिन्नबुधो-
धयिपास्यले ब्राह्मणपदेन चचादिव्यावृत्तधर्मोवच्छिन्नस्य तात्पर्यव-
लाद् बोधेऽपि तात्पर्यसाहकमानान्तरसमवधानासमवधानाभ्यामे-
कस्मादपि ब्राह्मणपदात्तादृशबोधाबोधयोरुपगमेनातिप्रसङ्गशङ्कायाः
सर्वथाऽनुदयात् । एवमेव तु भवतापि जायमानो ह वै ब्राह्मण इति
श्रुतो ब्राह्मणपदेन वर्णेष्यं विषत्त्यते तत्र ब्रह्मवर्णेण वरुणिभ्यो यत्तेन
देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः इति वाक्यशेषे ब्रह्मवर्णादिभिर्हत्याद्युप-
पाकाकरणप्रतीतिर्ब्रह्मवर्णादिषु च चेषणिकानां सर्वेषामविशेषेणाधिका-
रित्वात् ।

यथा वा पूर्वस्मिन् काण्डे प्रोद्गातृणां फलचमसमवधानिधा-
नेऽपि तत्र गमकान्तरसद्भावेन होत्रादीनामपि फलचमसमवधानाधि-
कारित्वसिद्धान्तस्तत्रत्यस्य प्रोद्गातृपदस्य होत्रादिसाधारण्येनार्थबो-
धकत्वादेवं पूर्वोक्तजाघालपैङ्गिरहस्याहणिस्रुत्याद्युपगम्यबलादिहापि
ब्राह्मणपदं शतपथब्राह्मणाभिहितसंस्कारावच्छिन्नब्राह्मणपरमिति ते-
नाञ्जस्येनेव ब्राह्मणपदाद् द्विजातिमात्रागमो नैव कथमपीपदपि
शङ्काविषयस्त्वपीविद्यावृद्धानाम् ।

न च शतपथब्राह्मणे 'अथैनं देवेभ्य आवेदयति दीक्षितोऽयं
ब्राह्मणः' इति वाक्येन यागार्थे दीक्षितस्य यजमानस्य देवेभ्यो दीक्षि-
तत्वावेदनं बोध्यते तत्र चाविषयेश्यकर्तृकयागे देवेभ्यो दीक्षितत्वा-
वेदनमन्ये ब्राह्मणत्वजात्यवच्छिन्नमाचक्रं ब्राह्मणपदं न प्रयोक्तव्य-

मित्येष प्राप्नोति । नाप्युहेन तत्र सचियादिपदप्रयोगः, ऊहस्याप्राप्ता-
 शिकत्वादितिक्रिन्तव्यतायामोहसमुपस्थितौ यो यज्ञाज्जायत इत्य-
 र्थवादवलोपेन त्रिधिना तत्र सचियवैश्वयोरापि ब्राह्मणपदेन मान्ति-
 कव्यग्रहार इति व्यवस्थाप्यते तथा च न तद्वृष्टान्ताद्यश्रम्भेन
 सर्वत्र तथा वक्तुं पाद्यते तथा सति व्यवहारसाङ्ख्यप्रसङ्गात्, प्रकृते तु
 ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतिर्जातिब्राह्मणमुपाटाय विहितविधेयेति
 कृतकृत्या नाधिकमाकाङ्क्षितुं क्षमेति तद्वृष्टान्तेन कथं राजन्यवैश्या-
 वधिकुर्यातां पारिव्राज्ये इति पाद्यम् । पैङ्गिरहस्यब्राह्मणे षडभर-
 तमुद्विश्य पारमहंस्यविधेरेव सचियादेरधिकाराद्यगमकतया शात-
 पथस्यैव पाद्यतारस्य समुचितत्वात् । अत एव तु जावालाः ।

पञ्चमः अथ तत्त्वार्थस्य समुचितत्वात् । अत एव तु
तत्र परमहंसस्य
ब्रह्मरतदतविद्यारोषतकप्रभृतयः इति मुक्ताप्रधानः । अत्रानेन ब्राह्मण-
विद्वान् एकस्मिन्नेव वाक्ये परमहंसानामनन्ति, न च तेषां पारम-
हंस्यं न मुख्यं विधिविहितं किन्तु गौणमिति धत्तुं शक्यं तथा सति
मुख्यपरमहंसकथाया एव जगति समुच्छेदात् । विना बाधकायतारं
तादृशकल्पनायाः श्रुत्यक्षरोपमर्देकत्वापाताच्च । न च तत्पङ्क्तिपठि-
तस्य श्वेतकेतोर्ब्राह्मणचर्यादेः श्रुतत्वेन प्रामाणिकत्वेऽपि संन्यासस्या-
श्रयणात् पारमहंस्यं गौणमिति वाच्यम् । पारमहंस्यश्रयणस्यैव गम-
कत्वात् । न हि वत्सतरीजिघांसया गोर्वितीर्यते न हि ब्राह्मणाः
प्रव्रजन्तीति श्रुतिस्यब्राह्मणपदस्य मुख्यत्वं संरक्षणीयमिति श्रुत्य-
न्तरम्यपारमहंस्यं गौणमिति कोविदकल्पना । न च त्रिनिगमकवि-
रुद्धादेव पारमहंस्यं गौणं ब्राह्मणपदन्तु मुख्याद्यमिति वेपरीत्यं कुतो
न स्यात् । न हि पारमहंस्यस्य मुख्यत्वे कचन विशेषमालोचयाम
इति तु दुर्धिषण्येकचोदयम् ।

पारमहंस्यस्य गोपत्वमुपकृत्य सर्वशेषमर्दापेक्षया अणुरपि-
विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायेन ब्राह्मणपदे अजहत्स्वार्थवृत्तिक-
ल्पने साधवस्येव विनिगमकत्वात् । गोण्यां हि सर्वथा स्वार्थपरि-
त्यागः अजहत्स्वार्थायां तु न लेशतोऽपि स्वार्थेत्यागः किं त्वधि-
करणपरिग्रहमात्रमिति विशेषस्य सुव्यक्तत्वात् । न हि लक्षणेत्येव
साम्यं तथा सति तत्पुरुषलक्षणापेक्षया बहुव्रीहिलक्षणाया अप्यवि-
शेषप्रसङ्गात् । तस्माच्छेषपयन्यायेनात्र ब्राह्मणपद द्विजमात्रपरमिति
साधु समर्थितं भवति । तस्मात्प्राचामभिमतो ब्राह्मणपदस्योपलक्ष-
णतापेक्षो मुख्य इत्यध्यवस्यामः ।

उपलक्षणतापदमूलक एव च ब्राह्मणेतरीयोः क्षत्रियवैश्य-
योस्त्रिदण्डनिषेधविधिरन्यथा ब्राह्मणस्यैव न्यासाधिकारित्वेन इत-
रयोस्तत्प्रापकप्रमाणविरहादेव संन्यासानधिकारित्वसिद्धौ चिदण्ड-
निषेधविधिरपार्थक्य एव स्यान्न ह्यत्यन्ताप्राप्तौ निषेधः । इतरथा
तु शूद्रस्यापि चिदण्डो निषिद्धोऽपि । उपलक्षणत्वे तु अधिकारिस्व-
रूपनिर्दिष्टितया ब्राह्मणपदस्य कृते क्षत्रियवैश्ययोरापि द्विजातितया
कामं चिदण्डेकदण्डलक्षणसंन्यासप्राप्तौ गोण एकदण्डसंन्यासो विधी-
यते मुख्यस्तु चिदण्डसंन्यासोऽनधिकारान्निषिध्यते । साक्षात्कृताने-
कगतशाखा मन्वादयो हि शाखान्तरे स्फुटं पठ्यमानं क्षत्रियादे-
स्त्रिदण्डनिषेधमुपलभ्य ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतेः क्षत्रियादेरेक-
दण्डलक्षणप्राप्ताज्यविधायकतामवधृत्य चिदण्डनिषेधं सस्मरति
स्यास्य सर्वविधिनिषेधशास्त्रानां, परचापि च मैत्रायण्यादिश्रुतिषु
पठ्यमाना एकदण्डविधयः क्षत्रियादीनेवावलम्ब्यन्ते चिदण्डग्रहणास-
मर्थान् बृहदानासुरान् काणान् कुणान् समुपस्थितसंकेतानपरांश्च

तथाविधान् । चिदण्डपरित्यागपूर्वकैरुदण्डग्रहणपराः श्रुतिस्मृतयो-
ऽप्येतद्विषया यत्र, अथवा पूर्वस्मिन् वयसि गृहीतचिदण्डोऽपि जरसा
जीर्णच्छरीरस्त्रिदण्डनियताधाराशक्तौष्ट्रादिस्त्रिदण्डमपहाय एकद-
ण्डपरिग्रहायानुमन्यते तादृशवाक्येः । प्राधान्यं चेकदण्डे चतुर्थ्याश्र-
मसंरक्षणलक्षणमेव चिदण्डैकदण्डधारणकल्पयोः संपदापत्कालिक-
तायाः स्मृतिषु स्पष्टमुद्घुष्यमाणत्वात् । क्वचित्चेकदण्डपदेन
ज्ञानात्मकैकदण्ड इत्यादिकं बहुतरमिहास्माभिस्तत्रतत्रोपपादितम-
नुसंधेयमिति किमिहास्थाने मतिकर्दमेन ।

एवं च प्रथमप्रतीतजातिब्राह्मणोद्देशेन प्रव्रज्याविधेश्चार्तिता-
र्थ्यं ब्राह्मणपदस्य चरमप्रतीतयोगिकार्थाख्यानं रुढिप्रोक्तिभेव पराह-
तमित्याद्युपलम्भदानं ब्राह्मणपदस्योपलक्षणतापत्ते ब्राह्मणाः प्रव्र-
जन्तीति आचालश्रुतिस्यब्राह्मणपदस्योपरोधामिधानम् औदुम्बरीस्य-
र्थनसर्वत्रेष्टनश्रुतिस्मृत्योः साजात्यं पुरस्कृत्या च विद्यादेर्न्यासबोध-
कसूत्रपुराणेतिहासानां सर्वेषामग्रामाण्यसमर्थनमित्यादिप्रयत्नजातं
मदनपारिजातकृतां न केवलं मोमासानध्ययनमेषावेदयति किन्तु
स्वरूपतः श्रुतिस्मृत्याद्यनभिज्ञतामपीति सुधियो विमथयन्तु । यच्च
चयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इति छन्दोगसूत्रस्याय-
मर्थः चयाणां वर्णानां यथोचितं चत्वार आश्रमा इति औचित्यं च
श्रुतिविरोधाद् ब्राह्मणस्यैव तुर्याश्रमाधिकारविधौ ।

चेवर्णिकानां संन्यासोऽपि नात्र संशयः ।

शिष्यायचोपधीतानां त्यागपूर्वैरुदण्डयुक् ।

इति ब्रह्माण्डपुराणमपि छन्दोगसूत्रसमानार्थकमिति मदन-
पारिजातकारास्तदिदमपि तेषां मर्कटस्य मुकुरे मुखेऽलोकनकल्पं

भ्रान्तिवर्तुनमेव श्रुतिविरोधस्यासत्त्वे यथोचितमित्याद्यध्याहारस्य
सूत्रस्यस्य वेदमधीत्येतस्याधिकारिनिर्देशपरस्यासङ्गत्यापत्तेरच,
वेदाध्ययनं हि चातुराश्रम्याधिकारितावच्छेदकतया निर्दिष्टं तच्च
न त्वत्पक्षे समञ्जसम्, अध्ययनयतोरपि क्षत्रियवैश्ययोस्तुरीयेऽनधि
कारात् । वैश्याकानां सन्यास इति ब्रह्मायडवचनस्य तु यथोचि
तमित्यध्याहारेऽपि न सङ्गतिस्तस्य 'विद्यते नात्र संशयः'—इत्यसंश-
यास्थानमुखेन क्षत्रियवैश्ययोरेव विशिष्य सन्यासस्य धर्म्यत्वाभिधा-
नपरत्वात् । अन्यथा ब्राह्मणस्य सन्यासः सुप्रसिद्ध इत्यसंशयोक्ति-
रपार्थिकेति सुव्यक्तमेव । यदपि ।

वैराग्योत्पत्तिमानेव संन्यासे परियुज्यते ।

रागवान्न तु विप्रोऽपि वेदवेदाङ्गवित्तमः ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनस्य वेदवेदाङ्गवित्तमोऽपि विप्रो रागवै-
श्चेत्संन्यासे न परियुज्यते इत्यन्वयमाख्याय एव च विप्रस्य विरक्त-
स्येवाधिकारोऽभिहितो भवेन्न क्षत्रियादेरित्युपसङ्गहार पारिजातस्त
दपि निरुक्तरीत्या क्षत्रियादेः सन्यासस्य धर्म्यत्वसिद्धौ वचनस्य
वैश्वर्येण क्लेशमात्रावह न त्वर्थसाधकमिति किं तत्र निराकरणस-
नाहेनेत्युपरम्यते ।

यच्च ।

ऋणवयमणकृत्य निर्ममो निरहकृतिः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽथ वैश्यो वा प्रयजेद् गृहान् ॥

इति स्मृतौ प्रव्रज्याशब्दस्य सन्यासे कृठस्यापि दानप्रस्थाश्र
मावलम्बनार्थकत्वं तस्यापि वैराग्यहेतुकत्वादिति पारिजातस्तदपि
प्रलापान्नातिरिच्यते । कृठनादरकारणविरहात् । ऋणवयापाकरणा

धिकारिणा ब्रह्मवचविशः स्पष्टमभिहिते प्रव्रजने मृत्युनुगृहीते प्रव्र-
ज्यादिलक्षणावलम्बनस्य महाभ्रान्तिहेतुकत्वाच्च ।

यस्य यद्वा ब्राह्मणः स्ववृतावज्जीवन् ऋषियवृत्तिमाश्रितः ।
तयाऽप्यजीवन् वैश्यवृत्तिं ततश्च तामापदं निस्तीर्यापि न घर्षान्त-
रवृत्तिं परित्यजति किंतु तत्रैव वृतावशस्यतस्तदा ततश्चरियादि-
वृत्तिः ऋषिय इति वैश्य इति च व्यपदिश्यते शास्त्रानभ्यनुष्ठानका-
लेऽपि चरियादिवृत्तिनिरतत्वात्ततः सोऽपि प्रव्रजेद् गृहादिति प्रव्र-
ज्याधिकारं दर्शयति अत एव ब्राह्मणः ऋषियोवाऽथ वैश्यो वा
इति वचने अथ-शब्द उपातः, ब्राह्मण एवानन्तरं ऋषयवृत्त्याश्रयणात्
ऋषियः अथ स एव वैश्यवृत्त्या वैश्य इत्यानन्तर्यप्रतिपादनादय-
मर्थो लभ्यते । एतेन ।

ब्राह्मणः ऋषियोवैश्यस्ततो गच्छेद्वनं कृती ।

इत्येतदपि व्याख्यातम् । एव च मनुदत्ताचर्यादिवचनान्य-
प्यानुकूल्यं नेयानि इति ब्रह्मणो पारिजातस्तद्वया ब्राह्मणः ऋषिय-
इति स्मृतिस्य ब्राह्मणपदं चरियाचारब्राह्मणपरं वैश्यपदं च वैश्या-
चारब्राह्मणपरमित्यर्थनिरूपणे मुख्यब्राह्मणालाभेन न्यूनताप्रसङ्गः ।
एकस्य ब्राह्मणपदस्य तूभयार्थकत्वे युगपद्वृत्तिद्वयप्रसङ्गः । किंच
सन्धासविधौ वैराग्यवृत्तामेव वैराग्योत्पत्तिमानेव सन्धासे परित्यज्यते
इत्यादिस्मृत्याऽधिकारबोधनेन तेषां च सतां विप्राणां ऋषिय*वैश्य-
वृत्तितायां अद्यम्भवेन कथमिदं सङ्गच्छतामभिधानमिति विवेकिन
एव विवेचयन्तु । किवानापद्यपि ये न त्यजन्ति चरियादिवृत्तिं तेऽपि
भयता ब्राह्मणा दुर्गृहता चरियादिपदेन बोधनीया न च तेषामह

ङ्कारममकारराहित्यसम्भवः स्मृतौ च निर्ममो निरहङ्कृतिरित्युच्यते
न चेव स्वधर्मैच्युतेऽपि निर्ममो निरहङ्कृतिरपीति च युज्यते, द्वितीय-
स्मृतावपि ततो गच्छेद्वनं कृतीति कृतित्वोपादानान्न सचादिवृत्ति-
ब्राह्मण एव सचादिरिति वक्तुं शक्यम् । तस्माद्वृत्तावेव दुर्वासः श्वेत-
केतुप्रभृतिभिः श्रुतिषु सहपठितानां जडभरतनिन्दाघरेषतकप्रभृतीनां
राजर्षीणां पारमहंस्ये साधारण्येन सलङ्गेऽधिकारसिद्धौ कैमुतिक-
सिद्धोऽपरचापि संन्यासेऽधिकार इति तदुपरोधः सुरगुरोरप्यशक्य इति
मदनपारिजातकृतां सर्वोऽप्येव पूतिकूष्माण्डादितो गन्धः । किं च वि-
ष्णुपुराणे मन्वादिबचनेषु च ब्राह्मणपदेनोपक्रम्य द्विजपदेनोपसंहारो-
ब्राह्मणपदस्य द्विजात्युपसाहकताबोधक इति द्विजातिमात्रस्याधिकारो-
न्यासे सिध्यति । उपसंहारबलेनोपक्रमस्य नेतव्यतया द्विजातिमात्र-
धिकारबोधकमनूपसंहारेण उपक्रमस्य ब्राह्मणपदस्य नेतव्यत्वात् ।

यद्यप्यसंज्ञातविरोधितयोपक्रमस्येव प्राबल्येन सिद्धान्ते उप-
क्रमानुरोधेनोपसंहारो नेतव्य इति प्राप्नोति तथाऽपि ।

यतद् द्विजन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

प्राप्येतत् कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥

अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।

स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

इति मनुपचनयोर्द्विजन्मसाफल्यं न्यासेनाभिधाय ब्राह्म-
णस्य विशेषत इत्युक्त्या द्विजातिमात्रस्य स्पष्टमधिकारसिद्ध्या तद्व-
लोपेतस्योपसंहारस्य हीनबलस्याप्युपक्रमबाधकत्वं, हीनबलस्यापि
बलवत्प्रमाणोपेतस्य बलवत्तमतायाः प्रबला अपि बाध्यन्ते निर्वलेः
पार्थिवान्नितेः । इति मीमांसकेरप्यभ्युपेतत्वात् ।

एत वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रेपणायाश्च वित्तेप-
णायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाश्च भित्ताचरं चरन्ति । इति
वाजसनेयकब्राह्मणस्य ब्राह्मणपदं तु वाजसनेयकब्राह्मणो*कुरीत्येव
ब्राह्मणवचिष्यवैश्यपरम् । तद्यथा, यो ब्राह्मणो यो यज्ञाज्जायते
तस्मादपि राजन्य वा वैश्यं वा ब्राह्मण इत्येव ब्रूयाद् ब्रह्मणो हि
जायते यो यज्ञाज्जायते इति, इयमेव च व्यवस्था—

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात् । इति,

एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ॥

इति चोपक्रमोपसंहारयोर्मनूक्तब्राह्मणपदस्येति सर्वमनुकूल-
मनाकुलं च ।

तत्तात्पेयादिवाक्यानि तु चिदण्डनिषेधपराणि न चात्र आच-
क्ष्यहे क्षत्रियविशोऽस्त्रिदण्डाधिकारिताः किन्त्वेकदण्डाधिकारिताम् ।
पारिजातस्य शेषः क्षत्रियादेस्तुरीयानधिकारपरो यन्यस्तु पूर्वमेवा-
स्माभिर्वहुधा विवृतिर्नीत इति न किञ्चिदयशियते । तस्मात्पारि-
जातकृता कीदृशोऽयत्ययन्य इति विवेचनीयं विचैरेवानाकुलमति-
भिरिति धिरमामो विस्तरात् ॥

यदपि कैश्चिन्मानप्रधर्मशास्त्रं व्याचक्षाणैः । पृष्ठाध्याये ।

प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात् ॥ ३८ ॥

इति । तत्रैव चाध्याये ।

एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ।

पुण्योऽक्षयफलः प्रेत्य राज्ञां धर्मे निबोधत ॥ ३९ ॥

* उपक्रमोपसंहारयोः एकमानुरोधेनोपसंहारो नेतव्य इति श्रीमांढ्यायिकाः ।
उपसंहारादुरोधेनोपक्रमो नेतव्य इति आहूरा ।

इति च श्लोके उपक्रमोपसंहारयोर्ब्राह्मणपदोपादानान्नाधि-
कारः क्षत्रियादेर्न्यासे इत्युक्तं, तथाऽपि न ते मनुमर्मार्थविदः प्रकर-
णानुयहज्ञानविरहातया हि अस्मिन् प्रकरणे ब्राह्मणपदं द्विजमाच-
तात्पर्यकमन्यथा ।

प्राणायामा ब्राह्मणस्य षयोऽपि विधियत्कृताः ।

ध्याहूतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥ ७० ॥

इति षष्ठोऽध्याये प्राणायामचयमभिहितं ब्राह्मणजातेरेव पर-
मतपस्त्वेनोक्तं स्यादिति द्विजमाचस्य सर्वब्राह्मणभ्यन्तरमलबालनहे-
तुत्वेन तस्य शास्त्रान्तरेषु सर्वत्राभिधानं विद्ध्येत । अत एव
त्वह प्रकरणे ।

यस्मादण्वपि मूतानां द्विजान्नोत्पद्यते भयम् ॥ ४० ॥

आगारादभिनिष्क्रान्तः पविषोपचितो मुनिः ॥ ४१ ॥

उपेक्षकोऽसद्भुसुमो मुनिर्भाषसमाहितः ॥ ४२ ॥

अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ॥ ८५ ॥

चतुर्भिरेपि चैवेतेर्नित्यमाश्रमिर्द्विजैः ॥ ८९ ॥

वेदान्तं विधिषच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः ॥ ९४ ॥

इति च क्षत्रियादिसाधारणद्विजसंघहाय मुनिद्विजादिपदम-
भ्यास्यन्मध्ये मनुः । ततश्च तात्पर्यग्राहकलिङ्गपट्टके उपक्रमोपसं-
हारयोः संभूयैकलिङ्गरूपतया क्षत्रियादेर्न्यासबोधकप्रमाणान्तरोपगृ-
ह्यस्यास्य मानवाभ्यासस्योपक्रमाद्यपेक्षया बलवत्त्वेन क्षत्रियादेर्न्या-
सोऽज्ज्ञसैव मनुवाक्यात् सिध्यति ।

अत एव तु जाबालादिश्रुतिस्य ब्राह्मणपदार्थस्फुटीकरणाय ।

दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन् समाहितः ।

वेदान्तं विधिषच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः ॥ ९४ ॥

इति द्विजपदघटितं विधिवाक्यान्तरं मनुः पठाठ । अन्यथा
ब्राह्मणस्य संन्यासः पूर्वमेवावेदित इति किं योनःपुन्याभिधानम् ।
यथाधानेश परं विशेषो यत्सचियस्त्रिदशदं नाहेति किं त्वेकदशद-
मिति किमाग्नेडेन । जावालादिश्रुत्यभिहितसंन्यासस्य सचियादि-
साधारण्येऽपि त्रिदशदेकदशदलक्षणयेलक्षणस्य स्फोरणार्थमेव मनो-
र्वाक्यद्वयेन संन्यासाभिधानमित्यपि मनुमतेष्विदां सुचानम् ।

अथ केचन परेऽपि ब्राह्मणस्येवाश्रमचतुष्टयाधिकारमुपवर्ण-
यन्ति तदुपपृम्भकतयोदाहरन्ति च श्रुतिस्मृतीतिह्यामपुराणवाक्यानि,
तथा हि वाजसनेयकब्राह्मणम् । एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्म-
णाः पुषेपणायाश्च वितेपणायाश्च लोकेपणायाश्च व्युत्थायाश्च भिक्षा-
द्यै चरन्ति इति, मनुरपि ।

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात् ।

इत्युपक्रम्य एव योऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ।

इत्युपसंजहार । तद्विहोपक्रमोपसंहाराभ्यां ब्राह्मणस्येवाश्र-
मचतुष्टयाधिकारः सिध्यति अत एवापरत्रापि मनुः ।

मृतोयैः शुध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुध्यति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः ॥

इति सचियादिवारणाय द्विजोत्तमपदमुपातयान्, नारदोऽपि-
प्रथमादाश्रमादपि विरक्तो भयसागरात् ।

ब्राह्मणो मोक्षमन्विच्छन्मयक्त्वा सङ्गान् परिव्रजेत् ॥ इति
योगिमात्रयस्त्रयोऽपि ।

— चत्वारो ब्राह्मणम्योक्ता आश्रमाः श्रुतिषोदिताः ।

सचियस्य चयः प्रोक्ता द्वात्रेको वैश्यगृहयोः ॥ इति,

धामनपुराणमपि ।

चत्वार आश्रमाश्चेते ब्राह्मणस्य प्रकीर्तिताः ।

गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यं च ज्ञानप्रस्थं च योऽऽश्रमा ॥

क्षत्रियस्यापि कथिता य आचारा द्विजस्य हि ।

ब्रह्मचर्यं च गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विशः ॥

गार्हस्थ्यमुचितं चेक शूद्रस्य क्षणदावर ! ॥ इति,

अथ चोचित्याभिधानेन ज्येष्ठाश्रमचयस्य समन्तकतया तद-
नधिकारिणः शूद्रस्यैकाश्रम्यं न्यायसिद्धमित्युच्यते । यद्यपि विवा-
होऽपि समन्तरुस्तथापि विशिष्य शूद्रस्यामन्तरुविषाह्याभिधानमिति
तस्यामन्तरुः स सिध्यतीति तात्पर्यम् । एवमेव तु काण्वदण्डा-
दिलिङ्गधारण क्षत्रियैश्वर्योर्नपिदुमित्यामनन्ति स्मृतिकाराः ।

मुखजानामय धर्मो यदिष्टोर्लिङ्गधारणम् ।

बाहुजातोऽज्ञाताना नाय धर्मो विधीयते ॥ इति,

बौधायनोऽपि ।

ब्राह्मणानामयं धर्मो यदिष्टोर्लिङ्गधारणम् ।

राजन्यैश्वर्योर्नैति दनाश्रयमुनेर्वच ॥ इति,

तस्माद् ब्राह्मणस्यैव ब्रह्माश्रमाधिकारः सिध्यतीति, तदिदं
श्रुतिस्मृतीतिहाससूत्रपुराणवचनानां यावत्तेऽर्थतश्चानाकलननिबन्ध-
नम् । तथा हि पैङ्गिरहस्यब्राह्मणे जडभरत क्षत्रियमुद्विश्य । यदि
मृत्योः पर शान्तमनामयं शाश्वतं यदमिच्छुरसि तत्परमहंसो भव ।
अथ भवेति विधिप्रत्ययघटितबलवद्वैदिकलिङ्गापेतेर्वैद्यमाणैरुक्तेष्व
प्रमाणैः स्फुटं तुरीयाश्रमस्य वैशर्गिकमात्राधिकारिकत्वसिद्धिः ।

यथाऽऽह ।

ऋणवयमपाकृत्य निर्ममोनिरहकृतिः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियोऽथ वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात् ॥
इति स्मृतिः ।

अथाद्या वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इति सूचम् ।

वैशर्णिकानां सन्यासो विद्यते नात्र सन्यासः ।

शिष्यायक्षोपवीतानां त्यागपूर्वैरुदयदभाक् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणम् ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्ततो गच्छेद्वन कृत्वा ।

सन्यसेद्वन्यनायाय सर्वभूतदयापरः ॥ इति च स्मृतिः

वशानुकीर्तनप्रस्तावे द्वादशाध्याये कौर्मं च ।

अथास्मिन्नन्तरेऽपश्यत्समायान्त महामुनिम् ।

श्रेताश्वतरनामान महापाशुपतोत्तमम् ॥

भस्मसन्दिग्धसर्वाङ्गं कौपीनाच्छादनान्वितम् ।

तपसा दर्शितात्मानं शुक्यक्षोपवीतिनम् ॥

समाप्य सस्तत्र शम्भोरानन्दाशुत्रिचक्षणः ।

वधन्ते शिरसा पादौ प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥

धन्योऽश्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मे सात्वान्मुनीश्वराः ।

योगीश्वरोऽद्य भगवान् दृष्टो योगविदावरः ॥

अहो मे सुमहद् भाग्यं तपासि सफलानि मे ।

किं करिष्यामि शिष्योऽहं तव मां पालयानघ ! ॥

सोऽनुगृह्याय राजानं सुशीलं शीलसयुतम् ।

शिष्यत्वे परिजयाह तपसा क्षीणकल्मषम् ॥

सांन्यासिकं विधिं कृत्स्नं कारयित्वा विचक्षणः ।

ददेत् तदेश्वरं ज्ञानं स्वशाखाविहितं व्रतम् ॥

अथेववेदसारं तत्पशुपाशविमोचनम् ।

अत्याश्रम इति ख्यातं ब्रह्मादिभिरनुष्ठितम् ॥ इति,

यत् पशुपौषस्य सुशौलस्य क्षत्रियस्य श्वेताश्वतरमुनिना
कृत्स्नसांन्यासिकविध्यनुष्ठापनपरम् । कात्स्न्ये चात्र बाह्याभ्यन्तरमे-
दभिन्नं दण्डकमण्डलुशमदमादिस्वरूपम् ।

ब्रह्मवेदार्तपुराणं च ।

वैराग्योत्पत्तिमानेष संन्यासे परियुज्यते ।

रागघातं तु विप्रोऽपि वेदवेदाङ्गवित्तमः ॥ इति,

अथ रागघतोविप्रस्यानधिकारख्यापनमुखेन विप्रोऽपीत्य-
पिना क्षत्रियादेरधिकारोऽन्यासे आश्रमस्येन सिध्यति । यथम् ।

एतद् द्विजन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

प्राप्येतत्कृतकृत्यो हि द्विजोभवति नान्यथा ॥

इति सांन्यासिकप्रकरणस्या स्मृतिर्दण्डपट्टणेन द्विजन्मसा-
फल्यं प्रमापयन्ती ब्राह्मणस्य विशेषतोऽधिकारं कथयन्ती च क्षत्रि-
यादेश्चतुर्थ्याश्रमाधिकारं स्फुटमेव साधयति । यथमेव तु ।

प्रव्रज्याऽवसिता यत्र चर्यो धर्मो द्विजातयः ।

निर्व्यासं कारयेद्विप्रं दास्यं क्षत्रियवेश्ययोः ॥ इति

प्रव्रज्याभ्रष्टानां ब्राह्मणक्षत्रियविशां मध्ये ब्राह्मणस्य निर्व्यासनं
क्षत्रिययोश्च दास्यं वृत्रघ्नी कातीयस्मृतिर्भवेति चकारामप्यविशेषेण
तुरीयाश्रमपट्टणे प्रमाणम् ।

यथाऽऽह ।

ऋणवधमणकृत्य निर्ममोनिरहङ्कृतिः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियोऽथ वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात् ॥
इति स्मृतिः ।

अथाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इति सूत्रम् ।

वैशर्षिकानां संन्यासो विद्यते नात्र संन्यासः ।

शिष्यायक्षोपवीतानां त्यागपूर्वैरुदयडभाक् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणम् ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्ततो गच्छेद्वनं कृती ।

संन्यसेद्वन्धनाशाय सर्वभूतदयापरः ॥ इति च स्मृतिः

वंशानुकीर्तनप्रस्तावे द्वादशाध्याये कौर्मं च ।

अथास्मिन्नन्तरेऽपश्यत्समायान्तं महामुनिम् ।

श्वेताश्वतरनामानं महापाशुपतोत्तमम् ॥

भस्मसन्दिग्धसर्वाङ्गं कौपीनाच्छादनान्वितम् ।

तपसा दर्शितात्मानं शूक्रयक्षोपवीतिनम् ॥

समाप्य संस्तवं शम्भोरानन्दाशुविचक्षणः ।

बधन्ते शिरसा पादौ प्राञ्जलिर्वास्त्रमत्रशीत् ॥

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मे सावान्मुनीश्वराः ।

योगीश्वरोऽद्य भगवान् दृष्टो योगविदांवरः ॥

अहो मे सुमहद् भाग्यं तपासि सफलानि मे ।

किं करिष्यामि शिष्योऽहं तव मां पालयानघ ! ॥

सोऽनुगृह्याथ राजानं भुशीलं शीलसंयुतम् ।

शिष्यत्वे परिजयाह तपसा क्षीणकल्मषम् ॥

सांन्यासिक विधिं कृत्स्नं कारयित्वा विचक्षणः ।

ददेत् तद्देश्वरं ज्ञानं स्वशाखाविहितं व्रतम् ॥

अथेववेदसारं तत्पशुपाशविमोचनम् ।

अत्याश्रम इति ख्यातं ब्रह्मादिभिरनुष्ठितम् ॥ इति,

यत् पृथुषोचस्य सुशीलस्य क्षत्रियस्य श्वेताश्वतरमुनिना
कृत्स्नसांन्यासिकविध्यनुष्ठापनपरम् । कात्स्न्ये चात्र ब्राह्माभ्यन्तरमे-
दभिन्नं दण्डकमण्डलुशमदमादिस्यरूपम् ।

ब्रह्मवेधर्तपुराणं च ।

चैराभ्योत्पत्तिमानेव संन्यासे परियुज्यते ।

रागघातं तु विप्रोऽपि वेदवेदाङ्गघितमः ॥ इति,

अत्र रागघतोविप्रस्यानाधिकारस्यापनमुखेन विप्रोऽपीत्य-
पिना क्षत्रियादेरधिकारोऽन्यासे आश्रस्येन सिध्यति । यद्यम् ।

यतद् द्विजन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

प्राप्येतत्कृतकृत्यो हि द्विजोऽभवति नान्यथा ॥

इति सांन्यासिकप्रकरणस्या स्मृतिर्दण्डगृहणेन द्विजन्मसा-
फल्यं प्रमापयन्तो ब्राह्मणस्य विशेषतोऽधिकारं कथयन्तो च क्षत्रि-
यादेरवतुर्धोऽश्रमाधिकारं स्फुटमेव साधयति । यद्यमेव तु ।

प्रज्ज्याऽवसिता यत्र च यो यर्था द्विजातयः ।

निर्धोषं कारयेद्विप्रं दास्यं क्षत्रिययोग्ययोः ॥ इति

प्रज्ज्याभ्रष्टानां ब्राह्मणक्षत्रियविशां मध्ये ब्राह्मणस्य निर्धोषनं
क्षत्रियेश्वरं दास्यं द्रुपदी काशीयस्मृतिर्भवति यथाणामप्यधिकेवेव
तुरीयाश्रमपक्षे प्रमाणम् ।

अत एव तु चयाणामविशेषेणाधिकारबुद्धोधयिषया ।

सन्निरुध्येद्विषयाम रागद्वेषौ प्रहाय च ।

भय हृत्वा च भूतानाममृतीभवति द्विजः ॥

इति याज्ञवल्क्यो द्विजपद प्रायुङ्क्त ।

धर्मविश्रुतो ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्ततो गच्छेद्वन कृती ।

सन्यसेद्वासनाशान्तः सर्वभूतदयापरः ॥

इति स्मृतिः ।

कृष्णवर्मणाकृत्य निर्ममे निरहकृतिः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽय वैश्यो वा प्रज्जेद् गृहात् ॥

अग्नीनात्मनि सस्याप्य द्विज प्रजितो भवेत् ।

योगोभ्यासरतः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः ॥

यय वनाश्रमे तिष्ठेत्तपसा दग्धकिल्बिषः ।

चतुर्थमाश्रम गच्छेत्सन्यस्य विधिना द्विजः ॥

इति कौर्मनारसिंहे अपि पुराणे भवतः प्रमाणम् । यन्तुतन्तु

सन्यासप्रकरणे ब्राह्मणपदघटितासु सर्वोत्तरि श्रुतिस्मृतिषु यो ब्राह्मणो यो यज्ञाज्जायते तस्मादपि राजन्य वा वैश्य वा ब्राह्मण इत्येव ब्रूयाद् ब्राह्मणो हि जायते यो यज्ञाज्जायते । इति शतपथ-ब्राह्मणोदित कर्मब्राह्मण्यमेव विवक्षितं, न च तच्छूद्राद्यानिप्रसक्त तेषा वैदिके कर्मण्यश्रयनविधिसिद्धवेदवेधुर्योदेवानधिकारात् । युक्तं चेत्तत्स्याश्रमविहितकर्मानुष्ठानेनान्तःकरणरूपायपरिणके सन्यासोप-यिकब्राह्मण्यस्य क्षत्रियविट्सु सर्वद्विजेष्पत्पादसम्भवात् । तस्मादि-हान्येव ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्या विधिपरिणीताणामुत्पादमानत्वाल्लक्षण

ब्राह्मण्यं न विवक्षितुं शक्यम् । एवमेव तु गुणनिबन्धनब्राह्मण्यम-
भगवन् नहुषं प्रति युधिष्ठिरः ।

सत्यं ज्ञानं क्षमाशीलमानृशंस्यं तपो धृष्टा ।
दृश्यन्ते यत्र राजेन्द्र ! स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥
यच्चैतन्न भवेन्नूनं तं शूद्रमिति निर्दिशेत् । इति ।

धन्निपुराणेऽपि ।

न जातिर्न कुलं राजन् ! न स्वाध्यायः श्रुतं न च ।
कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव हि कारणम् ॥
किं कुलं वृत्तहीनस्य करिष्यति दुरात्मनः ।
कृमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ॥
नेकमेकान्ततो ग्राह्यं पठनं हि विशांपते ! ।
वृत्तमन्विष्यतां तात ! रक्षोभिः किं न पठते ॥
बहुना किमधीतेन नटस्येव दुरात्मनः ।
तेनाधीतं श्रुतं वापि यः क्रियामनुतिष्ठति ॥
कपालस्य यथा तोयं श्वदृतौ च यथा पयः ।
दूष्यं स्यात्स्थानदोषेण वृत्तहीनं तथा श्रुतम् ॥
चतुर्वेदोऽपि दुर्वृतः शूद्रादल्पतरः स्मृतः ।
तस्माद्विद्वि महाराज ! वृत्तं ब्राह्मणलक्षणम् ॥

इत्येषमादि तत्तत्तत्र श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु विविधमेव प्रयो-
जनभेदेन ब्राह्मण्यमाश्रयते ।

केचित्तु संन्यासाधिकारबोधकश्रुतिस्मृत्यादियत्रयस्य ब्राह्म-
ण्यपदं द्विजातिमात्रोपलब्धकमत एव तु बहुलं तेयुतेषु यवनेषु वर्ण-
यसाधारण्यसंपादनाय द्विजपदप्रयोगः । अत एव तु ।

द्वितीयमायुषो भागमुपित्वा तु गृहे द्विजः ।

तृतीयमायुषो भाग गृहमेधी यने धसेत् ॥

उत्पाद्य धर्मतः पुत्रानिष्ट्वा यज्ञैश्च शक्तितः ।

दृष्ट्वाऽपत्यस्य चापत्य ब्राह्मणोऽरण्यमाविशेत् ॥

इति यमस्मृतौ ब्राह्मणग्रहण चैवर्णिकोपलक्षणार्थम् उपित्वा
तु गृहे द्विज इत्युपक्रमानुसारादिति पाराशर्या माधवाचार्यो अपि ।
यथमेव तु ।

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च धानप्रस्थश्च भिक्षुकः ।

यते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाग्रमाः ॥

सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेधिताः ।

यथोक्तकारिण विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ॥

इति स्मृतिस्य विप्रपदमपि चैवर्णिकोपलक्षणमित्यप्यविप्रति-
पन्नं, तथा च यथा जायमानो हि ब्राह्मणस्तेषां ऋणवैजायते
ब्रह्मचर्येण ऋग्भ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एव वा अनृणो
यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी । इति श्रुतिस्य ब्राह्मणपदं चैवर्णिकोप-
लक्षणम् ऋणवयस्य चैवर्णिकसाधारण्यादेव ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीत्या-
दिषान्यासिकविधिष्वपि ।

समतश्चायमर्थः सुरेश्वराचार्याणामेकदण्डिडनामपि यथोक्तं
तेर्वृद्धदारण्यकवार्तिके ।

ब्राह्मणग्रहणं चात्र द्विजानामुपलक्षणम् ।

अविशिष्टाधिकारित्वात्सर्वेषामात्मबोधने ॥

अथाणामविशेषेण सन्यासः श्रूयते श्रुतौ ।

यदोपलक्षणार्थं स्याद् ब्राह्मणग्रहणं तदा ॥ इति,

मिताक्षराकारोऽपि ब्राह्मणपदस्योपलक्षणतापक्षमातस्थे ।
अन्ये तु वैश्वर्णिकानां प्रकृतत्वात् चमाणा वर्णानां वेदमधीत्य
चत्वार आश्रमा इति सूत्रकारवचनाच्च द्विजातिमात्रस्याधिकार
माहुः । इति ब्रुवन् ।

तदेव वैश्वर्णिकानां ब्रह्मचर्यविशामन्ति धर्म्यं सन्यासः ।
न चेव सति क्षत्रविशोः सन्यासनिषेधपराणां पूर्वोक्तस्मृतीनां का
गतिरिति शङ्कम् ।

मुखजानानामय धर्मो वेद्याव लिङ्गधारणम् ।

बाहुजातोऽज्ञातानां चिदण्ड न विधीयते ॥

इति विशेषवचनेन क्षत्रविशोः सन्यासविधायकस्मृतिसूत्र
पुराणानुरोधेन चिदण्डधारणस्यैव प्रतिपिदुत्वात् ।

मुखजानामय धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

बाहुजातोऽज्ञातानां नाय धर्मो विधीयते ॥

इति स्मृत्यन्तरेऽपि नाय धर्मो विधीयते इत्यनेन चिदण्ड
धारणलक्षणस्य यत्र धर्मो निषिद्धेयमिति न तु सामान्यतोऽदण्डमात्रमे
कदण्डधारणस्य क्षत्रविशोः पूर्वोक्तब्रह्माण्डपुराणादिवचनेन स्पष्टमत्र-
गतेः । एतेन क्षत्रविशोः सन्यासनिषेधरुपाश्रयानां काषायदण्डधा-
रणलक्षणलिङ्गनिषेधपरत्वात्प्यानेन व्याख्यानं पाराशरीये माधवाचा-
र्याणामपि सर्वथा हेयमेव । अथवा परमतोऽसन्यासमात्रं तत्र तु
स्याभिमतमिति चेयम् ।

सन्यासिरु विधिं कृत्स्नं कारयित्वा विचक्षणः ।

तदेतदेव चान स्वशाखाविहितं यतम् ॥

इत्यादिपूर्वोक्तकौर्मवचने कात्स्न्येन पृथुषोचं सुशीले श्रेया

श्वतरमुनिना सांन्यासिकविध्यनुष्ठापनाभिधानेन निषेधवाक्यानां वि-
शिष्य निषिद्धविदग्धपरताया एव न्याय्यत्वात् । अलिङ्गसंन्यासस्य
शूद्रमात्राधिकारिकत्वेन क्षत्रविशेषास्वीयत्वाच्च ।

यच्च सृत्तिकाराणां पुराणाचार्याणां च ।

चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिचोदिताः ।

क्षत्रियस्य चयः प्रोक्ता द्वावेको वैश्यशूद्रयोः ॥

इत्यादि विशिष्य वर्णभेदेनाश्रमविशेषानुष्ठानस्य धर्म्यत्व-
परिगणनं तदपि तेषुतेषु वर्णेषु नाश्रमान्तरस्याधर्मत्वाभिधानाय
किन्तु वर्णभेदेन सत्त्वरजस्तमःप्रकृतिकतायाः प्रायो बहुवैशिष्ट्येण
स्वस्यप्रकृत्यनुसारेण तत्तदाश्रमाणां तत्तद्वर्णेषु स्यनुष्ठानत्वमावताप्य-
येणैव । अत एव शान्तिपर्वणि राजधर्मप्रस्तावे वर्णाश्रमधर्मकथ-
नावसरे विष्णिष्ठतमाध्याये ब्राह्मणस्य विशेषतो धर्जन्यभिधाय
तस्मादुर्मो विहितो ब्राह्मणस्य दमः शौचमार्जयं चापि राजन् !
तथा विप्रस्याश्रमाः सर्वे एव पुरा राजन् ब्रह्मणा वै निष्कृष्टाः ॥
यः स्याद्वान्तः सोमपश्चार्यशीलः सानुक्रोशः सर्वसहो निराशीः ।
ऋक्षुमृदुरनुशंसः क्षमावान् स वै विप्रो नेतरः पापकर्म ॥

इति चाभिधाय ।

शूद्रं वैश्यं राजपुत्रं च राजन् ! लोकाः सर्वे संश्रिता धर्मकामाः
तस्माद्वर्णान् शान्तिधर्मेऽप्यसक्तान् मत्वा विष्णुर्नैच्छति पाण्डुपुत्र ! ॥

इति मुचिष्ठिरं प्रति भीष्म आह । अयमिहायं तत्तदाश्र-
मधर्मानुष्ठानकामा ब्राह्मणाः स्यान्पदेन स्यान्निर्देशलोकपद
लोकस्थपरमिति देवा विवक्षन्ते ततश्च सर्वाश्रमनिष्ठा ब्राह्मणा-
स्तत्तल्लोकस्यदेशश्च शूद्रं ६

७ न । अथाः

देवाश्च एतान् शिना किमपि कर्तुं पारयन्ते ज्येष्ठाग्रमिभिरैतेरेव तेषां
निर्वाहसम्भवात् ।

अत एव तु दण्डग्रहणनियते पारमहंस्ये धर्मावतारस्य
मुधिष्ठिरस्यासीत्सुदृढः संकल्पस्तादाऽपि चावधर्ममेवासेवितृ स न ।
तु संन्यास्यदिति महाभारते स्मर्यते यथा ।

अथवेकोऽहमेकाहमेकैकस्मिन्वनस्पतौ ।

चरन् भैक्ष्य मुनिमुंशडः क्षपयिष्ये कलेवरम् ॥ १ ॥

पांसुभिः समभिच्छन्नः शून्यागारप्रतिश्रयः ।

पृथूमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥ २ ॥

न शौचं न प्रहृष्यंश्च तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ॥ ३ ॥

आत्मारामः प्रसन्नात्मा जडान्धधधिराकृतिः ।

अकुर्वाणः परैः काञ्चित्संविद जातु केरपि ॥ ४ ॥

जङ्गमाजङ्गमान्सर्वानविहिंसैश्चतुर्विधान् ।

प्रजाः सर्वाः स्वधर्मस्थाः समः प्राणभृतः प्रति ॥ ५ ॥

न चाप्यग्रहसन्कचिन्न कुर्वन् भुक्कुटीः क्वचित् ।

प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वेन्द्रियमुसंयतः ॥ ६ ॥

अपृच्छन् कस्य चिन्मागं प्रव्रजन्नेव केनचित् ।

न देयं न द्रियं काञ्चिद्वन्तुमिच्छन् विशेषतः ॥ ७ ॥

गमने निरपेक्षश्च पश्चादनवलोकयन् ।

कञ्जुप्रणिहितो गच्छंस्वसत्यावरवर्जरुः ॥ ८ ॥

स्वभावस्तु प्रयात्यये प्रभवन्त्यशनान्यपि ।

द्वन्द्वानि च विहृद्धानि तानि सर्वाण्यचिन्तयन् ॥ ९ ॥

न्यतरमुनिना मांन्याविकथिष्यनुग्रापनाभिधानेन निषेधशायानां वि-
गिष्य निषिद्धिदण्डपरताया यथ न्याय्यत्वात् । अनिङ्गसंन्यासस्य
शूद्रमात्राधिकारिकत्वेन च षड्विंशतशान्योपपत्त्याच्च ।

यस्य मृगिकाराणां पुराणाचार्याणां च ।

अथारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः शुनिषोदिताः ।

षड्विंशस्य चतः प्रोक्ता द्वात्रिंशो वेत्यशूद्रयोः ॥

इत्यादि विगिष्य वर्णभेदेनाश्रमविशेषानुगुणस्य धर्मस्य-
परिगणनं तदपि तेषुतेषु वर्णेषु नाश्रमान्तरस्याधर्मस्याभिधानाय
किन्तु वर्णभेदेन सत्यरजस्तामःप्रकृतिकतायाः प्रायेः बहुवैविच्येण
स्यस्यप्रकृत्यनुसारेण ततदाश्रमाणां ततद्वर्णेषु स्यनुगुणतयावताप-
यणेय । अत एव शान्तिपर्वणि राजधर्मप्रस्तावे वर्णाश्रमधर्मकथ-
नाप्रसरे विषष्टिगमाध्याये ब्राह्मणस्य विशेषतो यज्ञान्यभिधाय
तस्माद्वर्णं विहितो ब्राह्मणस्य दमः शोषमार्जयं चापि राजन् !
तथा विप्रस्याश्रमाः सर्वे यथ पुरा राजन् ब्रह्मणा ये निरुष्टाः ॥
यः स्याद्व्रान्तः सोमपश्चार्यशीलः सानुक्रोशः सर्वसहो निराशीः ।
ऋजुमृदुरनुर्गमः क्षमायान् स वै विप्रो नेतरः पापकर्म ॥

इति चाभिधाय ।

शूद्रं वैश्यं राजपुत्रं च राजन् ! लोकाः सर्वे संश्रिता धर्मकामाः
तस्माद्वर्णान् शान्तिधर्मेष्वसक्तान् मत्वा विष्णुर्नैष्ठतिं पावदुपुष ॥

इति मुधिष्ठिरं प्रति भीष्म आह । अयमिदार्थः ततदाश्र-
मधर्मानुगुणकामा ब्राह्मणाः स्थानपदेन स्थाननिर्देशल्लोकपद-
लोकस्यपरमिति देवा विपश्यन्ते, ततश्च सर्वोश्रमनिष्ठा ब्राह्मणा-
स्ततल्लोकस्यदेवाश्च शूद्रं वैश्यं क्षत्रियं चापेक्षन्ते न हि ब्राह्मणाः

देवाश्च एतान् विना किमपि कर्तुं पारयन्ते ज्येष्ठाश्रमिभिरैतेरेव तेषां निर्वाहसम्भवात् ।

अत एव तु दण्डग्रहणनियते पारमहंस्ये धर्मावतारस्य शुधिष्ठिरस्यासीत्सुदृढः संकल्पस्तायाऽपि चावधर्ममेवासेविष्टं च न । तु संन्यास्यदिति महाभारते स्मर्यते यथा ।

अथवेकोऽहमेकाहमेकैकस्मिन्वनस्पतौ ।

परन् भैक्ष्य मुनिमुण्डः क्षणयिष्ये कलेश्वरम् ॥ १ ॥

पांशुभिः सममिच्छन्नः शून्यागारप्रतिश्रयः ।

धूषमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥ २ ॥

न शौचं न प्रहृष्यंश्च तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा निर्वन्द्वो निष्परियहः ॥ ३ ॥

आत्मारामः प्रसन्नात्मा जडान्धधधिराकृतिः ।

अकुर्वाणः परैः काञ्चित्संविद जातु कैरपि ॥ ४ ॥

जङ्गमाजङ्गमान्सर्वानविहिंसंश्चतुर्विधान् ।

प्रजाः सर्वाः स्वधर्मस्थाः समः प्राणभृतः प्रति ॥ ५ ॥

न चाप्यवहसन्कचिन्न कुर्वन् भुकुटीः क्वचित् ।

प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वेन्द्रियसुसंयतः ॥ ६ ॥

अपृच्छन् कस्य चिन्मागं प्रव्रजन्नेव केनचित् ।

न देशं न दिशं काञ्चिदनुमिच्छन् विशेषतः ॥ ७ ॥

गमने निरपेक्षश्च पश्चादनवलोकयन् ।

सृजुप्रणिहितो गच्छस्त्रसस्यावरवर्जकः ॥ ८ ॥

स्वभावस्तु प्रयात्यये प्रभवन्त्यशनान्यपि ।

द्वन्द्वानि च विरुद्धानि तानि सर्वाण्यचिन्तयन् ॥ ९ ॥

अल्प वा स्यादु वा भोज्य पूर्वोलाभेन जातुचित् ।
 अन्येष्वपि चरैर्लाभमलाभे सप्त पूरयन् ॥ १० ॥
 विधूमे न्यस्तमुसले व्यङ्गारे भुक्तयज्जने ।
 अतीतपावसवारे काले विगतभिद्युके ॥ ११ ॥
 एककाल चरन्भेद्य चीनय द्वे च पञ्च वा ।
 स्नेहपायं विमुच्याहं चरिष्यामि मदीमिमाम् ॥ १२ ॥
 अलाभे सति वा लाभे समदर्शो महागपाः ।
 न जिजीविषुश्चत्किञ्चिन्न मुमुषुष्यदाचरन् ॥ १३ ॥
 जीवित मरण चेव नाभिनन्दन्न च द्विषन् ।
 यास्येक तद्यतो यातुं चन्दनेनेकमुद्यतः ॥ १४ ॥
 नाकन्याय न कन्याय चिन्तायन्नुभयोन्मयोः ।
 याः कारिष्वजीवता यस्याः कर्तुमभ्युदयक्रियाः ॥ १५ ॥
 सधौमताः समभित्यज्य निमेषादिव्यवस्थितः ।
 तेषु नित्यममक्तश्च त्यक्तसर्पेन्दियक्रियः ॥ १६ ॥
 अपरित्यक्तमकल्पः सुनिर्वर्त्तकामकल्मषः ।
 विमुक्तः संप्रमहेभ्यो व्यतीतः सूर्यवागुराः ॥ १७ ॥
 न यशे कस्यचित्तिष्ठन्मधर्मा मातरिष्यनः ।
 पीतरागश्चरत्तेऽ तुष्टिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् ॥ १८ ॥
 तृण्यया हि महत्पापमद्यानाटमि कारितः ।
 कुशनाकुशनान्येके कृत्वा कर्माणि मानवाः ॥ १९ ॥
 कार्यकारणमस्मिन्मृं स्यजन नाम विभ्रति ।
 आयुषोऽन्ते प्रहायेदं पीदशाव कनेवरम् ॥ २० ॥
 प्रियशृङ्गाति तस्यापि कर्तुः कर्मकर्म हि तत् ।
 यत्र संसारचक्रेऽस्मिन् व्यापिद्वे रघवज्जयम् ॥ २१ ॥

समेति भूतयामोऽयं भूतयामेण कार्यशान् ।
जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरभिद्रुतम् ॥ २२ ॥
अपरमिष चास्वस्यं संसारं त्यजतः सुखम् ।
दिषः पतत्सु देवेषु स्थानेभ्यश्च महर्षिषु ॥ २३ ॥
को हि नाम भवेनार्थी भवेत्कारणतत्त्ववित् ।
कृत्वा हि विविधं कर्म ततद्विधिलक्षणम् ॥ २४ ॥
पार्थिवैर्नृपतिः स्वल्पैः कारयैरेव बध्यते ।
तस्मात्प्रज्ञामृतमिदं चिरान्मां प्रत्युपस्थितम् ॥ २५ ॥
तत्प्राप्य प्राप्नोते स्यान्ममव्ययं शाश्वतं ध्रुवम् ।
यतया सततं धृत्या चरन्नेवंप्रकारया ॥ २६ ॥
जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरभिद्रुतम् ।

देहं संस्थापयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्थितः ॥ २७ ॥ इति,

तदनेन प्रबन्धेन स्पष्टं ब्राह्मणस्येव क्षत्रियस्यापि चतुर्थाधि-
कारिता सति तीव्रवैराग्ययोगे संन्यासनियतसर्वधर्मेपेता सिध्यति ।
प्रकृतमनुसरामः देवाश्चापि यज्ञभुज इति तानेष चीन् वर्यान् गृहि-
ण्योऽप्येवन्ते तान् विना तेषां क्षणमात्रमप्यनिर्वाहात् । तथाऽऽह मनुः
तस्माज्ज्येष्ठाश्रमोगृही । इति तस्मात् । यत यते गृहिणो वर्यास्ततः
शान्तिधर्मेषु शान्तिप्रधानवानप्रस्थसंन्यासाद्याश्रमेषु । असक्तान् स्व-
भाघतोऽप्रसक्तान् मत्वा विष्णुस्सर्वलोकपालनगृहीतभारस्तेषां गृह-
स्याश्रमातिरिक्तं धानप्रस्थादि नेच्छति नानुमन्यते लोकभरणमङ्गभि-
येति तान्पर्यायैः । यदि क्षत्रियवैश्यशूद्रा अपि प्रसक्ताः शान्त्याश्र-
मेषु तर्हि लोकयाचेव न स्यादिति तु परमतात्पर्यम् । अत यत्र
त्विद्वेव ।

अनेन यन्त्रेण स्पष्टं न्यासः सिध्यति, अयं पुनर्विशेषो यच्छूद्रम्यालिङ्गः काशय-दण्डरहितः पुराणेतिहासादिद्वारा आत्म-श्रवणोपपन्नः संन्यासः, अत्रविशेषस्तु पूर्वोक्तरीत्या सलिङ्ग एकदण्ड-कमण्डल्यादिसहितः भेद्यन्तु सर्वेषां समानमात्मधारणेन श्रवणोप-पन्नत्वात् । अयं चापरो विशेषो यत्तद्विषयस्य नानुष्ठानापेक्षा दण्डय-हो । विद्यन्तु अत्रियानुष्ठानमाश्रयकं दण्डयहो । शूद्रस्य चालिङ्गो-ऽपि न्यासः अत्रियानुष्ठानेनेव सिध्यतीति, अत्र शूद्रप्रमुखसंन्यासा-भिधानेन अत्रविशेषः संन्यासस्य केमुतिकसिद्धित्वमप्यावेद्यते भीष्मेव यदतांवरैवेत्यपि सुसूक्ष्ममीत्यन्ताम् ।

अयं चापरोविशेषो यन्मुमुक्षोर्ब्राह्मणस्य यथा श्रवणेऽनिश्चया-धानहेतुस्येन संन्यासानुष्ठानमपेक्ष्यते न तथा अत्रादीनां, यथा इहे-याह समनन्तर भीष्मः ।

न चेतच्छ्रेष्ठिकं कर्म चपाणां भूरिदक्षिण ! ।

चपाणां अत्रविद्वद्गूढाप्तमेतत् संन्यासरूपं कर्म न भौतिकम् । न नित्यं किन्तु सर्वथा चैराग्ये सत्येव तेषामधिकारो ब्राह्मणानां त्वन्यचैराग्यभाजामप्यधिकारः अत्र यत्र अत्रियादयो हंसपरमहंस-योरेवाधिकारितो न तु कुटीवकशृङ्गकयोर्न्योराग्ययोगिपुरु-षाधिकारकत्वात्, सति तु गृहम्यासमे वेदान्तप्रवक्तव्य सर्वथा व्य-धाने कुटीवकशृङ्गकयोरपि अत्रियादयो भवन्त्यधिकारितो नान्य-थेति तु परमाद्यः ।

यदि अत्रियस्य न्यासो न नित्यमिति किं तदपि यद्विषय-माराध्यं अत्रियस्येति मुनिद्विरजिहामाणमाह भीष्मः ।

च्छन्ते पूर्वापरगीतावाक्यविरोधमादर्शयितुं वैदिके कर्माहकमतिमा-
षापन्नज्ञानस्य मोक्षहेतुतासिद्धान्ते । ते पुनराहोपुरुषिकावलम्बन
माचदृष्टिप्रवृत्ता इत्यतिस्रष्टयया निरूपणीयमस्माभिरस्मदीये गीता-
सन्दर्भे स्नेहपूर्तिमहानिवन्धे चेति कृतमिह तदीयनिराकरणवाग्-
धिग्लापनम्नपितेन जिज्ञासुजनेष्वुक्ततत्त्वनिरूपणमाचप्रवृत्तानां नः ।

गायत्रे न चाऽन्यथा द्विजपदं तन्मन्त्रमीमांसया,
चातुर्वर्ण्यसपत्न्यव्रतगतकं विध्वंस्य तस्य स्थितिम् ।
तिष्ठे* ऽपीत्यनुपाकृतोपनयनं सद्ब्राह्मणीमीमांसया
तार्तीयिकतया† विज्ञाहसमयं किञ्च व्यवातिष्ठिषम् ॥ १ ॥
इत्य दुर्नेय‡ शोधनेः सुविहिते निष्कण्टके वैदिके
चातुर्वर्ण्यपदाभिधेऽध्वनि पर चत्वार एवाश्रमाः ।
शोध्यास्तत्र तुरीय एव गृह्णेत् दुर्वादिदुर्नीतिमि-
स्तन्निष्कण्टकताकृते कृत्तरियं तुर्याऽपि पर्याप्यते ॥ २ ॥
आम्नायोदितधर्मधारणविधौ धैर्यावधूताशयं
वैदेही निरवद्यनित्यभगवत्पादाम्बुजोपाश्रिता ।
या श्रीः॥मायिजनेन दुर्नेयवता दुर्घातना लाम्बिता
सा रामेण विधूय तं पुनरपि क्षेमं प्रतिष्ठापिता ॥ ३ ॥
॥वैदेही निरवद्यनित्यभगवत्पादाम्बुजोपाश्रिता
श्रीःस्ता प्रक्रियया विकृष्य सहसालङ्कारपण्योद्भूतेः ।

* तिष्ठे क्लृप्ता ।

† तार्तीयिकतया स्तोत्रयत्येन तार्तीयिक्या तया मीमांसया वा ।

‡ नयो नीतिश्च न्यायः ।

॥ एतेन॥ तु चातुर्वर्ण्यमित्यादिधर्मशास्त्रवैधित्यधर्मानुष्ठाने कातरैर्मोक्षसं-
न्धिनी या श्रीः सन्यासधर्मस्य तु नैष्कर्म्यवादेन विभक्षिता सा शोधितेत्यर्थः ।

॥ श्रीवैदेही वैश्री श्रीरामेण पुनः क्षेमं नीतेति च ध्वनिः स्वयमुद्भवोऽयम् ।

यैस्तत्त्रिरमायि मायिभिरहो मोक्षाध्यविध्वंसनं
तान् रामेण विधूय निर्भयपदं सा स्नेहपूर्णा ऽञ्जिता ॥ ४ ॥

*यद्वद्वेति य यय सप्रमनृपः श्रीभारताधीश्वर-
स्तत्साम्राज्यपदाधिकारसमये तावत् समयन्ध्ययम् ।

यन्त्यः, स्ताद्वगवत्कटाक्षमुधया तस्या ऽनिशं भावुकं
येना ऽज्ञानतमासि लुप्यन्तु सदा विद्यानवद्योदयः ॥ ५ ॥

इति श्रीपरमपूषपकृपासरित्पूरपरीवाहपूर्णपात्रस्य सारस्वत-
साम्राज्यदीव्यविचित्रस्य सत्संप्रदायाचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रपण्डित-
स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिणः सत्कृतिषु धर्ममर्ममीमांसासु तुरीया-
श्रमनिर्णये क्रमागता तुरीयमीमांसा ॥

सन्तु नः शुभाशिरः पूर्वोचार्याः त्रियं श्रीधरं चारभ्यास्मदाचार्य-
पर्यन्ता जगन्मङ्गलत्रियहा इति साञ्जलिपुटमभ्यर्थयामहे ॥

सं. १६५० । फाल्गुनकृष्णपञ्चम्यां शुक्ले

श्रीः श्रीः श्रीः श्रीः ॥

चतुर्णां राजशार्दूल ! प्राहुराश्रमवासनाम् ।

बाह्यायतं क्षत्रियैर्मनवाना लोकश्रेष्ठं धर्ममासेवमानैः ।

सर्वे धर्माः सोऽधर्मास्तयाणां राज्ञो धर्मादिति वेदाच्छृणोमि ॥

यथा राजन् । हस्तिपदे पदानि संलीयन्ते सर्वसत्त्वोद्भवानि ।

एवं धर्मान् राजधर्मेषु सर्वान् सर्वावस्थ सप्रलीनान्निबोध ॥

अल्पश्रमानल्पफलान् वदन्ति धर्मानन्यान् धर्मविदो मनुष्याः ।

महाश्रमं बहुकल्याणरूपं चात्र धर्मं नेतर प्राहुरार्याः ॥

सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः सर्वे वर्णाः पाल्यमाना भवन्ति ।

सर्वस्त्यागो राजधर्मेषु राजैस्त्यागं धर्मं चाहुरार्यं पुराणम् ॥

मज्जेत् षष्ठी दण्डनीतौ हताया सर्वे धर्माः प्रत्येयुर्विबुद्धाः ।

सर्वे धर्माश्चाश्रमाणा हताः स्युः क्षात्रे त्यक्ते राजधर्मे पुराणे ॥

सर्वे त्यागा राजधर्मेषु दृष्टाः सर्वा दीक्षा राजधर्मेषु चेक्ताः ।

सर्वा विद्या राजधर्मेषु युक्ताः सर्वे लोका राजधर्मे प्रविष्टाः ॥

यथा जीवाः प्राकृतेर्व्ययमाना धर्मश्रुतानामुपपीडनाय ।

एवं धर्मा राजधर्मैर्वियुक्ताः सञ्चिन्वन्ते नाद्रियन्ते स्वधर्मम् ॥ इति,

अयमिद्वयार्थः—धर्मतः प्रजाः पालयतां राज्ञा तत्तद्वर्णधर्मर-

क्षेतया तत्तदाश्रमधर्मरक्षकतया च सर्ववर्णाश्रमधर्मभाजः सर्व-

वर्णाः सर्वाश्रमाश्च क्षत्रिया इति किं तेषामुत्कटवैराग्ययोग विना

आश्रमान्तरगवेषणया एवमेव तु ।

सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ।

अधर्मादपि षड्भागे भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥

इत्यष्टमेऽध्याये मनुस्मृत्यन्त, अत एव स्थिह ।

येस्तात्त्रिरमायि मायिभिरहो मोक्षाध्यविध्यंभनं
तान् रामेण विधूय निर्भयपदं सा स्नेहपूत्या ऽञ्जिता ॥ ४ ॥

* एह्यद्वैति य यय सप्रमनृपः श्रीभारताधीश्वर-
स्तात्साम्राज्यपदाधिकारसमये तावत् समयन्ध्ययम् ।

यन्यः, स्ताद्गगयत्कटाक्षमुधया तस्या ऽनिशं भायुक्तं

येना ऽज्ञानतमासि लुप्यन्तु सदा विद्यानययोदयः ॥ ५ ॥

इति श्रीपरमपूखकृपासरित्पूरपरीवाहपूर्णवाचस्य सारस्यत-
साम्राज्यदीक्षणविचक्षणस्य सन्संप्रदायाचार्यसर्वतन्त्रस्यतन्त्रपण्डित-
स्यामिश्रीराममिश्रगान्धिवः सत्कृतिषु धर्ममर्ममीमांसासु तुरीया-
श्रमनिर्णये क्रमागता तुरीयमीमांसा ॥

सन्तु नः शुभाशिवः पूर्वाचार्याः श्रिय श्रीधरं चारभ्यात्मदाचार्य-
पर्यन्ता जगन्मङ्गलत्रिगहा इति साञ्जलिपुटमभ्यर्थयामहे ॥

सं १६५० । फाल्गुनकृष्णपञ्चम्यां शुक्ले

श्रीः श्री श्रीः श्रीः श्रीः ॥

चतुर्णां राजशार्दूल ! प्राहुराश्रमवासिनाम् ।

प्राह्वयत क्षत्रियैर्मनवानां लोकश्रेष्ठ धर्ममासेवमानैः ।

सर्वे धर्माः सोऽपधर्मास्त्रयाणां राज्ञो धर्मादिति वेदाच्छृणोमि ॥

यथा राजन् ! हस्तिपदे पदानि संलीयन्ते सर्वसत्त्वाद्भवानि ।

एव धर्मान् राजधर्मेषु सर्वान् सर्वावस्थ संप्रलीनान्निबोध ॥

अल्पश्रमानल्पफलान् षटन्ति धर्मानन्यान् धर्मविदो मनुष्याः ।

महाश्रयं बहुकल्याणरूपं क्षात्र धर्मं नेतर प्राहुरार्याः ॥

सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः सर्वे वर्णाः पाल्यमाना भवन्ति ।

सर्वस्त्यागो राजधर्मेषु राज्ञस्त्याग धर्मं चाहुरार्य पुराणम् ॥

मज्जेत् षष्ठी दण्डनीतीं हताया सर्वे धर्माः प्रक्षयेयुर्विबुद्धाः ।

सर्वे धर्माश्चाश्रमाणा इताः स्युः क्षात्रे त्यक्ते राजधर्मे पुराणे ॥

सर्वे त्यागा राजधर्मेषु दृष्टाः सर्वा दीक्षा राजधर्मेषु चेक्ताः ।

सर्वा विद्या राजधर्मेषु युक्ताः सर्वे लोका राजधर्मे प्रविष्टाः ॥

यथा जीवाः प्राकृतेर्वैद्यमाना धर्मश्रुतानामुपपीडनाय ।

एव धर्मा राजधर्मैर्वियुक्ताः सञ्चिन्वन्ते नाद्रियन्ते स्वधर्मम् ॥ इति,

अयमिहार्थः—धर्मतः प्रजाः पालयता राज्ञा तत्तद्वर्णधर्मर-

क्षकतया तत्तदाश्रमधर्मरक्षकतया च सर्ववर्णाश्रमधर्मभाजः सर्व-

वर्णाः सर्वाश्रमाश्च क्षत्रिया इति किं तेषामुत्कटवैराग्ययोग विना

आश्रमान्तरगवेष्टया एवमेव तु ।

सर्वतो धर्मपङ्क्त्या राज्ञो भवति रक्षतः ।

अधर्मादपि पङ्क्त्या भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥

इत्यष्टमेऽध्याये मनुस्मृत्यतः, अत एव त्विह ।

सर्वे धर्माः सोषधर्मास्तथाणां राक्षो धर्मादित्युक्तम् ।

धर्मादिनि त्यद्वोपे पञ्चमी, ततश्च राक्षो धर्ममपेक्ष्य यथाणां
ब्रह्मविद्गूढाणां ये धर्मास्ते क्षत्रियस्य सोषधर्मा उषसर्जनीभूता
यतः स सर्वधर्मरक्षकतया स्वधर्मेण प्रधानेन सह सर्वधर्मभागि
त्यर्थः । अत एव त्विह भीष्मेण अन्यधर्माणामन्याग्रयणत्वमन्यक-
लत्वं चाभिधाय क्षात्रधर्मस्य महाग्रयणत्वं बहुकल्याणरूपत्वं चोक्तम् ।

महाग्रय बहुकल्याणरूपं क्षात्र धर्मं नेतरं प्राहुरार्याः । इति,

न्याय्य चेत्तत् क्षात्रधर्मोपघाते ययीधर्मविलोपेन सर्वधर्मवि-
प्रलोपसम्भवात् । इदमेवाभिप्रेत्योक्तम्—

मज्जेन् ययी दण्डनीतिं हतायां सर्वे धर्माः प्रसयेयुर्विबुधाः ।

इत्यादि, तस्मात् स्मृतिपुराणादिषु । क्षत्रियस्य ययः प्रोक्ता द्विविको
वेद्यगूढयोः । इति यदात्रमाभिधाने न तत्परिसंख्यानाय इतोऽन्ये
तेषामाश्रमा न भवन्तीत्यभिप्रायेण किन्तु ब्रह्मणा परमेश्वरेण तेषा-
मन्ये प्रजापाननादयोधर्मा अनुष्ठेयस्येन निर्दिष्टा इति परमेश्वराग्रयोग-
विना तेस्त यथोपसितस्या न तु सत्ययदुल्लुपुष्यागुष्ठेयाः मन्यामादय
इति तात्पर्यम् । तस्माच्छ्रुतिम्यस्य मानवशास्त्रम्यस्य च ब्राह्मण
पदस्य सन्यासोपयिकराक्षस्यपरतया चैय्यिकोपलक्षकतया वा
मन्यासेन द्विजोत्तमः । इति स्मृतिम्यस्य द्विजोत्तमगच्छस्य च द्विजेषु
यः सत्ययदुल्लुपुष्यादिशिष्टीम्रापरतया च सर्वेषां विधिनिषेधशास्त्रा-
दामयैवतया साधु प्रसाधिताः क्षत्रियादीनां सन्यासान्ता आश्रमा
धर्मा इति ।

अथमथ श्रुतिस्मृत्याद्यभिमतः मुख्यमन्यतायः सम्भवत्मा-
हजिकरत्नमन्यनिकानां ग्राह्यतानां मुख्यमन्यदण्डपदः । सम्भव-

त्साद्विकरजोविप्रुतिकानां प्रजानुरञ्जननिर्भराणां राजन्यानां विशां
च तीव्रवैराग्ये एकदण्डः, युगान्तरे स्त्रीणामप्येकदण्डः । स्त्रीणां चेके
इति बोधायनेन प्रव्रज्यास्मरणात् । ये तु पुनर्ब्राह्मणा अव्यपकृकपाया
विप्रुतप्रकृतयस्ते पुनरेकदण्ड एवाधिक्रियन्ते । ये तु क्षत्रियाः वैश्या
द्विजस्त्रियोऽपि च क्षालितान्तःकरणकपायाः परिपक्वमतयो भगव-
न्निष्ठास्तेऽपि च विदण्डाधिकारिणः, अत एव महाभारते शान्तिपर्वणि
तत्रतत्र सुलभाजनकसंवादादौ विदण्डिमहिमनिर्देशपुरस्सरं क्षत्रजा-
तीयस्त्रीणामपि विदण्डधारणाधिकृतिरवगम्यते तद्यथा ।

तया जगदिदं सर्वमटन्त्या मिथिलेश्वरः ।

तत्रतत्र श्रुतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदण्डिभिः ॥

इति स्पष्टमेव मोक्षकथाप्रधानेभ्यस्त्रिदण्डिभ्यो जनकनामश-
षयणस्य सुबहुमानास्पदत्वान्नानम् । एवमेव तु तत्रैव प्रकरणे जन-
करालोऽपि कथाप्रस्तावेन सुलभामाह ।

सुखी सोऽहमवाप्रार्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

मुक्तसङ्गः स्थितो राज्ये विशिष्टोऽन्येस्त्रिदण्डिभिः ॥

इति स्वस्यान्येस्त्रिदण्डिधिर्वैशिष्ट्यं बहुमानास्पदमिति मेने ।

विदण्डिषु अवाप्रसमस्तार्थतायाः परमात्मतत्त्वज्ञानेन सुखि-
तायाः समलोष्टाश्मकाञ्चनतया मुक्तसङ्गत्वस्य च सौलभ्यसंभवात् ।
कदाचित्तु वैराग्यपरिणामाज्जा देहात्माध्यासविधुराणां केषाचिन्मा-
न्यतमाना विदण्डवद्वह्णानन्तरं तस्य त्यागेऽप्यनुमन्यते । अत एव
महाभारते सुलभाजनकमहाराजो समुद्दिश्य भीष्म परमधर्ममर्म-
ज्ञोयुधिष्ठिरमाह ।

तदेकस्मिन्नधिष्ठाने संवादः श्रूयतामयम् ।

उवादिषु विमुक्तस्य मुक्तायाश्च विदण्डके ॥ इति.

सर्वे धर्माः सोऽपधर्मोऽन्याणां राज्ञो धर्मोदित्युक्तम् ।

धर्मादिति ल्यप्शेषे षष्ठ्यमी, ततश्च राज्ञो धर्ममपेक्ष्य षष्ठाणां ब्रह्मत्रिदशूद्राणां ये धर्मास्ते क्षत्रियस्य सोऽपधर्मो उपसर्जनीभूता यतः स सर्वधर्मरक्षकतया स्वधर्मेऽपि प्रधानेन सह सर्वधर्ममागित्यर्थः । अत एव त्विह भीष्मेण अन्यधर्माणामन्याय्यत्वमन्यफलत्वं चाभिधाय क्षात्रधर्मस्य महाययत्यं बहुकल्याणरूपत्वं चोक्तम् ।

महायय बहुकल्याणरूपं क्षात्र धर्मं नेतरं प्राहुरार्याः । इति,

न्याय्य चेत् क्षात्रधर्मोऽपघाते षष्ठीधर्मविलोपेन सर्वधर्मि-
प्रलोपसम्भवात् । इदमेवाभिप्रेत्योक्तम्—

मज्जेत् षष्ठी दण्डनीते । हतायां सर्वे धर्माः प्रक्षयेयुर्विबुद्धाः ।

इत्यादि, तस्मात् स्मृतिपुराणादिषु । क्षत्रियस्य षष्ठीः प्रोक्ता द्वावेको वैश्यशूद्रयोः । इति यदाश्रमाभिधानं न तत्परिसंख्यानाय इतोऽन्ये तेषामाश्रमा न भवन्तीत्यभिप्रायेण किन्तु ब्रह्मणा परमेश्वरेण तेषामन्ये प्रजापालनादयोऽधर्मा अनुष्ठेयत्वेन निर्दिष्टा इति परमवैराग्ययोगविना तैस्त एवोपासितव्या न तु सत्त्वबहुनपुरुषानुष्ठेयाः संन्यासादय इति तात्पर्यम् । तस्माच्छ्रुतिस्थस्य मानवशास्त्रस्थस्य च ब्राह्मणपदस्य संन्यासौषणिकब्राह्मण्यवत्परतया वैशेषिकोपलक्षकतया वा संन्यासेन द्विजोत्तमः । इति स्मृतिस्थस्य द्विजोत्तमशब्दस्य च द्विजेषु यः सत्त्वबहुल्यादिविशिष्टस्तत्परतया च सर्वेषां विधिनिषेधशास्त्राणामर्थवतया साधु प्रसाधिताः क्षत्रियादीनां संन्यासान्ता आश्रमा धर्म्या इति ।

अयमपि श्रुतिस्मृत्याद्यभिमतः मुख्यवस्थितार्थः सम्भवत्सा-
हजिकसत्त्वसम्पत्तिकानां ब्राह्मणानां मुख्यस्तिदण्डपक्षः । सम्भव-

तश्चानवबोधविभृम्भितं मैत्रायणीयश्रुतेः इन्द्रस्य घञोऽसीति चीन्
वेणवान् दण्डान् दक्षिणे पाणौ धारयेदेकं वेत्यादिना स्पष्टमेव श्रुतेः
वेण्विदण्डस्य धार्यत्वाभिधानेन स्मार्तत्वात्तेरबोधोपहतत्वात् ।
यच्च विदण्डस्य कुटीचकग्रहूदकधार्यत्वाभिधानं तत्तु युक्तमेव हंस-
परमहंसपर्यन्तानां न्यासिनामेककण्ठ्येन हारीतदतावेयपितामहे ।

वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिङ्गेन ते द्विजाः ।

लिङ्गं तु वैश्वं तेषां विदण्ड सपविचकम् ॥

इत्येकलक्षण्यभिधानेन वैश्ववैष्णवविदण्डस्य मुख्यत्वेना-
ख्यानात्, अत एव तु दक्षः सर्वानेव चतुर्थाश्रमिणो लिलक्ष्यिपुरेक-
दण्डस्य ब्रह्मवारिलक्षणत्वमभिधाय वैश्वविदण्डस्य न्यासिसामा-
न्यलक्षणतां चाख्याय ।

यस्येतल्लक्षणं नास्ति स पाखण्डो न चाश्रमी ।

इति वैश्वविदण्डलक्षणवैधुर्ये पाखण्डित्वमाचक्ष्णश्चतुर्था-
श्रमित्वव्यतिरेकमब्रूवुधन्न चाश्रमीति सुस्फुटमभिब्रुवन् । एतेन तत्र
परमहंसा नाम विदण्डजलपविचयक्षोपवीतशिवयान्तत्रासधारिणः ।
इति पराशरस्मृतेरदर्शनेनाप्रामाण्यसमर्थनं तद्गूकानवलोकनेन भा-
स्करासत्त्वसमर्थनप्राये त्वदीयग्रन्थेष्वेव त्वया प्रमाणत्वेनाङ्गीकृतासु
पञ्चपासु स्मृतिषु चतुर्णामपि न्यासिनां वैश्वविदण्डस्य धार्यत्वाभि-
धानेन परमहंसस्य तद्धार्यत्वविद्वेर्विदुषामकौतुक्कृतस्यदत्त्वात् ।

त्वदभिमतताः स्मृतयो हि न केवलं परमहंसानां विदण्ड-
धारणमात्रं विदधते किं त्वतादृशां पाखण्डित्वाख्यानेन अनाश्रमि-
त्वमपीति किमस्ति मूलं येन पराशरस्मृतेः परमहंसस्य विदण्ड-
विधायिकायाः अप्रामाण्यं समूहसे । प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धाद्यनिधायि-

अथ राजविद्वेज्यादिभिर्विमुक्ता जनकमहाराजः । चिद-
 गडविनिर्मुक्ता तु सुलभा, ततश्च त्यागस्य यद्वगपूर्वकत्वेन सुलभा-
 याः अविद्यकुमारिकाया अपि विशिष्टाधिकारवलेन चिदगडपरिग्रह-
 स्तत्परित्यागश्चेति द्वयं स्फुटं सिध्यति अन्यथा मुक्तायाश्च चिद-
 गडके इत्यभिधानं कथं सङ्गच्छताम् । न हि विशिष्टाधिकारिण्या
 स्तस्या आन्तरचिदगडविनिर्मुक्तिकथनं सम्भाव्येतापि येन तथार्थ-
 मभिधायैधानर्थक्यनेन कृतकार्यः स्याः ।

एतेन पराशरस्मृतिभाष्ये माधवाचार्याणां सर्वे चैव चिद-
 ण्डिनः इत्यविस्मृत्येवागदगडमनोदगडकर्मदण्डात्मकान्तरदण्डपर-
 त्वेन अविस्मृत्यर्थकदधेनमप्यपास्ताम् । सर्वे च स्मृतीतिहासपुरा-
 णादौ महात्मनामान्तरचिदण्डिनां बहिरपि धर्म्यवष्टिष्यस्य धार्य-
 त्वाभिधानात् । अत एव पितामहः ।

परः मरमहंसस्तु तुर्याण्यः श्रुतिरब्रवीत् ।

यमेश्व नियमेयुक्ता विष्णुरुषी चिदगडधृक् ॥ इति,

न चेहापि चिदगडपदेन वागदगडादिष्वयं सुग्रहं तथा सति
 बाह्यान्तरेन्द्रियनियद्वरुपाणां यमनियमानां यमेश्व नियमेयुक्त इत्य-
 नेनेवाभिधाने पौनरुक्त्यापातात् ।

न च तत् चिदगडपदार्थस्वरूपनिर्हणपरमेवाभिधानमिति
 वाच्यम् । तथा सति यमेश्वेति चकाराभाङ्गत्यप्रसङ्गात् । नियमा-
 पेक्षया यमेषु चकारार्थसङ्गमनं तु दुर्धिष्यतामेषावेदयेत् । तथा
 सति नियमेश्वेति वक्तव्ये प्रथमत एव यमेश्वेति चकारोपादानवेय-
 र्यात् । विस्तरेण चेतदुपपादितमिहेवान्यथ स्वावसरे इत्युपरम्यते ।

यदपि येष्वधवेष्वाचिदगडस्य स्मार्तत्वाख्यानमुखेन कुटीष-
 कबहूदकमाचपरत्यसमर्थनं तनु श्रुतिस्मृतिवचनानां स्वरूपतोऽर्थ-

श्रुत्यर्थे परतन्त्रदृष्टीनामस्याक स्मृत्यनुसारेणैव श्रुत्यर्थस्य वक्तव्य-
तया नाणुमपि विरोधमीदामहे येन स्मृतिरनपेक्षणीया स्यात् ।
श्रुत्यर्थव्यवस्थापनं हि स्मृतीतिहासपुराणानां परमं कृत्यमन्यथा
मन्दमतीनां श्रुत्यर्थावगतिरेव न सिद्ध्येद् यथाऽऽह भगवान् व्यास ।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपगृहयेत् ।

विभेत्त्यल्पश्रुताद्वेदे। मामयं प्रतरिष्यति ॥ इति,

एतेन परमहंसस्य शिखासूचादिसत्त्वबोधकस्मृतीतिहासपुरा-
णानामनवलोक्येवार्थं प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाद् बुद्धादिस्मृतितुल्यत्वमुत्प्रे-
क्षमाणा एकदण्डिनः *कल्पतरुकारप्रभृतयोऽपि दूरपरास्ताः । श्रुति-
मुपसेवमानासु स्मृतिषु विरोधस्यैवाभावात् । न ह्यविरोधे बाध्यबाध-
कभावः कश्चिदाचक्षीत । तस्माच्छ्रुत्यर्थव्यवस्थापनतात्पर्येण प्रवृत्तासु
सतीषु तपस्विनीषु स्मृतिषु आत्मोपम्येन मिथ्यैव श्रुतिव्यभिचरिता-
र्थमिधानदुश्चरिषसमुद्भावनम् ।

किंच यदि परमहंसस्य शिखासूचकर्मदित्यागस्त्रिदण्डादि-
त्यागश्च यथाश्रुतार्थानुरोधेन मन्येत तर्हि अनुष्ठानभूयिष्ठे चिदण्डे
कोऽनुपज्येत । जनो हि स्वभाषतः कर्मपराङ्मुखश्रुतिरलसे नास्ति-
कश्चेति स्वनुष्ठाने एकदण्डे शिखासूचादित्यागपुरस्सरे एव प्रवर्तते ।
अत एव तु पौराणिकाः परमहंसशिरोमणेरैकदण्डभरतस्योपवीतं स्मरन्ति ।

तथा हि पुराणाचार्यो व्यास श्रीमद्भागवते ।

कस्त्वनिगूढश्चरसि द्विजानां विभर्षि मूचकतमोऽवधूतः ।

कस्यासि कुबृत्य इहासि कस्मात्त्वोपायं नश्चेदसि नेतः शुक्र ॥

* अत्रत्यमवशिष्टं क्षेत्रपूर्तिमहानिबन्धं वक्तव्यमित्युपलक्षणम् ।

+ स्मृत्यनपेक्षाधिकरणं तु पृथगग्रमिति भावः ।

ATIA

त्वेनाप्रामाण्यशङ्कनमपि मितमतिव्यमेवावेदयेदिति न तदपि प्राच-
तापरिचायकं तासां तदतात्पर्यैकत्वस्यास्माभिस्तत्रैव बहुधोष-
पादित्वात् ।

किं च यथा न हिंस्यात्सर्वाभूतानि जानृतं वा घटेत् क्वचि-
दिति श्रुतिः सर्वभूतहिंसां सर्वथाऽनृतभाषणं च प्रतिषेधन्ती
घातृणिष-मात्स्य-हारिण-कौरभ-शकुन-च्छाग-पार्षतेणरैरव-
घाराह-शाय-मांसैः पितृणां कालविशेषनियतां* तृप्तिं बोधयन्ती-
भिर्मानवादिस्मृतिभिर्विषयविशेषे व्यवस्थाप्यते । सङ्कोच्य व्यव-
स्थाप्यते च ।

विवाहकाले घटुसम्प्रयोगे प्राणात्यये सर्वधनापहारे ।

विप्रस्य चार्थेऽप्यनृतं घटेत्पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥

इति स्मृत्यनुरोधेन अनृतपञ्चकातिरिक्तानृतभाषणे चानृतघ-
दनवर्जननिषेधश्रुतिः । न हि श्राद्धे एतेरामिषैः पितृणामेतावती
तृप्तिरिति बोधिका श्रुतिर्मेन्याद्यातिरिक्ताप्रेतृणां श्रुता वा, न चाऽनृत-
पञ्चकातिरिक्तानृतभाषणप्रत्यक्षव्यवस्थापनपरा श्रुतिरुपलब्धा कर्णा-
कर्णिकतयाऽऽकर्ण्य वा अनुविद्या, तथाऽपि स्मृतिः श्रुत्यर्थव्यवस्था-
पनेन श्रुतिं निषेधते एवेत्यङ्गीक्रियते एवमेव परमहंसानामेकदशहं
चोदयन्त्यः श्रुतयः स्मृतिभिर्विषयविशेषे व्यवस्थाप्यन्ते एवमेव च ।

उपशीतं घटोरेकं द्वे तथेतरेयोः स्मृते ।

एकमेव यतीनां स्यादिति शास्त्रविनिर्णयः ॥

इत्यादि स्मृत्यनुसारेण बहिःसूचं त्यजेदित्यादिश्रुत्यर्थोऽपि
व्यवस्थाप्य इति क्वास्ति विरोधगन्धोऽपि येन स्मृतेरप्रामाण्यमाशङ्क्ये

श्रुत्यर्थे परतन्त्रदृष्टीनामस्याक स्मृत्यनुसारेणैव श्रुत्यर्थस्य वक्तव्य-
तया नाणुमपि विरोधमीक्षामहे येन स्मृतिरनपेक्षणीया स्यात् ।
श्रुत्यर्थव्यवस्थापनं हि स्मृतीतिहासपुराणानां परमं कृत्यमन्यथा
मन्दमतीनां श्रुत्यर्थावगतिरेव न सिद्धेद् यथाऽऽह भगवान् व्यासः ।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

विभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ॥ इति,

एतेन परमहंसस्य शिखासूत्रादिसत्त्वबोधकस्मृतीतिहासपुरा-
णानामनवलोक्यैवार्थं प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाद् बुद्धादिस्मृतितुल्यत्वमुत्प्रे-
क्षमाणा एकदण्डिनः *कल्पतरुकारप्रभृतयोऽपि दूरपराम्ताः । श्रुति-
मुपसेवमानासु स्मृतिषु विरोधस्यैवाभावात् । न ह्यविरोधे बाध्यबाध-
कभावं कश्चिदाचक्षीत । तस्माच्छ्रुत्यर्थव्यवस्थापनतात्पर्येण प्रवृत्तासु
सतीषु तपस्विनीषु स्मृतिषु आत्मोपम्येन मिथ्यैव श्रुतिव्यभिचरिता-
र्थमिधानदुश्चरिषसमुद्भावनम् ।

किंच यदि परमहंसस्य शिखासूत्रकर्मादित्यागस्त्रिदण्डादि-
त्यागश्च यथाश्रुतार्थानुरोधेन मन्येत तर्हि अनुष्ठानभूयिष्ठे चिदण्डे
कोऽनुपज्येत । जनो हि स्वभाषतः कर्मपराङ्मुखवृत्तिरलसो नास्ति-
कश्चेति स्वनुष्ठाने एकदण्डे शिखासूत्रादित्यागपुरस्सरे एव प्रवर्तते ।
अत एव तु पौराणिकाः परमहंसशिरोमणेर्जडभरतस्योपधीत स्मरन्ति ।

तथा हि पुराणाचार्यो व्यासः श्रीमद्भागवते ।

कस्त्वं निगूढश्चरसि द्विजानां विभर्षि सूत्रं कतमोऽवधूतः ।

कस्यासि कुवत्य इहासि कस्मात्त्वेमाय नश्चेदसि नेत गुरुः ॥

* अत्रत्यमवशिष्टं सेहपूर्तिमहानिवन्धे वक्तव्यमित्युपेक्षामहे ।

† स्मृत्यनपेक्षाधिकरणं तु पृथगर्थमिति भावः ।

इति, अयमर्थः । निगूढोविशेषतोऽनभिलक्षितवर्णोऽश्वावा-
 रस्त्वं कोवा विचरसि, द्विजानां दत्तात्रेयादीनां मध्ये त्वं कृतमेऽवधूतः
 स्वहृदयसदेहेऽपि द्विजत्वं तु न संदेहः, यतः सूत्रमुपधीतं विमर्शितं । एते-
 नावधूतानां दत्तात्रेयादीनामपि शिष्यासूत्रादिसिद्धिः । अतो विशेषतो
 ब्रूहि त्वं कस्य पुत्रोऽसि कुचत्यः किंदेशवास्यसि । इहास्मिन् स्या-
 नेऽपि कस्माद्वेतोरागतोऽसि । यः कोऽपि भवेयं किमनेन तत्र प्रश्न-
 सरम्भेणेत्यत आह । चेमायेति । नेऽस्माकं चेमाय चेदिह प्राप्नोऽसि
 तर्हि किं गुरुः शुद्धसत्त्वमूर्तिः कपिलोऽसि शुद्धसत्त्वमूर्तये भाग-
 वता हि गृहमागत्यापि गृहिणोऽनुगृहणन्ति किमु मध्ये मार्गं मि-
 लितस्यानुयङ्गपारषश्यसम्भावनेति रङ्गगणोऽज्ञातभरतरहस्यो भग-
 वन्त भरतमिदमाह । स्फुटमिदमेतेन यत्कण्ठमावेष्ट्य फूत्कुर्वन्तं
 कृष्णमपि ये न द्विषन्ति न चापनयन्ति सन्तस्ते कथमुपधीतमेशक-
 स्माद् विष्णुर्द्विपाणां वा उपनयेयुरिति, किन्तु न तेऽभिमानभाजो
 गृहस्था इवोपधीते यथा हि गृहस्थाः श्लक्ष्णोपधीताः परिमृष्ट-
 सुपुष्टदेहा भवन्त्यभिमानभाजो न तथा भरताद्या ब्रह्मदृष्टयो भाग-
 वताः । अत एव तु वेष्णवे पुराणरत्ने भगवता पराशरेणापि भग-
 वन्त भरतमुद्दिश्य ।

आत्मनेऽधिगतज्ञानोदेयादीनि महामुने ! ।

सर्वभूतान्यभेदेन स ददर्श महामतिः ॥ इति सम्मरे ।

तस्मात्सत्यपरमहंसानां जडभरतादीनां कण्ठेऽपि चेदुपधीतं
 तर्हि देहात्माभिमानभाजां कृत्रिमपरमहंसानां चिदण्डत्यागमात्रेण
 वा एकदण्डपट्टणमात्रेण वा शिष्याद्युपधीतत्यागेन कर्ममात्रशुद्धेरेण
 वा जडभरतादिदृष्टान्तावष्टम्भेन पारमहंस्यं नाटयतां कर्मत्यागमा-
 त्रेण स ध्वन्युद्भूतं पारमहंस्यमिति सन्तोऽभिदधन्तोऽपि सङ्गच्छन्ति ।

तस्माच्छिखासूत्रादिमन्तस्त्रिदण्डा ब्राह्मणेपु मुख्याः परम-
हसा । क्षत्रिय-वैश्येषु तु एकदण्डा एव मुख्याः । परमहसाः । ते
च ब्राह्मण-क्षत्रियाः सन्यस्यन्तः कृतचेतादिषु युगेषु यत्यादिप-
देन व्यपदिष्टा अभूवन् न तु तेषामननुरूपेण स्वामिपदेन ।

दण्डिन स्वामिन इदानीन्तनानामनिपुणमतीना गृहस्थानां यतिषु
एति न वाच्या । महात्मसु धीतसर्वरागेषु ससारिकपदार्थजातेष्वहम्ममाभिमानसम्ब-
न्धगन्धशून्येष्वकिञ्चनेषु स्वामिपदव्यवहारस्तु तेषा महात्मनामननु-
रूपो वैदुष्यावह एव सर्वथा, ये हि सर्वमवहेत्य गृहापत्यकलबाणि
तृणाय मन्यमानास्समुपेक्षमाणाश्च यस्तुतेति स्वाः पर्यग्राजिषुः ते
कथ स्वामिनो भवन्ति यथाऽऽह विश्वेश्वरपट्टते । भगवानभिः ।

कौपीनाच्छादन वासः कन्या शीतनिवारिणीम् ।

पादुके चापि गृहीयात्कुर्यान्नान्यस्य सग्रहम् ।

यदि वा कुरुते रागादधिकस्य परियहम् ।

नरक रौरव गत्वा तिर्यग्योनिषु जायते ॥

कौपीन झङ्गुल कन्या दण्ड एक. परियह. ।

यतेः परमहसस्य नाधिक तु विधीयते ॥

शीर्षानि चामलान्येष वेलानि यथितानि तु ।

कृत्वा कन्या वहि सोऽपि धारयेद्वातुरज्जिताम् ॥ इति,

स्पृष्टमिदमेतेन यत्कन्यादण्डपरियहः । महात्मानो यतयो नि-
परियहा न स्वामिनो भवितुमर्हन्ति नापि कृतस्वात्मसमर्पणाना
गृहस्थानाम्भक्तिनिबन्धनेऽपि तादृशव्यवहारस्तेषु सम्भवी तदीया-
श्रममानहानिहेतुत्वात्स्वामिपदव्यवहारस्य, एवञ्च ते नि स्वा भित्तव

आत्मनिष्ठा यतयस्संन्यासिनश्चतुर्थीश्रमिण इत्यादिस्वस्वरूपानुरूपं
शास्त्रीयं व्यपदेशमर्हन्तीति निरूपकाः ।

ये पुनर्लिप्समाना धनिकाननुविष्टस्यः, विष्टस्यो व्यवहार-
ेषु देशाद्वेशान्तरम्भृगमटन्तो नाटयन्ति चतुर्थीश्रमं केवलं दण्डमा-
दाय दृष्टादृष्टाभीष्टमिष्टार्थम्यतमाना मिष्टमिष्टमश्नन्तो रसानपि
पटुपभुज्य तृप्तिमनाप्रव्रन्तो नवस्वपि रसेषु व्यसनिनः सपरिग्रहाः वि-
प्रवृत्तयस्ते काममभिधीयन्तां स्वामिन इति तेषां तादृशव्यपदेशस्य
स्वानुरूप्यनिबन्धनत्वादिति ।

वस्तुतस्तु स्वामिन्नेश्वर्ये । अ० ५ । पा० २ । सू० १२६ ।

इति यतेरननुरूपार्थादेश्वर्यवशात्स्वशब्दान्मत्यर्थे आ-
मिनश्चप्रत्ययः पाणिनिनापि सम्मरे । तस्माद्गृहस्था धनधान्यापत्य-
फलवचन्तो वपुष्मन्तः श्रोत्रियाः ये ब्राह्मणवचियाः शास्त्रानुसारिषु-
तयश्चातुर्वर्ण्यव्यवस्थापकास्ते स्वामिन इति प्रधिविज्ञप्ते विवेचकाः ।

अथोपनिषद्भ्यः स्मृतिभ्योपन्यान्तरेभ्यश्च श्रुतिस्मृतिवच-
नानि समाहृत्य यतिधर्मान् प्रस्तुतः ।

तत्र बोधायनः—

उपः काले समुत्थाय शौचं कृत्वा यथाविधि ।

दन्तान् विमृज्य चाचम्य पर्ववर्जं यथाविधि ॥

स्नात्वा चाचम्य विधियतिष्ठन्नासीन एव धा ।

विभ्रज्जलपवित्रं वाऽऽव्यक्ष्णं करद्वये ॥

तद्वत् यविके गोशालेः कृते दुष्कृतनाशने ।

उदये विधिवत् सन्यामुपास्य चिकजव्ययान् ॥

मित्रस्य चर्पणीत्यादौरुपस्थाय परिषमिभिः ।

पूर्ववत् तर्पयित्वाऽथ जपेत् सम्यक् समाहितः ॥ इति,

मनुरपि ।

एक एव चरेन्नित्यं सिद्धिर्यमसहायकः ।

सिद्धिमेकस्य सम्पश्यन् न जहाति न ह्रीयते ॥ इति,

एकस्यासहायस्य विचरेत् रागद्वेषादि-प्रतिबन्धाभावात् चा-
नलक्षणां सिद्धिं निश्चिन्यन् तां सिद्धिं न जहाति तस्यां सिद्धावप्र-
त्यूहेन प्रयतन्ते प्रयतश्च नस्याः सिद्धेर्न ह्रीयते किन्तु पार गच्छति ।
यदा तु द्वितीय तृतीयपुरुषसहायवान् विचरेतदा रागद्वेषसम्भवाद्-
क्तसिद्धेर्ह्रीयते ।

अत एव दत्तः—

एकोभिद्युर्गोक्तस्तु द्वावेष मिथुनं स्मृतम् ।

चयो यामः समाख्याता ऊर्ध्वन्तु नगरायते ॥

नगरन्तु न कर्तव्यं यामोऽपि मिथुनं तथा ।

यतस्तयं प्रकुर्व्याणः स्वधर्माच्च च्यवते यतिः ॥

राजधानं हि तेषाञ्च भिक्षायां परस्परम् ।

स्नेह-प्रेमगुण्य मात्सर्यं सन्निकर्षोन्न सशयः ॥ इति,

यदा तु श्रवणादि-सम्पत्त्यभावादात्मज्ञानसिद्धौ स्वयमशक्तः

स्यात् तदा तत्र शक्तेन द्वितीयेन सह विचरेत् । यथाऽऽह श्रुतिः ।

पर्याप्तु ध्रुवशीलाऽष्टौ मासानेकाकी यतिश्चरेत् द्वे वा । चरेतामित्यर्थः ।

एकाकी विचरेत् सर्वभूतेभ्यो हितमाचरेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः ।

सर्वभूतहितः शान्तः चिद्वद्वी सक्रमयद्वन्तुः ।

एकारामः पतिग्रज्य भिक्षाये याममाविशेत् ॥ इति,

हिताचरणं नाम हिंसाऽननुष्ठानमात्रं न पुनरुपकारेषु प्रयु-

तिः । हिंसाऽनुपहृयोरनारम्भः । इति गौतमस्मरणात् । अत एवा-

हिंसादीनाहाभिः ।

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्योपरिग्रहो ।

मायशुद्धिर्हरेर्भक्तिः सन्तोषः शौचमार्जवम् ॥

आस्तिक्यं ब्रह्मसंस्पर्शः स्वाध्यायः समदर्शनम् ।

अनोदृत्यमदीनत्वं प्रसादः स्वेय्यमार्दवे ॥

सखेहो गुरुशुश्रूषा श्रद्धा चान्तिर्दमः शमः ।

उपेक्षा धैर्यमाधुर्यं तितिक्षा कृष्णा तथा ॥

ह्रीस्तपो ज्ञानविज्ञाने योगोलघ्वशनं धृतिः ।

ज्ञानं मुरार्ध्वनं ध्यानं प्राणायामो वलिः स्तुतिः ॥

भिच्चाऽटनं जपः सन्ध्या त्यागः कर्मफलस्य च ।

एष स्वधर्मो विख्यातो यतीनां नियतात्मनाम् ॥ इति,

प्रव्रज्यां कृत्वाऽपि गुरोः समीपे ब्रह्मज्ञानपर्यन्तं निश्चेत् ।

तदुक्तं लिङ्गपुराणे ।

आश्रमचयमुक्तस्य प्राप्स्य परमाश्रमम् ।

ततः संवत्सरस्यान्ते प्राप्य ज्ञानमनुत्तमम् ॥

अनुचाप्य गुरुञ्चैव चरेद्भिः पृथिवीमिमाम् ।

त्यक्तसङ्गे जितक्रोधो लघ्वाहारोजितेन्द्रियः ॥

पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि ध्यानेनैकमना भवेत् ॥ इति,

मत्स्यपुराणेऽपि—

गुरोरपि हिते युक्तः स तु संवत्सरं वसेत् ।

नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत् ॥

प्राप्य चान्ते ततश्चैव ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।

अविरोधेन धर्मस्य चरेत् पृथिवीं यतिः ॥ इति,

संवत्सरमित्युपलक्षणं यावज्ज्ञानं तायन्निश्चेत् गुरुसमीपवा-
सस्य ज्ञानार्थत्वात् । पृथिवीविषये विशेषमाह कण्वः—

एकरात्रं वसेद् यामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।

वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥ इति,

मत्स्यपुराणेऽपि—

अष्टौ मासान् विहारः स्याद्यतीनां संयतात्मनाम् ।

एकत्र चतुरो मासान् वार्षिकान् निवसेत् पुनः ॥

अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ।

न दोषो भविता तत्र दृष्टं शास्त्रं पुरातनम् ॥ इति,

चातुर्मास्यनिवासे दृष्टमपि प्रयोजनमाह मेधातिथिः—

संरक्षणीयं जन्तूनां वसुधातलधारिणाम् ।

आषाढादींश्च चतुर आमासान् कान्तिकाद् यतिः ॥

धर्माख्ये जलसम्पन्ने यामान्ते निवसेच्छुचिः । इति,

अन्यानपि यतेर्ह्येवानुपादेयैश्च धर्मान् संगृह्याह स एव—

अद्वया परयोपेतः परमात्मपरायणः ।

स्थूलसूक्ष्मशरीरेभ्यो मुच्यते दशषट्कवित् ॥

षिदण्डं कुण्डिकां कन्यां भैरवभाजनमासनम् ।

कौपीनाच्छादनं घासः षडेतानि परिगृहेत् ॥

स्थावरं जङ्गमं बीजं तेजसं विषयायुधम् ।

षडेतानि न गृह्णीयाद्यतिर्मूर्खपुरीषवत् ॥

रसायनं क्रियावादं ज्योतिषं क्रयविक्रयम् ॥

विधिधानि च शिल्पानि यज्जयेत् परदारवत् ।

भिषाटनं जपं स्नानं ध्यामं शौचं सुरार्चनम् ॥

कर्तव्यानि षडेतानि सर्वथा नृपदण्डवत् ।

नटादिप्रेक्षणं द्यूतं प्रमदां सुहृदं तदा ॥

भक्ष्यं भोज्यमुदक्यां च पण् न पश्येत् कदाचन ।
 स्कन्धावारे खले सार्धे पुरे यामे च सदृहे ॥
 न वसेत् यतिः पट्सु स्थानेष्वेतेषु कर्हिचित् ।
 राग द्वेष मदं मायां दम्भं मोहं परात्मसु ॥
 पडेतानि यतिर्नित्यं मनसाऽपि न चिन्तयेत् ।
 मञ्जुकं शुकवस्त्रं च स्त्रीकथां लौल्यमेव च ॥
 दिवास्वापञ्च यानञ्च यतीनां पतनानि पट् ।
 संयोगञ्च वियोगञ्च वियोगस्य च साधनम् ॥
 जीवेश्वरप्रधानानां स्वरूपाणि विचिन्तयेत् ।
 आसनं पाचलोपश्च सञ्चयाः शिष्यसंग्रहः ॥
 दिवा स्यापो वृथा जल्पः यतेर्वन्धकराणि पट् ।
 एकाह्यात्परतोऽयामे पञ्चाहात् परतः पुरे ॥
 वर्षाभ्योऽन्यत्र तत्स्थानमासनं तदुदाहृतम् ।
 उक्तानां यतिपात्राणामेकस्यापि न संग्रहः ॥
 भिक्षोर्भैक्षभुजश्चापि पाचलोपः स उच्यते ।
 गृहीतस्य चिदण्डादेर्द्वितीयस्य परियहः ॥
 कालान्तरोपभोगार्थं सञ्चयः परिकीर्तितः ।
 शुश्रूषालाभपूजाऽर्थे यशोऽर्थे वा परियहः ॥
 शिष्याणां न तु कारुण्यात् सङ्ग्रहः शिष्यसंग्रहः ।
 विद्या दिवा प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते ॥
 विद्याऽभ्यासे प्रमादो यः स दिवा स्वाप उच्यते ।
 आध्यात्मिकीं कथा मुक्ता भैक्षचर्यां सुरस्तुतिम् ॥
 अनुग्रहप्रदः प्रश्ने वृथा जल्पः स उच्यते ।
 अजिह्वः पण्डकः पङ्कुरन्धोर्वाधिर एव च ॥

मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः पङ्क्तिरेतैर्न संशयः ।
 इदं मृष्टमिदं नेति योऽश्नन्नपि न सज्जति ॥
 हितं सत्यं मितं वक्ति तमजिह्वं प्रवक्षते ।
 सदोजातां यथा नारो तथा षोडशवार्षिकीम् ॥
 शतवर्षाञ्च यो दृष्ट्वा निर्व्विकारः स पण्डितः ।
 भिक्षार्थमटनं यस्य विष्णुवचकरणाय च ॥
 योजनान्न परं याति सर्वथा पङ्क्तौ च सः ।
 निष्ठतो व्रजते वाऽपि यस्य चक्षुर्न दूरगम् ॥
 चतुर्गुणद्वयं त्यक्त्वा परित्राट् सोऽन्य उच्यते ।
 हिताहितं मनो रामं वचः शोकाघहं यतिः ॥
 श्रुत्वा यो न शृणोतीव वधिरः स प्रकीर्तितः ।
 सान्निध्ये विषयाणां यः समर्थोऽविकलेन्द्रियः ॥
 सुप्रवदन्ते नित्यं स भिक्षुर्मुग्ध उच्यते ॥ इति ।

भिक्षाऽटनविधिमाह मनुः—

एककालं चरेद् भैक्ष्य न प्रसज्येत विस्तरे ।
 भैक्षप्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जते ॥
 विधूमे सन्नमुपले व्यङ्गारे भुक्तवर्जिते ।
 वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षा नित्यं यतिश्चरेत् ॥
 अलाभे न विषादो स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।

प्राण्याविक्रमावः स्यान्माषासङ्गाद्विनिर्गतः ॥ इति,

मीयन्ते—इति माषा विषयास्तेषां सङ्गाद्विनिर्गता यतस्ततो

न हर्ष—विषादो कार्यो । यमोऽपि—

स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे कृतजप्यः समाहितः ।

भिक्षाया प्रविशेद्दामं रागद्वेषविशज्जितः ॥

चरेन्माधूकरं भेषं यतिस्त्वेच्छकुलादपि ।
 यकान्नं न तु भुञ्जीत बृहस्पतिसमो यतिः ॥
 मेध्यं भेषं चरेन्नित्यं सायाह्ने वाग्यतः शुचिः ।
 यकयासा विशुद्धात्मा मन्दगामी युगान्तदृक् ॥
 यथालब्धं तथाऽश्नीयादाज्यसंस्कारवर्जितम् ।
 भेषं माधूकरं नाम सर्वपातकनाशनम् ॥ इति,

बोधायनोऽपि—

विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवर्जिते ।
 काले पराह्णभूयिष्ठे भिक्षाऽटनमथाचरेत् ॥
 ऊर्द्ध्वं ज्ञान्वारधो नाभेः परिधायैकमम्बरम् ।
 द्वितीयमान्तरं घासः पात्रो दण्डो च वाग्यतः ॥
 सव्ये चादाय पाषन्तु विदण्डं दक्षिणे करे ।
 उपनिष्ठेन मूर्ध्यन्तु ध्यात्वा चैकत्वमात्मना ॥
 उक्त्वा विराजनं मन्त्रमाकृष्णेन प्रदक्षिणम् ।
 कृत्वा पुनर्जपित्वा च ये ते पन्थान इत्यपि ॥
 योऽसौ विष्णवाख्य आदित्ये पुरुषोऽऽन्तर्हृदि स्थितः ।
 सोऽहं नारायणो देव इति ध्यात्वा प्रणम्य तम् ॥
 भिक्षापात्रादिशुद्ध्यर्थमथमुच्चाप्युपानहौ ।
 ततो यामं व्रजेन्मन्दयुगमावावलोककः ॥
 ध्यायन् हरिञ्च तच्चित्त इदं च समुदीरयेत् ।
 विष्णुस्तिर्यगधोर्द्ध्वं मे वेकुण्ठोविदिशन्दिशम् ॥
 पातु मां सर्वतो रामो धन्वी चक्षो च केशवः ।
 अभिगम्य गृहाद्विचामं भवत्पूज्यं प्रचोदयेत् ॥

गोदोहमात्रं तिष्ठेच्च घाम्यतोऽधो मुखस्ततः ।
 दृष्ट्वा भिक्षां दृष्टिपूर्तां दातुश्च करसंस्थिताम् ॥
 चिदगडं दक्षिणे त्वङ्गे ततः सन्धाय बाहुना ।
 उत्पाटयेच्च कथंचं दक्षिणेन करेण सः ॥
 याचं वामकरे क्षिप्या श्लेषयेद् दक्षिणेन तु ।
 प्राण्याचिक्रमन्नन्तु भिक्षेत विगतसृष्टः ॥ इति,
 भैक्षस्य पञ्चविधत्वमाहोचना—

माधूकरमसन्तप्र प्राक्प्रणीतमयाचितम् ।
 तात्कालिकोपपन्नञ्च भैक्षं पञ्चविधं स्मृतम् ॥
 मनःसङ्कल्परहितान् गृहस्थान् सप्र पञ्चकान् ।
 मधुषदाहरणं यत्तु माधूकरमिति स्मृतम् ॥
 शयनोत्थापनात् प्राग् यत् प्राथितं भक्तिसंयुतैः ।
 तत्प्राक्प्रणीतमित्याह भगवानुचना मुनिः ॥
 भिक्षाऽटनसमुद्योगात् प्राक् केनापि निमन्त्रितम् ।
 अयाचितं हि तद्वैवं भोक्तव्यं मनुरब्रवीत् ॥
 उपस्थाने च यत्प्राक्तं भिक्षार्थे ब्राह्मणेन ह ।
 तात्कालिकमिति ख्यातं तदतव्यं सुमुमुक्षुषा ॥
 सिद्धमन्नं भक्तजनैरानीतं यन्मर्तं प्रति ।
 सपन्नं तदित्याहुर्मनयो भोक्तृकाङ्क्षिणः ॥ इति,

भिक्षान्नं प्रयच्छति यमः—

यश्चरेत् सर्ववर्णेषु भैक्षमभ्यवहारतः ।
 न स किञ्चिदुपाशनीयादापो भैक्षमिति स्थितिः ॥
 अश्विन्दुं यः कुशायेण मासि मासि चयं पिबेत् ।
 न्यायतो यस्तु भिक्षाशो पूज्योक्तातु विधिप्यते ॥

तत्प्रकाश्वनवर्णनं गद्यां सूत्रेण यावत्कम् ।

पिबेद् द्वादशवर्षाणि न तद्वैशं समं भवेत् ॥

शाकभक्षः पयोभक्षः येऽन्ये यावत्कमलकाः ।

सर्वे भैक्षभुजस्तस्य कलां नाहन्ति षोडशीम् ॥

न भैक्षं परणकात्रं न च भैक्षं प्रतिग्रहः ।

सोमयानसमं भैक्षं तस्माद्वैशेण यत्नयेत् ॥ इति,

अथ सर्ववर्णेष्विन्द्रियापद्विषयम् । अत एव बोधायनोऽपि—

ब्राह्मणश्चित्रियविशां मेध्यानामन्नमाहरेत् ।

असम्भवे तु पूर्वस्याप्याददीतोत्तरोत्तरम् ॥

सर्व्येशामप्यभावे तु भक्षद्वयमनश्नया ।

भैक्षं शूद्रादपि याह्यं रक्ष्याः प्राण्या विज्ञानता ॥ इति,

न च भिक्षां लब्धुमुल्कापाताद्युत्पातकथनं यद्यदोऽस्या-

द्विकथनमन्यं वा कश्चिदुपाधिं सम्पादयेत् । तदाह बोधायनः ।

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।

नानुयायनयादाभ्यां भिक्षां निष्ये न कश्चिद्वित् ॥ इति,

यज्ज्यमन्नमाद्यादिः ।

हितं मित्रं मद्राऽशनीयाद्यात्सुखेनेव जीर्यन्ति ।

धानुः प्रकुप्यते येन तदन्नं यज्येद्यतिः ॥

उदस्या चोदितं चात्रं द्विजात्रं शूद्रयोदितम् ।

प्रादयङ्गे चापि मंजृषं तदन्नं यज्येद्यतिः ॥

पिबेद्ये कन्धितं पूत्रेमन्नं देवादि कारणात् ।

यज्येत्तादृशीं भिक्षां परयाधाकरीं तथा ॥ इति,

परयाधाप्रसक्तिमेवामिप्रेत्य मनुराह

न तापसैर्ग्राह्यैर्वा वयोभिरथवा श्वभिः ।

आकीर्णं भिक्षुकैर्वाऽन्येरागारमुपसंव्रजेत् ॥ इति,

यस्तु भिक्षां दातुं शक्तेऽपि नास्तिश्यान्न प्रयच्छति तद्गृहं
वर्जयेदित्याह बोधायनः—

भिक्षां न दद्युः पञ्चाहं सप्ताहं वा कदाचन ।

यस्मिन् गृहे जना मोर्ष्यात् त्यजेन्नायबालवेश्मयत् ॥ इति,

अनिन्द्यगृहस्य वर्जने बाधमाह स यय—

साधुं चापतितं विप्रं यो यतिः परिवर्जयेत् ।

स तस्य सुकृतं दत्त्वा दुष्कृतं प्रतिपद्यते ॥ इति,

यस्तु दरिद्रः श्रद्धालुतया स्वयमुपोष्यापि भिक्षां प्रयच्छति
तस्य भिक्षा न ग्राह्या । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे

आत्मानं पीडयित्वाऽपि भिक्षां यः संप्रयच्छति ।

सा भिक्षा हिंसिता ज्ञेया नादद्यात्तादृशीं यतिः ॥ इति,

भिक्षार्थं बहुषु गृहेषु पर्यटितुमलसम्पत्त्याह बोधायनः—

यक्षुष लोभाद् यो भिक्षुः पाषण्डपूरणमिच्छति ।

दाता स्वर्गमवाप्नोति भोक्ता भुञ्जीत क्लिश्यन्—इति,

यतिपात्रं विधिनक्ति मनुः—

अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्घणानि च ।

तेषामद्विः स्मृतं शेषं चमसानामिवाध्यरे ॥

अलायुं दासुषा वा मृन्मयं घेयं तथा ।

एतानि यतिपात्राणि मनुः स्यायम्भुवोऽग्रणीत् ॥ इति ।

यमोऽपि—

हिरण्मयानि पात्राणि कृष्णायसमयानि च ।

यतीनां तान्यपात्राणि घर्जयेत्तानि भिक्षुकः ॥

वैधायनोऽपि—

स्वयमाहृतपर्णेषु स्वयं शीर्णेषु वा पुनः ।

भुञ्जीत न घटाश्वत्थकरञ्जानान्तु पर्णके ॥

कुम्भीतिन्दुकयोर्वाऽपि कोविदारार्कयोस्तथा ।

आपद्यापि न कांस्ये तु मलाशी कांस्यभोजनः ॥

सौधर्णे राजते ताम्रमये वा चपुसीसयोः—इति,

भोजननियममाह स एव । भिक्षाचर्यादुपावृत्तो हस्तो पादौ च प्रक्षाल्याचम्यादित्यस्याये निवेदयन्नुदृत्यं चित्रमिति ब्रह्मयज्ञानमिति च उदृत्यं तमसस्परिति च जपित्वा भुञ्जीत इति । नृसिंहपुराणेऽपि—

ततो निवर्त्य तत्पात्रं संस्थाप्याचम्य संयमी ।

चतुरङ्गुलेषु प्रक्षाल्य यासमात्रं समाहितः ॥

सर्व्वथ्यञ्जनसयुक्तं पृथक्पात्रे निवेदयेत् ।

सूर्यादिदेवभूतेभ्यो दत्त्वाऽन्नं प्रोक्ष्य चारिणा ॥

भुञ्जीत पर्णपुटके पात्रे वा वाग्यतो यतिः ।

भुक्त्वा पात्रं यतिर्नित्यं क्षालयेन्मन्त्रपूर्व्वकम् ॥

नन्दुष्येतस्य तत्पात्रं यज्ञेषु चमसा इव ।

अथाचम्य निरुद्धासुसृपतिष्ठेत भास्करम् ॥

जपध्यानविशेषेण दिनशेषं नयेद्बुधः ।

कृतसन्ध्यस्ततो रात्रिं नयेद्वेङ्गुहादिषु ॥

हृत्पुण्डरीकनिलये ध्यात्वाऽऽत्मानमकल्मषम् ।
यतिधर्मरतः शान्तः सर्वभूतसमो वशी ॥
प्राप्नोति परमं स्थानं यत्प्राप्य न निवर्तते-इति,

कूर्मपुराणेऽपि

आदित्ये दर्शयित्वाऽन्नं भुञ्जीत प्राङ्मुखो यतिः ।
हुत्वा प्राणाहुतीः पञ्च यासानष्टौ समाहितः ॥
आचम्य देवं ब्राह्मण ध्यायीत परमेश्वरम् ।
प्रायाचेऽपरराचे च मध्यराचे तथैव च ॥
सन्ध्यास्वह्नि विशेषेण चिन्तयेन्नित्यमीश्वरम्-इति,

अथान्ये यतिधर्माः ।

तत्राह्वयिः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि आचारो यो यतेः स्मृतः ।
अभ्युत्थानप्रियालापैर्गुरुवत्प्रतिपूजनम् ॥
यतीनां व्रतवृद्धानां स्वधर्ममनुवर्तिनाम् ।
विष्णुरूपेण वै कुर्यान्नमस्कारं विधानतः ॥ इति,

मंनुरपि-

कृतकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भघान् ।
विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥
कपालं घृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निर्द्वेषं भृतको यथा ॥
दृष्टिपूर्तं न्यसेत्पादं घस्त्रपूर्तं पिबेज् जलम् ।
सत्यपूर्तां घटेद्वाचं मनःपूर्तं समाचरेत् ॥

अतिघादोऽस्ति तिष्ठेत् नापमन्येत कञ्चन ।

न चेमं देहमाश्रित्य घेरं कुर्वीत केनचित् ॥

क्रुध्यन्तं न प्रतिकुट्टेदाक्रुष्टः कुशलं घटेत् ।

सप्तद्वारावकीर्णोऽपि न वाचमनृतां घटेत् ॥

अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामयः ।

आत्मनैव सहायेन सुखार्थं विचरेदिह ॥

संरक्षणीयं भूतानां राक्षसहनि वा सदा ।

शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥

अल्पाब्जाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ।

ह्रियमाणानि विषयेरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥

इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयण च ।

अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ इति,

ब्रह्मचर्याद्याश्रमिषु विशेषमाह मदनपारिजाते अङ्गिराः

गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि ।

शौचवच्छेधनं कुर्युर्वाग् ब्रह्मनिदर्शनात् ॥ इति,

ब्रह्मनिदर्शनादवाग् ब्रह्मसाक्षात्कारात्पूर्वमित्यर्थः, अपि शौ-

चवच्छेधनं कुर्युरित्युक्तं तच्च शौचे विशेषमाह अङ्गिराः ।

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ इति,

अयमर्थः—यथा शौचमाश्रमिणां गृहस्थापेक्षयाऽधिकं तथा

तेषां प्रायश्चित्तमपि पादपृष्ठाऽभिवर्द्धते ।

नाध्येतव्यं न धत्तव्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन ।

दत्तेः सर्वैः सुनिष्पन्नेन प्रतिभेयति नेतरः ॥ इति,

गृहस्पतिरपि—

न किञ्चिद्वेपजादन्यदद्याद्वा दन्तधावनात् ।

विना भोजनकालस्तु भक्षयेदात्मशान् यतिः ॥

नैषाददीत पाथेयं यतिः किञ्चिदनापदि ।

एकमापत्सु गृहीयाद्यावदह्नेषमुज्यते ॥

न तीर्थयात्री नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः ।

न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत् ॥ इति,

नाध्येतव्यमित्येतत् कर्मकाण्डादिविषयम् । अन्यथा उपनि-
षदमायर्त्तयेत्—इति श्रुतिर्वाध्येत—न श्रोतव्यमित्येतद् ब्रह्ममीमां-
साव्यतिरिक्त-विषयम् । श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः इति
तन्मीमांसाया विहितत्वात् उपपन्नश्च तीर्थोपवासाध्ययन-व्याख्यान-
तात्पर्य-निषेधः निवृत्तिधर्मप्रधानत्वात् केशल्याश्रमस्य । यतः स
एवाह—

यस्मिन् पाचः प्रविष्टाः स्युः कूपे प्राप्ताः शिला इव ।

न यत्तारं पुनर्यान्ति स केशल्याश्रमे वसेत् ॥

यस्मिन् क्षामाः प्रविशन्ति विषयेभ्योऽपसंहृताः ।

त्रिषथा न पुनर्यान्ति स केशल्याश्रमे वसेत् ॥

यस्मिन् क्रोधः शमं याति विफलः सम्यगुत्थितः ।

आकाशेऽसिरेषा क्षिप्रः स केषल्याश्रमे वसेत् ॥

यस्मिन् क्षान्तिः शमः शेषं सत्यं सन्तोष आर्जयम् ।

आकिञ्चन्यमदम्भश्च स केषल्याश्रमे वसेत् ॥

पृथाप्रलापी यो न स्यान्न लोकाराधने रतः ।

नान्यविद्याऽभिमुक्तश्च स केषल्याश्रमे वसेत् ॥

अतीतान्न स्मरेद्भोगैस्तथैवानगतानपि ।

प्राप्ताश्च नाभिनन्देत स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥

अन्धधन्मूकघत् पङ्कथधिरक्लीबवच्च यः ।

आस्ते व्रजति यो नित्यं स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥

उक्तधर्मापेतं यतिं प्रशंसति दशः—

सञ्चितं यद्गृहस्थस्य पापमामरणान्तिकम् ।

निर्दहिष्यति तत्सर्व्वमेकरात्रेपितो यतिः ॥

संन्यसन्तं द्विजं दृष्ट्वा स्थानावुलति भास्करः ।

एष मे मण्डले भित्त्वा परं स्थानं प्रयास्यति ॥

तदेवं सत्त्वपतोऽतिधर्मा निरूपिताः ।

यद्गृहस्थोऽर्हति प्रण-
यमुपासितुम् ।

संन्यासिनां जप्यमन्त्रेषु भगवद्भारायणपरा द्वादशा-

ष्टाक्षरोद्भोकारादिमन्त्राः प्रधानतमास्तत्र मितमतयः केचन प्रणवोपा-

सनां गृहस्थादेर्नानुमन्यन्ते तदयुक्तं तथा हि छान्दोग्ये ओमित्येत-

दक्षरमुद्गीथमुपासीतित्युद्गीथोपासनायाः सामान्येनैवामिधानात्सर्वा-

शमिण एव वैशर्णिका भवन्त्यधिकारिणः प्रणवोपासने, अत एव त्विहैव

प्रकरणे आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमु-

पास्ते इति यजमानकामावाप्तिहेतुत्वमुद्गीथोपासनायाः अभिधीयते, न

हि यजमानार्थमुपासना संन्यासिनः सम्भवति, अत एव त्विह आप्रा-

इत्यनभिधाय आपयिता इति प्रयोजकणिजन्तप्रयोगपुरस्कारः ।

एवमेव त्विह—आपयिता ह वै कामानां यजमानस्य भवति य एत-

दक्षरमेवाप्रिगुणघट्टुद्गीथमुपास्ते इति शङ्कराचार्या अपि प्राहुः । अत

एव स एव पूर्व्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्, तस्य वाचकः

प्रणयः, तज्जपस्तदर्थमायनम्, इति योगविभूत्याऽपि प्रणवोपासना

आश्रमविशेषनैरपेक्ष्यैव वैशर्णिकानां बोध्यते—प्रणवेन परं ब्रह्म ध्या-
यीत नियतो यतिः इत्यादिवचनेषु यतिपदं प्रायिकत्वाभिप्राय
तस्य त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य ब्रह्मानुचिन्तनेकतानचित्ततायाः सुसम्भ-
वात् अत एव ।

ध्याताध्यक्ते च पुंस्यस्तिप्रो माषाः प्रकीर्तिताः ।

अर्द्धमाषापरं ब्रह्म चैवमध्यात्मचिन्तकैः ॥

इत्यादिपुराणवाक्येषु सामान्यतोऽध्यात्मचिन्तकैरित्येवोक्तं
न तु यतिमिरिति प्रणवपुरःसरोपासनायाः सर्वाश्रमस्य वैशर्णिकसाधा-
रणत्वात् अत एव ।

तस्मादोमित्युदाहृत्य यच्चदानतपः*क्रियाः ।

प्रयत्नं विधानोक्ताः सततं ब्रह्मशादिनाम् ॥

अथ ब्रह्मशादिनामित्युक्तम्, न हि यच्चदानयोर्मिद्वयोऽ-
धिकुर्वते, यथा हि श्रीरामकृष्णादिशब्दानामविकलसर्पसम्पत्स-
म्पन्नभगवद्व्यवहारनिर्देशकत्वं तथाऽव्यवहारनिर्देशकत्वं प्रणवे, तेन
च परमप्रियप्रणवपदेनावतारी भगवान् प्रसीदति यथाऽऽहुः पुरा-
णाचार्याः ।

अदृष्टविग्रहो देवो भाषणह्यो मनोमयः ।

तस्योद्धारः स्मृतो नाम तेनाहूतः प्रसीदति ॥ इति,

स्वयं भगवानपि चोन्तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः
स्मृतः । इति प्रणवस्याव्यवहारनिर्देशकत्वलक्षणपेलक्षणं पुरस्कृत्यैव
एव वैशिष्ट्यमभिदधौ, अन्यथा परःसहस्रनाम्नोऽनन्तस्य तिम्रोऽभिधा
इत्यतिकदर्थितमेवापद्येत ।

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥

इति गीतासु यः प्रयातीत्यादिसामान्यनिर्देशपुरस्कारेण गीताचार्यस्य गृहस्थादिविजसाधारण्यं तात्पर्यविषयीभूतमिति न सुगुप्तम् । अत एव त्वन्यथापीतिहासपुराणेषु ब्राह्मणवर्षियाणां गृहस्थवानप्रस्थाद्यवस्थानां प्रणवोपदेष्टृत्वमुपदेश्यत्वं च श्रूयते इति कृतं नो विस्तरेण ।

उक्तानां ब्रह्मचर्यादीनां संन्यासान्तानां चतुर्णामाश्रमाणां प्रत्येकमवान्तरभेदाश्चतुर्विधाः । तदुक्तं महाभारते—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।

चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः एकैकस्य चतुर्विधाः ॥ इति,

तत्र चातुर्विध्यं कात्यायनस्मृतेश्चैव चक्षते । ब्रह्मचारिगृहस्थानप्रस्थपरिव्राजकाश्चत्वार आश्रमाः षोडशभेदा भवन्ति । तत्र ब्रह्मचारिणश्चतुर्विधा भवन्ति गायत्रे ब्राह्मः प्राजापत्ये बृहन्निति । उपनयनादूर्ध्वं चिरामचारलवणाशी गायत्रीमधीते स गायत्रः । अष्टचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत् प्रतिघेदं द्वादश द्वादश वा यावद्दृष्टव्यन्तं वा वेदस्य स ब्राह्मः । स्वदारनिरतः ऋतुकालगामी सदा परदारवर्जितः स प्राजापत्यः । आप्रायणाद् गुरोरपरित्यागी स नैष्ठिको बृहन्निति । गृहस्था अपि चतुर्विधा भवन्ति धार्ताकवृत्तयः शालीनवृत्तयो यायावरा घोरसंन्यासिकाश्चेति । तत्र धार्ताकवृत्तयः कृषिगोरक्षवाणिज्यमगर्हितमुपयुञ्जानाः शतसंश्रुत्स-
रामिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रायेयन्ते । शालीनवृत्तयो यजन्तो न याजयन्तेऽधीयाना नाध्यापयन्तो ददन्ते न प्रतिगृह्णतः शत-

संवत्सराभिः क्रियामिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । यायाधरा यज-
न्तो याजयन्तोऽधीयाना अध्यापयन्तो ददतः प्रतिगृह्णन्तः शतसंव-
त्सराभिः क्रियामिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । घोरसंन्यासिका उट्ट-
त परिपूताभिरद्विः कायै कुर्वन्तः प्रतिदिनसमास्तृतोऽङ्कशृतिमुपगु-
ञ्जानाः शतसंवत्सराभिः क्रियामिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । वान-
प्रस्था अपि चतुर्विधा भवन्ति वैखानसा औदुम्बरा घालखिल्याः
फेनपाश्चेति । तत्र वैखानसा अकृष्टपच्योपधिवनस्पतिभिर्ग्रामव-
ह्निष्कृताभिरग्निपरिचरणं कृत्वा पञ्चयज्ञक्रियां निर्वर्तयन्त आत्मानं
प्रार्थयन्ते । औदुम्बरा घटरनीवारश्यामकैरग्निपरिचरणं कृत्वा
पञ्चयज्ञक्रियां निर्वर्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । घालखिल्या
जटाधराश्चीरचर्मवल्कलपरिवृताः कान्तिक्रियां पौर्णमास्यां पुष्पफल-
मुत्सृजन्तः शेषानष्टौ मासान् घृत्युपार्जनं कृत्वाऽग्निपरिचरणं
कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रियां निर्वर्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते ।
फेनपा जीर्णपर्णफलभोजिनो यत्र तत्र वा घसन्तः । परिव्रा-
जका अपि चतुर्विधा भवन्ति, कुटी*धरा बहूदका हंसाः परमहंसा-
श्चेति । कुटीधराः स्वपुत्रगृहेषु भैक्ष्यधर्मो चरन्त आत्मानं प्रार्थय-
न्ते । बहूदकास्त्रिदण्डकमण्डलुजलपवित्रपादुकाऽऽसनशिखायज्ञोप-
वीतकापायवेपथारिणः साधुशृतेषु ब्राह्मणकुलेषु भैक्षं चरन्त आ-
त्मानं प्रार्थयन्ते । हंसा एकदण्डधराः शिखायज्ञोपवीतधारिणः कम-
ण्डलुहस्ता ग्रामैकरात्रवासिनो नगरे तीर्थेषु पञ्चरात्रम् एकरात्रं द्वि-
रात्रं कृच्छ्रचान्द्रायणादि चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । परमहंसा नाम
एकदण्डधराः मुण्डाः कन्या-कोपीनयासयो व्यक्ताव्यक्तलिङ्गा अ-
मुन्मता सन्मतवदाचरन्तस्त्रिदण्डकमण्डलुशिखपट्टजलपवित्रपादु-

काऽऽसन-शिखायच्चोपवीतत्यागिनः शून्यागारदेवगृहवासिनो न
तेषां धर्म्मो नाधर्म्मो वा न सत्यं नापि चानृतं सर्वसहाः सर्वसमाः
समलोप्याश्मकाञ्चनाः यथोपपन्नचातुर्वर्ण्ये भैवचर्याञ्चरन्त आत्मानं
मोदयन्ते ॥ इति, अथापरे धर्म्माः ।

भिक्षां सत्कृत्य योदद्याद्विष्णुरुपाय मित्तवे ।

कृत्स्नां वा पृथिवीं दद्यात्तस्य तुल्यं न तत्फलम् ॥

हारीतः—

सर्वेषामपराधानां यतिनिन्दा गरीयसी ।

यतिनारायणः साक्षात्स्मात्ता परिधर्जयेत् ॥

बौधायनः—

यतायागते स्वागतमित्युक्त्वाऽभ्युत्थायाऽऽसनं पादशोचम-
भ्यञ्जनं च दत्त्वा कुशलमभिभाष्योपासीत । काले त्वन्नं भैवमुपाह-
रेत् स तस्योपचार इति ।

ब्रह्मायडपुराणे—

काले वा यदि वाऽकाले श्राद्धं कुर्यादतन्द्रितः ।

पितॄणां तृप्तिकामस्तु यतीग्राप्य द्विजोत्तमः ॥ इति,

दत्तः—

विना मसिन मधुना विना दक्षिण्याऽशिषा ।

परिपूर्णं भवेच्छ्राद्धं यतिषु श्राद्धभोजिषु ॥

स्कन्दपुराणे शिववाक्यम् ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सप्ताध्या महत्तस्तथा ।

सकृदुक्तेन यतिना पितृदेवाः सप्ताध्याः ॥

सर्वे ते तृप्तिमायान्ति दशवर्षाणि पञ्च च ।

जन्मकोटिसहस्रेषु पूजितस्तेन शङ्करः ॥

गृहे यस्य समायाति महाभागधतो यतिः ।
 यतयः पूज्यमानास्तु सर्वे देवाः सुपूजिताः ॥
 अथमाने कृते तेषां देवाः सर्वे ऽवमानिताः ।
 सदोषं निर्गुणं चापि यतिः पुत्रं न कीर्तयेत् ॥
 अज्ञानात्कीर्तयेद्यस्तु स याति नरकं ध्रुवम् ।
 येनापमानितो भिक्षुस्तेनाहं चापमानितः ।
 हरिब्रह्मादयो देवाः पितरो मुनिपुरुषाः ॥
 तीर्थानि कृतवः सर्वे भिक्षुके गृहमागते ।
 यतिर्यस्य गृहस्यस्य सन्तुष्टो वसते गृहे ॥
 तुष्टो भवति दैत्यारिषोषदाभूतसंप्रभम् ।
 ये नमन्ति यतिं दूराद् दृष्ट्वा काणयवाचसम् ॥
 राज्ञसूयफलावाप्तिस्तेषां भवति पुत्रकाः ।
 यतिरूपेण सर्वेषु विष्णुः पश्यन्ते महीम् ॥
 भक्तानामनुकम्पाये महद्दुर्मविशुद्धये ।
 यदा कारयति स्नानं यतीनां यो द्विलोतमः ॥
 स्नानजं लभते पुण्यं गङ्गायाः शतवार्षिकम् ।
 कोपीनाऽऽच्छादने दण्डं वह्निर्वाचश्च पाटुकाः ॥
 यो ददाति यथा शक्या पुण्यं तस्य पदाम्बुजम् ।
 दत्तं याजिसहस्रन्तु मातङ्गानां शतवयम् ।
 गोऽपुत्रस्य सहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 कोपीनाच्छादने शयं भिक्षुकेभ्यः प्रयच्छति ॥
 याजयेद्यस्य पुण्यं विष्णुमुद्दिश्य यत्कृते ।
 ध्यानभिक्षुमतिरुम्य यद्यन्यं भोजयेद्गृही ॥
 तत्कृते समयाप्नोति सद्ये गोत्रं प्रतापयेत् ।

मुष्टं यतेन्द्रियं शान्तं ध्यानमिष्टुमकल्मषम् ॥
 तान्नित्यं भोजयेच्छास्त्रे देवे पित्र्ये च कर्मणि ।
 अग्निचित् कपिला सखी राजा मिष्टुर्महोदधिः ॥
 दृष्टमावाः पुनन्त्येने तस्मात्पश्येत नित्यशः ।
 पक्वान्नस्यामिको मिष्टुर्गदि तस्मै न दीयते ॥
 चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यादिति च स्मृतिशासनम् ।
 यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्यामिनावुभौ ॥
 तयोरन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 तत्तलवाणि यो दद्याद् ब्राह्मणे वेदपारणे ॥
 तथा तत्त्वविदे भिक्षां तयोस्तुल्यफलं भवेत् ।
 संन्यासदिवसे यस्य यतिर्भक्ष्यं समाचरेत् ॥
 पुषं च लभते श्रेष्ठं सफलं तस्य वीक्षितम् ।
 द्वितीयदिषसेऽप्येवं तृतीयेऽप्येवमेव हि ॥
 अतस्त्रिदिनमध्ये तु यतिर्भोज्यः प्रयत्नतः ।

पराशरः ।

अकृते वैश्वदेवे तु मिष्टुके गृहमागते ।
 उद्धृत्य वैश्वदेवान्नं मिष्टुकं तु विसर्जयेत् ॥
 यतिश्च ब्रह्मचारी च विद्यार्थः शुश्रूषकः । -
 अध्यगः क्षीणवृत्तिश्च पठेते मिष्टुकाः स्मृताः ॥
 वैश्वदेवकृतं दोषं मिष्टुः शक्नो व्यपोहितुम् ।
 न हि मिष्टुकृतं दोषं वैश्वदेवे व्यपोहति ॥
 निवेशयेत्तु यः श्राद्धे पितृकर्मणि मिष्टुकम् । -
 आकल्पकालिको तृप्तिः पितृणामुपजायते ॥ -

वैधायनः ।

ब्रह्मनिष्ठे च संन्यस्ते पितर्युपरते श्रुते ।
सपिण्डीकरणं नैव कर्तव्यं तु सुतादिभिः ॥
सद्यःसंन्यसनादेव प्रेतत्वं नैव जायते ।
एकोद्विष्टं न कर्तव्यं संन्यस्तानां कदाचन ॥

शौनकः ।

ब्रह्मीभूते च संन्यस्ते ताते च निधनं गते ।
न तस्य सूतकं कार्यं न च पिण्डादकक्रिया ॥
ब्रह्मीभूतस्य तस्याच कर्तव्यं नैव विद्यते ।
दशाहे तु व्यतिक्रान्ते पुनः कुर्याच्च पार्वणम् ॥
प्रत्यब्दं पार्वणं कुर्यादेव धर्मः सनातनः ।
द्वादशाहमनाध्यायं कुर्याच्छिष्यः समाहितः ॥
खननं वह्नं स्पर्शं संस्कुर्वन् शुद्धिमिच्छति ।
स्नानमाचरेण लभते अश्वमेधं यदेष्टे ॥
अपुत्रो लभते पुत्रं चिरंजीविनमुत्तमम् ।
निषेक्षादिस्मयानान्ता विधयो ब्राह्मणान्विताः ।
तस्माद्यतेस्तु संस्कारं मन्त्रधित्कुहते गृही ॥
यतिदेहं गृही सृष्ट्वा स्नानमाचरेण शुध्यति ।
अश्वमेधफलं सर्वं सम्राप्नोति यदेष्टे ।
असंस्कृतं विशीर्येत यश्च देशे कलेवरम् ।
धर्मलोपो मयेतश्च दुर्भिक्षं मरणादिकम् ॥

तथा चोक्तं पितृमेधपटुतो

सन्निकृष्टो यतेः पुत्रो यदि स्वपितृनायनम् ।
कृत्वापि वपनं स्नात्वा शुद्धात्मा यतिसत्त्विक्याम् ॥

कुर्यादिति शेषः ।

असन्निकृष्टश्चेत्पुनः सिद्धिवातां पितुस्तदा ।
 स्नात्वा घपनपूर्वं तु शुक्रायां तदनन्तरम् ॥
 दशम्यामेव कुर्यात् नारायणबलिं ततः ।
 पार्वणं सिद्धिदिवसे कुर्यादज्ञान एव चेत् ॥
 पार्वणं शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां मार्गशीर्षके ।
 आराधनं ततः कुर्याच्चयोदश्यां धर्मेगुरोः ॥
 गुरुबुद्ध्या यतीन् शिष्टान् ब्राह्मणान् पूजयेत्ततः ।
 स्वगुरुं परमगुरुं परमेष्ठिगुरुं तथा ।
 परात्परगुरुं चैव तत्तन्नाम्नाऽर्चयेत् क्रमात् ॥

उशना ।

यतो मृते न घपनं नोदकं नैव च क्रिया ।
 नाशौचं नैव शोकश्च बन्धूना गोविणामपि ॥
 वृषोत्सर्गं न दाहं च विपन्ने स्याद्गुरो यतो ।
 सपिण्डीकरणं तेदा न कर्तव्यं सुतेन तु ॥
 एकोद्विष्टं न कुर्वीत यतीना तु कदाचन ।
 मृते न दहनं कार्यं परमहंसस्य सर्वदा ॥
 कर्तव्यं खननं तस्य नाशौचं नोदकक्रिया ।
 अश्वत्थस्थापनं कार्यं तट्टेशेऽध्ययुष्मा मुने ! ॥
 अश्वत्थः स्थापितस्तेन स्थापितो हि महेश्वरः ।
 दर्शनात्स्पर्शनात्तस्य सर्वं नश्यति पातकम् ॥
 कुटीचकं सम्प्रदहेद्ब्रह्मदकं जले विधेत् ।
 हंसं चैव तु निर्विष्य परमहंसं विकीरयेत् ॥

बोधायनः ।

यतीनां प्रेतसंस्कारविधिं व्याख्यास्यामः । गृहस्थः शुद्धा-
त्मा विशेषतः स्नपयित्वा गन्धपुष्पादिभिरलंकृत्य शिष्ये शरीरमा-
रोप्य घोषितं जयशब्दैश्च दुन्दुभीनां स्वरैरपि । ग्रामात्प्राचीमु-
बीचीं च गत्वा शुद्धदेशं समाश्रयेत् । नदीतीरेऽथवा वृक्षस्य ब्रह्म-
वृक्षस्याधस्ताद्वेवयजनं दण्डायमानप्रमाणं खनित्वा लवणं प्रक्षिप्य
दर्भान्संस्तीर्य गायत्र्या शरीरं प्रक्षाल्य पुरुषसूक्तेन स्नपयित्वा शङ्खेन
प्रणवेन शतसंख्येन स्नाप्य षोडशोपचारैर्गन्धपुष्पैरलंकृत्य विष्णो हृदयं
रक्षस्वेति शरीरकुण्डे निधाय इदं विष्णुर्विचक्रमे इति दक्षिण-
हस्ते दण्डं भङ्क्त्वा निधाय हंसः शुचिर्पदिति हृदयदेशे जपेत् ।
ब्रह्मजज्ञानमिति मूर्ध्नि देशे जपेत् पुरुषसूक्तं भुवोर्मध्ये जपेत् ।
ॐ भूमिर्भूमिमंगान्मान्मामप्यतरमप्यगात् । भूयास्म पुत्रैः पशु-
भिर्घा नो द्वेष्टि समिन्धतमिति मन्त्रेण मूर्धानं भिन्द्यात् अश्मना
परशुना वा । ॐ भूर्भुवः स्वरोमित्यभिमन्त्र्य दर्भैराच्छाद्य मध्ये
लवणेन घनतरेण सव्याहृतिभिः प्रणवेन देवयजनं पूरयेत् । अग्नि-
नाऽग्निः समिध्यते इत्यनुमन्त्रयेत् । न तत्र शेषसंस्कारोऽस्ति ।
अन्यथा ग्राम्यादिभक्षणेऽनावृष्टिर्भवति । तस्माद्भूमिं मृशं खात्वा
मृदा ह्याऽऽच्छादयेद्भृशम् ।

सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च ।

न तस्य दहनं कार्यं नाशेषं नोदकक्रिया ॥

निदध्यात्प्रणवेनेव ध्यानभिषोः क्लेशरम् ।

प्रासवं खननं चैव सर्वथा नैव कारयेत् ॥

यतीन् बहन् सृशंश्चैव स्नानमात्रेण शुध्यति ।

अश्वमेधफलं सर्वं प्राप्नुयन्ति पृथक्पृथक् ॥

एकोद्विष्टं जलं पिबेत् नाशौचं प्रेतसंस्क्रिया ।
न कुर्यात् पार्वणादन्यद् ब्रह्मीभूताय कल्पते ॥

कपिलः ।

वृद्धो तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते तथा ।
येभ्य एव पिता दद्यात् तेभ्यो दद्यात्सुतः स्वयम् ॥
यतेः कार्यं क्रिया यस्य यतो ब्रह्मणि संस्थितः ।
ब्रह्मीभूतस्य यतेर्न दाहाद्याः कथञ्चन ॥

पुत्रादिभिः साधनायस्यस्य कुटीचकस्य त्वब्रह्मविदो दह-
नादिकः क्रियाकलापः कार्यं एव कुतः ।

संनिकृष्टो यतो तस्य पितर्युपरते सुतः ।
दहनं तस्य कर्तव्यं श्राद्धं पिण्डोदकक्रिया ॥

इति स्मृतेः ।

अनानेर्दहनं कार्यं पूर्वमित्येयं विधिः ।
विदुषस्तु न तत्कार्यं नैकोद्विष्टादि कर्हिचित् ॥

पूर्वमित्तुः कुटीचकः । बोधायनः

नारायणवलिं तस्य कुर्यात् द्वादशोऽहनि ।
कुर्याद्विष्णोर्महापूजां पायसं च निवेदयेत् ॥
अमी हुत्वा तु तच्छेषं व्याहृतिभिः समाहितः ।
यतीन् गृहस्थान् साधून् वा निमन्त्र्य द्वादशावरान् ॥
अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैर्मन्त्रैर्द्वादशनामभिः ।
सम्भोज्य हव्येनान्नेन दक्षिणां च निवेदयेत् ॥
चयोदश्यां द्विषष्टेष्टमात्मसंसं जितेन्द्रियम् ।
विष्णुं यथा तथाऽभ्यर्च्य पादाद्यैश्च विधानतः ॥

दद्यात्पुरुषसूक्तेन गन्धपुष्पादिकं क्रमात् ।
 घस्त्रालङ्कारादीनि यथाशक्ति प्रदापयेत् ॥
 उच्छिष्टसन्निधौ तस्य दर्भानास्तीर्य भूतले ।
 उँभूःस्वधाउँभुवःस्वधाउँस्वःस्वधेति वलीन् हरेत् ॥
 एवं यः कुरुते विद्वान्नारायणबलिनतः ।
 विष्णुलोकमवाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः ॥

अथ द्विजेषु ब्रह्मचर्ये विनाऽऽश्रमान्तरावलम्बनासम्भवात्
 सर्वाश्रमप्रकृतिभूतब्रह्मचर्यधर्माः प्रसङ्गतो निरूप्यन्ते । तत्र दत्त्वा
 ब्रह्मचारिविषये आह ।

स्वीकरोति यदा वेदांश्चरद्वेदव्रतानि च ।
 ब्रह्मचारी भवेतावदूढैः स्नातो भवेद् गृही ॥ इति,
 योगीश्वरः ।

मधुमांसाज्जनोच्छिष्टशुक्तस्त्रीप्राणिहिंसनम् ।
 भास्करालोकनाश्लीलपरिधादादि वर्जयेत् ॥
 भास्करालोकरुने मनुना विशेषेऽभिहितः ।
 नेचेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।
 नेपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥
 मनुः ।

वर्जयेन्मधुमांसं च गन्धं माल्यं रसान् स्थियः ।
 शुक्तानि चैव सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥
 अभ्यङ्गमज्जनं वाऽऽस्त्रोत्थानच्छत्रधारणे ।
 कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतयादनम् ॥
 दानं च खनपादं च परिवारं तथाऽनृतम् ।
 स्त्रीणां च प्रेक्षालापमुपघातं परम्य ये ॥

यकः शयीत सर्वेषु न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित् ।
योगीश्वरः ।

दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत् ।
ब्राह्मणेषु चरेद् भैक्षमनिन्दोष्यात्मवृत्तये ॥
आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलब्धिता ।
ब्राह्मणवर्च्यविशां भैक्षवर्गः यथाक्रमम् ॥
कृताग्निर्कार्यो भुञ्जीत वाग्यतेः गुर्वनुज्ञया ।
आपोशानक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन् ॥
ब्रह्मवर्ग्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ।
ब्राह्मणः काममश्नीयाच्छादुं व्रतमपीडयन् ॥

अयमर्थः—ब्रह्मचारी अनापदि व्याध्याद्यभावे एकान्नं न
भुञ्जीत, ब्राह्मणः पुनः आदुःस्वार्थितः सन् काममश्नीयात् व्रत-
मपीडयन् मधुमांसादिपरिहर्षणेत्यर्थः । चरिष्यादेर्ब्रह्मचारिणः आ-
दुःस्वार्थितोऽपि ब्राह्मणग्रहणम्, राजन्यवैश्ययोश्चैव नैतत्कर्म
प्रचक्षते इति स्मरणात् ।

मनुः ।

अध्येष्यमाणः स्यादान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।
प्राञ्जलिश्च कृतोऽध्याप्योऽलघुवासा जितेन्द्रियः ॥
ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ याह्ये गुरोः सदा ।
व्यात्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ॥
सज्येन सज्यः शपृष्ये दक्षिणेन तु दक्षिणः ।
ब्रह्मणः प्रणयं कुर्यादादायन्ते च सर्वदा ॥
स्रवत्यनोद्धूतं पूवं परस्तासु विशीर्यते ।
प्राञ्जलिः पर्युपासीत यद्यिष्टेऽपि पायितः ॥

प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तन ओङ्कारमहेति ।
पाणिनीयशिक्षायाम् ।

हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् ।

अग्न्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मनेके महीयते ॥

हस्तहीन तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् । इति,

चातुराश्रम्यावलम्बनपक्षे ब्रह्मचर्यगृहस्थाश्रमे क्रमेषाऽऽल-
भ्य तृतीय वानप्रस्थाश्रममथलम्बेत तत्कालस्तु शङ्केनाभिहितः ।

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्येव चापत्यं तदाऽरण्यं समाश्रयेत् ॥

वानप्रस्थधर्माश्वाभिहिताः शङ्केन-

पुषे दारान् विनिक्षिप्य तथा चानुगतो वने ।

अग्नीनुपाचरेन्नित्यं घन्यमाहारमाहरेत् ॥

यदाहारो भवेत्तेन पूजयेत्पितृदेवताः ।

तेनेव पूजयेद्विद्वानतिथिं समुपागतम् ॥

यामादाहृत्य याऽऽश्नीयादष्टौ यासान् समाहितः ।

स्वाध्यायं च तथा कुर्याज्जटाश्च विभृपास्तथा ॥

तपसा शोधयेन्नित्यं स्थकं चैव कलेवरम् ।

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते शीष्मे पञ्चतपास्तथा ॥

प्रायश्चाक्राशशापी च एकाशी च सदा वसेत् ।

चतुर्येकालिको वा स्यात् पण्डितानिक एव वा ॥

कुच्छेर्नोऽपि नयेत्कालं ब्रह्मचर्ये च शानयेत् ।

ययं नीत्या वने कानं द्विजो ब्रह्माश्रमी भवेत् ॥ इति,

इति संक्षेपतो वानप्रस्थधर्मनिरूपणम् ।

अथ प्रसङ्गतो धार्मीकवृत्त्यादिषुतुर्धिधभेदभिन्नानां गृहस्थानां
साधारणधर्माः । तथाह याज्ञवल्क्यः—

शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिर्द्विजः ।

प्रातःसन्ध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥

आवश्यकौ शरीरचिन्तां दिवासन्ध्यासु कर्णस्यग्रहसूच उद-
हमुखः । इत्याद्युक्तविधिना निर्वर्त्य गन्धलेपचक्रमिति्यादिनोक्तेन
विधिना कृतशौचविधिर्द्विजः दन्तधावनपूर्वकं प्रातःसन्ध्यामुपासीत ।
दन्तधावनरूपाद्यादिविधिश्च ।

कण्टकचौरवृत्तोत्थं द्वादशाङ्गुलसंमितम् ।

कनिष्ठिकायधत् स्थूलं पर्वार्द्धकृतकूर्चकम् ॥

दन्तधावनमुद्विष्टं जिह्वेल्लेखनिका तथा । इति, -

अथ वृत्तोत्थमित्युक्त्या तृणलोष्टाङ्गुल्यादिनिषेधः फलति,
ततश्च रोगेणावस्यया वा दन्तेषु अद्रढिमानमुपेयिवत्सु शौचध-
योगार्थमङ्गुलिप्रयोगो न दोषाय दन्तशुशोभयिषया त्वनुग्रीयमानो-
ऽङ्गुल्यादियोगः प्रत्यवायाय भवतीति, पलाशाश्वत्यादिकाण्यनिषे-
धश्च स्पृत्यन्तरोक्तो वेदितव्यः ।

आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजाः पशुपूमानि च ।

ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वज्ञो देहि वनस्पते ! ॥

इति दन्तधावनमन्त्रः । प्रातःसन्ध्यामनुष्ठाय आहवनीयादी-
नानीन् यथोदितविधिना समुपास्य किं कुर्यादित्याह याज्ञवल्क्यः—

हुत्वाऽग्नीन् सूर्यदेवत्यान् जपेन्मन्त्रान् समाहितः ।

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ॥

उदुत्यं जातवेदसमित्यादीन् सूर्यदेवत्यान् मन्त्रान् समा-
हितचित्तेन जपेत्, तदनन्तरं पूर्वोत्तरकाण्डभेदभिन्नमीमांसाद्वारा

स्मृतियुक्तिनिरुक्तादिसाहाय्येन च वेदाद्यैर्न गेहिकामुष्मिकादयैसाध-
नभूतानारभ्य अध्यात्माधिगमसाधनपर्यन्तान् जानीयात् । शास्त्रा-
णि त्रिविधानि चेति चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थे । यथाऽधिकारं सर्वेषामेव
चविष्य-वैश्यादीनां स्वाधिकाराविरोधेन शस्त्रास्त्रशिल्पवाणिज्यवि-
विधयन्त्रकलानृत्यगीतवादिवादिरूपेहिकार्थबोधकशास्त्राभ्यासं बो-
धयति, अत एव त्विह त्रिविधानि चेति वैविध्यमभिहितम् । प्राये-
धर्मशास्त्रेषु ब्राह्मणप्रामुख्येण धर्मदेशादाह योगीश्वरः—

उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये ।

स्नात्वा देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेदर्चयेतथा ॥

अयमर्थः—गृहस्थो ब्राह्मणश्चेदभिषेकादिगुणयुक्तं चविष्यं रा-
जानमन्यं वा यथासम्भवं कञ्चनेश्वरं धनिकं वा निर्वाहार्थमुपेयात्—
चविष्यादिस्तु स्वस्ववर्णानुसारेण निर्वाहोपायमालम्ब्येन । अबोपेया-
दित्युक्त्या आगन्तुकोपाधिनिबन्धनसानिध्याभिधानेन नियतोपाधि-
कवेतननिमित्तकसेवनं प्रत्याख्याति, सेशायाः स्वश्रुतित्वेन न श्य-
ष्ट्या कदाचनेति द्विजमात्रस्य शेषश्रुतेरनामुक्त्यात् ।

ततो मध्याह्ने शास्त्रोक्तपिधिना यथासम्भवं महानदीदेरपा-
रादिषु स्नात्वा ऋषयःसामभूतेर्देवान् स्यकुलेऽभ्यर्च्यत्वेनाभिमतान्
हरिहरादीन् पितॄन्, चकारेण ऋशंश्च तर्पयेदर्चयेद् यथायथम्,
अथ पूजाऽनुक्रमो यन्यान्तरादवगन्तव्यः । तदनन्तरं कार्यमाह ।

वेदायर्थपुराणानि सेतिहासानि शक्तिः ।

जपयज्ञसिद्धये विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ॥

फलिकर्मस्यधाहोमस्याध्यायातिथिमत्क्रियाः ।

भूतपिषमरग्रलमनुप्याणां महामखाः ॥

बलिकर्म भूतयज्ञः, स्वधा पितृयज्ञः, होमो देवयज्ञः, स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः, अतिथिसत्क्रिया मनुष्ययज्ञः, एते पञ्च महा-यज्ञा द्विजानामावश्यकानित्यत्वात् । क्वाचित्कमेयां फलश्रवणं तु पावनत्वबुद्धतिशयाधानाय, न तु फलाख्यानाय तेन नैषां काम्यत्वम् । तत्रैव विशेषमाह—

देवेभ्यश्च हुतादन्नाच्छेदाद् भूतबलिं हरेत् ।

अन्नं भूमौ श्वचाण्डालवायसेभ्यश्च निक्षिपेत् ॥

स्वगृहोक्तविधिना वैश्वदेवहोमं कृत्वा तदवशिष्टाग्नेन भूतेभ्यो बलिं हरेत् । अचान्नमित्युक्तिरदनीयमुपस्थापयतीत्यपक्वं व्युदस्यते । तदनन्तरं यथाशक्ति भूमावन्नं श्वचाण्डालवायसेभ्यो निक्षिपेत् । चशब्दः कृमिपापिरोगपतितसमुद्गायकः । यथाऽऽहमनुः ।

शुनां च पतितानां च श्वपक्षां पापरोगिणाम् ।

वायसानां कृमीणां च शनकैर्निक्षिपेद् भुवि ॥ इति,

अथ सायंप्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादित्याश्वलायनस्मरणेन प्रातस्तनपाकादिव सायन्तनपाकादपि बलिवैश्वदेवं कुर्यात् । गृहस्थस्य कर्तव्यान्तरं चाह योगीश्वरः—

अन्नं पितृमनुष्येभ्यो देयमप्यन्यहं जलम् ।

स्वाध्यायं चान्यहं कुर्यान्न पचेदन्नमात्मने ॥

प्रत्यहमन्नं पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्च यथाशक्ति देयम् । अन्नाभावे कन्दमूलफलादि । तस्याप्यभावे जले देयम् । स्वाध्यायमन्वब्राह्मणात्मकोवेदसं यथाशक्ति अधीयीत येनाधीतविस्मरणं न स्यादन्यथाऽधीतविस्मरणे प्रायश्चित्ती स्यात्, न चान्नं स्वहेतोः पचेत्किन्तु देयतोद्वेगेन यथाह स्मृतिः न पचेदन्नमात्मन्यम् । मगवा-

नपि गीतासु भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् इति ।
गृहस्थस्य शेषभोजनम् ।

बालस्ववासिनो वृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।

सम्भोज्यातिथिभृत्याश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥

स्ववासिनो या परिणीता सती पितृगेहे वसति सा । अय-
शिष्टं निगदव्याख्यातम् ।

आपोशनेनोपरिष्ठादधस्तादशनता तथा ।

अननममृतं चैव कार्यमर्त्तं द्विजन्मना ॥

इदं च द्विजत्वनिवन्धनमिति उपनयनप्रभृति सर्वोत्थमसा-
धारणम् ।

अतिथित्वेन वर्योनां देयं शक्त्यानुपूर्वशः ।

अप्रणोदोऽतिथिः सायमपि पण्भूतृणोदकेः ॥

प्रातःकाले इव सायंकालेऽपि अतिथिरप्रणोदः अप्रत्या-
ख्येयः । तथा चाह मनुः ।

तृणानि भूमिरुदकं धातुचतुर्थो य मूत्रता ।

यतान्यपि सतां गेहे नाच्छिद्यन्ते कदाचन ।

सत्कृत्य मिदये मित्रा दातव्या मुश्रताय च ॥

भोजयेद्वायतान् काले सप्तसंवन्धिवान्धवान् ॥

मित्रा च याससम्मिता, यासरथ मयूरारव्यपरिमाणः ।

शतशतपरिमाणः ।

यासमाया भवेद् मित्रा पुष्कलं तस्यतुमुणम् ।

हन्तस्तु तैश्चतुर्भिः स्यादयं तत्त्रिगुणं भवेत् ॥ इति,

बलिकर्म भूतयज्ञः, स्वधा पितृयज्ञ, होमो देवयज्ञ, स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञ, अतिथिसत्क्रिया मनुष्ययज्ञ, एते पञ्च महायज्ञा द्विजानामावश्यकानित्यत्वात् । काचित्कमेव फलश्रवणं तु पावनत्वमुद्भूतिशयाधानाय, न तु फलाख्यानाय तेन नैव काम्यत्वम् । तत्रैव विशेषमाह—

देवेभ्यश्च हुतादन्नाच्छेदाद् भूतबलिं हरेत् ।

अन्नं भूमौ श्वचाण्डालवायसेभ्यश्च निक्षिपेत् ॥

स्वगृह्योक्तविधिना वैश्वदेवहोमं कृत्वा तदवशिष्टाग्नेन भूतेभ्यो बलिं हरेत् । अन्नमिति युक्तिरदनीयमुपस्थापयतीत्यपक्व व्युत्स्यते । तदनन्तरं यथाशक्ति भूमावन्नं श्वचाण्डालवायसेभ्यो निक्षिपेत् । चशब्दः कृमिपापिरोगिपतितसमुद्वायकः । यथाऽऽहमनु ।

शुना च पतितानां च श्वपचा पापरोगिणाम् ।

वायसानां कृमीणां च शनकेर्निक्षिपेद् भुवि ॥ इति,

अथ सायंप्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादित्याश्वलायनस्मरणेन प्रातस्तनपाकादिव सायन्तनपाकादिव बलिवैश्वदेव कुर्यात् । गृहस्थस्य कर्तव्यान्तरं चाह योगीश्वरः—

अन्नं पितृमनुष्येभ्यो देयमप्यन्यहं जलम् ।

स्वाध्यायं चान्यहं कुर्यान्न पचेदन्नमात्मने ॥

प्रत्यहमन्नं पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्च यथाशक्ति देयम् । अन्नाभावे कन्दमूलफलादि । तस्याप्यभावे जलं देयम् । स्वाध्यायो मन्त्रब्राह्मणात्मको वेदसः यथाशक्ति अधीयीत येनाधीतविस्मरणं न स्यादन्यथाऽधीतविस्मरणे प्रायश्चित्ती स्यात्, न चान्नं स्वहेतोः पचेत्किन्तु देयतोद्वेगेन यथाह स्मृतिः न पचेदन्नमात्मार्थम् । भगवा

नपि गीतासु भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् इति, ।
गृहस्थस्य शेषभोजनम् ।

बालस्ववासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।

सम्भोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥

स्ववासिनी या परिणीता सती पितृगेहे वसति सा । अव-
शिष्टं निगदव्याख्यातम् ।

आशेषनेनोपरिष्ठादधस्तादश्नता तथा ।

अनशनममृतं चैव क्षार्यमन्नं द्विजन्मना ॥

इदं च द्विजत्वनिबन्धनमिति उपनयनप्रभृति सर्वोत्तमसा-
धारणम् ।

अतिथित्वेन घणैनां देयं शतयानुपूर्वशः ।

अप्रणोदोऽतिथिः सायमपि घणभूतृणोदकेः ॥

प्रातःकाले एव सायंकालेऽपि अतिथिरप्रणोदः अप्रत्या-
ख्येयः । तथा चाह मनुः ।

सृणानि भूमिरुदकं घक्चतुर्यो च सूनृता ।

एतान्यपि सतां नेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ।

सत्कृत्य मिश्रवे भिवा दातव्या सुप्रताय च ॥

भोजयेद्वायतान् काले सयिषंश्चन्ध्यान्धवान् ॥

भिवा च याससम्मिता, यासरश्च मयूराश्चपरिमाखः ।

यातातपरवाह ।

यासमावा भवेद् भिवा पुष्कलं तद्युगुणम् ।

हन्तस्तु तैश्चतुर्भिः स्यादयं तत्त्रिगुणं मयेत् ॥ इति,

प्रतिसंवत्सरमर्चनीयानाह योगीश्वरः ।

प्रतिसंवत्सरं त्वर्घ्याः स्नातकाचार्यपार्थिवाः ।

प्रियो विवाह्यश्च तथा यच्च प्रत्यृत्विजः पुनः ॥

स्नातको विद्यास्नातकः, व्रतस्नातकः, विद्याव्रतस्नातकः, आचार्यः पार्थिवो राजा प्रियो मित्रं विवाह्यो जामाता । चकारः श्वशुरपितृव्यमातुलादीनां संयाहकः । यथा सस्माराश्वलायनः ।

कृत्विजो घृत्वा मधुपर्कमाहरेत् । स्नातकोपस्थिताय रात्रे चार्घ्याय च श्वशुरपितृव्यमातुलानां च ॥ इति,

अध्वनीनोऽतिथिर्चैवः । श्रियो वेदपारगः ।

मान्यावेतो गृहस्यस्य ब्रह्मलोकमभीप्सतः ॥

परपाककृचिर्न स्यादनिन्द्यामन्त्रणादृते ।

याक्वाणिषादघातं यर्जयेद्वातिभोजनम् ॥

अतिथिं श्रियो तृप्रमासीमान्तमनुव्रजेत् ।

अहःशेषं समासीत शिष्टेरिष्टे च घन्धुभिः ॥

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाऽग्नींस्तानुपास्य च ।

भृत्यैः परिश्रुतो भुक्त्वा नातिशृष्याथ संविशेत् ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मने हितम् ।

धर्मार्थकामान् स्ये काले यथाशक्ति न द्वापयेत् ॥

विद्याकर्मवयोघन्धुवित्तैर्मन्या यथाक्रमम् ।

यत्तेः प्रभूतेः शूद्रोऽपि घातुंके मानमर्हति ॥

घृष्टभारिनुषत्तातस्त्रीरोगिपरचक्रिणाम् ।

पन्था देयो नृपस्तेषां मान्यः स्नातश्च भूपतेः ॥

इदानीं यर्जयिष्ये गृहस्यधर्मानाह ।

इज्याध्वनदानानि वैश्यस्य क्षत्रियस्य च ।

प्रतिगृहोऽधिको विप्रे याजनाध्यापने तथा ॥

प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ।
 कुषीदकृषिवाणिज्यपाशुपाल्यं विशः स्मृतम् ॥
 शूद्रस्य द्विजशूयूपा तथाऽजीवन् घणिग् भवेत् ।
 शिल्पेर्वा विविधैर्जीवेद् द्विजातिहितमाचरन् ॥
 भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धक्रियापरः ।
 नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च यज्ञात्त ह्यापयेत् ॥
 सर्ववर्णाश्रमसाधारणधर्माश्चाह योगीश्वरः ।
 अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥
 वयोबुद्ध्यर्थवाग्देवश्रुताभिजनकर्मणाम् ।
 आचरेत्सदृशो धृतिमजिह्वामशठां तथा ॥

भारते भीष्मः ।

अक्रोधः सत्यवचनं संविभागः क्षमा तथा ।
 प्रजनं स्वेषु दारेषु शौचमद्रोह एव च ॥
 आर्जवं भृत्यभरणं नवेते सार्ववर्णिकाः ।

व्यासः ।

धनिकः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पशुमः ।
 पञ्च यच्च न विद्यन्ते चिरं तच्च न संशयेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

जितामित्रो नृपो यच्च बलवान् धर्मतत्परः ।
 तच्च नित्यं वसेत्प्राज्ञः कुतः कुनृपतो गुण्यम् ॥
 यस्मिन् कृषीवला राष्ट्रे प्रायशो नातिभोगिनः ।
 यथोपधान्यशेषेण वसेत्तच्च विचक्षणः ॥

प्रीयमाणो नरो यश्च प्रयच्छेद् गुरुयाचितम् ।
 सुस्यचित्तो धमेतश्च कृतकृत्य इवात्मवान् ॥
 दण्डो यथाविनीतेषु सत्कारश्च कृतात्मसु ।
 वसेतश्च धमेन्नैव धर्मशीलेषु साधुषु ॥

विष्णुः ।

धर्मातपादिषु च्छवी दण्डो राज्यटवीषु च ।
 शरीरषाणकामो वै सोपानत्कः सदा व्रजेत् ॥
 नाधो न तिर्यगूर्द्ध्वं वा निरीक्षन् पर्यटेद् बुधः ।
 शुगमाश्च महीपृष्ठं नरो गच्छेद्विलोकयन् ॥
 न दुष्टं यानमारोहेद् भ्रष्टच्छायां न संश्रमेत् ।
 नैकः सुप्याद्वनं गच्छेन्न तु शून्यगृहे वसेत् ॥
 नासहायो व्रजेद्वाचो भोत्पथेन चतुष्पथे ।

बृहस्पतिः ।

सख्यं समाधिकेः कुर्यादुपेयादीश्वरं सदा ।
 धैरं निर्हेतुकं वादं न कुर्यात्केनाधित्सह ॥

वसिष्ठः ।

आहारनिहारविहारयोगाः सुसंवृता धर्मविदा तु कार्याः ।
 पागुर्बाहुगुप्त्रानि नयस्तथैव धनयुधौ गुप्ततमे च कार्ये ॥
 येऽतीनसिः ।

अनिन्द्या ब्राह्मणा गावः सलिलं काञ्चनं स्थिरम् ।
 पृथिवी च पडेतानि यो निन्दति स निन्दितः ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

वेद्वेदशब्दविजातीनां साधुसत्पतपस्विनाम् ।
 गुरोः पतिघ्नतायाश्च तन्ना यच्चतपस्विनाम् ॥

परिवादं न कुर्वीत परिहासेऽपि पुषकाः ।

कुर्वतामविनीतानां श्रोतव्यं न कथञ्चन ॥

हारीतः ।

विवादं धर्जयेद्विप्रे सर्वेषां चैव सूचनम् ।

परिभोगं यथोक्तेषु मत्सरं पुषशिष्ययोः ॥

तथा च परच ।

तस्मान्नैव परिवदेद्यजन्तं याज्यमीश्वरम् ।

आदत्ते सुकृतं तेषां ये वै परिवदन्ति तम् ॥

मनुः ।

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः ।

वृद्धबालातुरैर्वैद्यैर्घातिसंघन्धिब्रान्धवैः ॥

मातापितृभ्यां ज्ञामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ।

दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥

न च घातं धदेद् दुष्टां न दीनां न च कर्कशाम् ।

योगीश्वरः ।

देवर्त्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियः ।

नाक्रामेद्रक्तविण्मूषष्ट्रीवनोद्वर्तनानि च ॥

मनुः ।

मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च आर्द्धं भुक्त्वा च सामिषम् ।

सन्ध्ययोस्त्रयोदशे च न सेवेत चतुष्पथम् ॥

उद्वर्तनमणस्त्रानं विण्मूषे रक्तमेव च ।

श्लेष्मनिष्प्लूतधान्तानि नाधितिष्ठेत् कामतः ॥

वेरियं नापसेवेत सहायं चैव वेरिणः ।

अधार्मिकं तत्स्वरं च परस्येव च योषितम् ॥

समसूचत्, मामिति पदेन सदादिपदनिर्देश्यावतारित्वरूपसंग्र-
मखिलाविकलपाङ्गुण्ययुतमवतारं मामित्यर्थेविप्रक्षा । एकमित्यनेन
देवतान्तरव्यावृत्तिस्तेषां जीवकोटिनिश्चितया स्वयं तत्तुमदम
इति न्यायेनाशरण्यत्वात्, अत एव यजन्त्यविधिपूर्वकमिति मुमु-
क्षोर्देवतान्तरयागस्यावैधत्वमाह । अहं त्वामित्युक्तिश्च सविशेष-
प्रविभिन्नानन्तात्मव्यक्तिबुबोधयिषया, मोक्षयिष्यामीति च एष एव
साधु कर्म कारयतीति श्रुत्यर्थोपबृंहणमत एव ददामि बुद्धियोगं तं
येन मामुपयान्ति ते । इति स्पष्टमाश्रये स्वयम् । स्तेन संसार-तन्नि-
पृत्योऽस्सत्यत्वमपि सिध्यति । जात-जायमान-जनिष्यमाणा निपुष-
म्भावनाजन्योमानसो हृतिविशेषः शोकस्तदपनुत्सयाऽऽह मा शुच
इति, भगवदर्पितानां भ्रष्टधीजकल्पकर्मणां नादुरकरकल्पतेति कृतं
शोककलिलेनेति विवक्षितोऽर्थः । ततश्च भक्तिरूपापन्नज्ञानं मोक्ष-
मुख्योपाय इति सिध्यति, अत एव ।

मन्मना मय मद्भक्तो मद्याजो मां नमस्कुह ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥

इति ज्ञानपुरःसरी भक्तिं पुरश्चकार भगवान् । गीता-
शास्त्रस्य चेदमेव गुह्यतममुपदेष्टव्यं सारस्वरूपमत एवेह ।

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि ये दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥

इति प्रतिज्ञाय भक्तिः परमोपाय इत्युपदिदेश, गीतासु
भक्तेर्यौगममायस्य भगवन्ना भृगमभिहितव्याद् भूय इति, यतेनाह
शास्त्रे भक्तिरेवाभिहितेति न पाश्चिपिहितं प्रविष्टिगचेतसम् ।

ये पुनरनुषयः कर्मनैरेत्येव ज्ञानमात्रान्मोक्षमामनन्तो बो-
धामनस्य परमर्षमेतनिराकरणात् यदृच्छावाग्रजज्ञानमुपाददाना उच्य-